પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

પ્રણેતા
પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ એ

પ્રથમ આવૃત્તિ

વિ સ ૨૦૦૬] વીરસંવત્ ૨૪૭૬ [ઇ સ ૧૯૫૦

મૂલ્ય રૂા. ૬-૦-૦

પ્રકાશક:–
વિનયચંદ ગુલાબચંદ શાહ બી. એ.

સૂચના—વિશેષ વિજ્ઞપ્તિ કે આ પુસ્તક જેમને અભિપ્રાયાર્થે અપાય તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પ્રો. કાપડિયા ઉપર બારોબાર લખી મોકલાવવો, અને જેમને સમાલોચનાર્થે આ મોકલાય તેમણે સમાલોચનાની નકલ એમને જ મોકલાવવી.

મુદ્રક:–
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
મહોદય પ્રેસ, ભાવનગર.

ઉત્થાનિકા

આધુનિક યુગમા પાઇય (પ્રાકૃત)ના અભ્યાસનો પ્રારભ સસ્કૃતના ગણ્યાગાઠ્યા વિદ્વાનોને હાથે ભાષાવિજ્ઞાનના આનુષગિક ફળ રૂપે શરૂ થયો સસ્કૃત સાહિત્યનુ પરિશીલન કરનારાઓનુ લક્ષ્ય ભારતીય દ્વૈભાષિક નાટકો તરફ સવિશેષ ખેચાયુ અને એને લઇને નાટકગત પાઇય કડિકાઓ અને પદ્યોના અભ્યાસના પગરણ મડાયા ડૉ પિશેલના પ્રયત્નથી આ અભ્યાસનુ મહત્ત્વ વધ્યુ અને ડૉ કોનોની " કર્પૂરમજરી "ની આવૃત્તિથી નાટકગત પાઇય ભાષાઓના અભ્યાસને નૂતન પ્રકાશ મળ્યો મરહટ્ઠી (માહારાષ્ટ્રી) સાહિત્યને અગત્ય મેળવી આપવાનુ માન પ્રો વેબરને છે, અને એ એમની ગાહાકોસ યાને ગાહાસત્તસઈની ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓને આભારી છે રા બ શકર પાહુરગ પડિતની ગઉડવહુની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાએ મ૦ના અભ્યાસને વેગ આપ્યો પાઇય ભાષાનો અભ્યાસ પાઇય વિદ્વાનોએ પાઇયના સસ્કૃતમા રચાયેલા વ્યાકરણોથી શરૂ કર્યો આ અભ્યાસને સ્વતત્ર સ્થાન મળતા તો કેટલા યે દસકા વીતી ગયા

આપણા દેશની અનેક વિદ્યાપીઠોમાની ઘણીખરીએ આજે પણ પાઇયના અભ્યાસને સ્થાન આપ્યુ નથી જે વિદ્યાપીઠોએ આપ્યુ છે તેમા મુબઇ વિદ્યાપીઠ મોખરે હોય એમ જણાય છે, જોકે પૃ ૧–૨મા કહ્યા મુજબ એની ગતિ ઘણી ધીરી રહી છે મુબઇ વિદ્યાપીઠ હસ્તકની કૉલેજોમાની બહુ જ થોડી કૉલેજમા " અર્ધમાગધી " શીખવાય છે, અને તેમા પણ કેટલીકે હાલમા કાપ મૂક્યો છે આવી પરિસ્થિતિમાં પાઇય સાહિત્યના સપૂર્ણ અને વાસ્તવિક મૂલ્યાંકનની શી આશા રખાય ? તેમા યે વળી મારા જેવો આજકાલનો વિદ્યાર્થી આ દિશામા શો પ્રકાશ પાડી શકે ? વાત એમ છે કે મે " અર્ધમાગધી "ને અગે કોઇ પરીક્ષા પસાર કરી નથી કે કોઇ પદવી મેળવી નથી મારો પ્રિય વિષય તો

ગણિત હતો (અને છે) અને એથી તો મેં બી. એ. અને એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે એ પસંદ કર્યો હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મેં મુંબઇની કૉલેજોમાં કામ કર્યું હતું. એ દરમ્યાન ગણિતની મીમાંસા (philosophy of mathematics)માં રસ લેતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અને જૈન ગણિતને અંગે મુંબઇ વિદ્યાપીઠ તરફથી [1]સંશોધન-દાન મળતાં જૈનોના સંસ્કૃત અને પાઇયમાં રચાયેલ સાહિત્ય પ્રત્યે મારી અભિરુચિ જાગૃત થઈ. એને લઇને તો હું સંસ્કૃત અને પાઇયમાં રચાયેલાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પણ પ્રેરાયો. આગળ જતાં "ભાંડારકર-પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર" (પૂના) તરફથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી સંસ્કૃત, પાઇય ને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કૃતિઓની હાથપોથીનું વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર તૈયાર કરી આપવાનું આમંત્રણ મળતાં મેં એ સ્વીકાર્યું[2] અને પૂનામાં રહી આ કાર્ય ૧૯૩૬માં પૂર્ણ કર્યું. સાથે સાથે સંશોધન-ક્ષેત્રમાં મેં વિહરવા માંડ્યું. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૩૯માં અહીની એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં મારી "અર્ધમાગધી"ના અધ્યાપક તરીકે નિમણુક કરવાની આચાર્ય નગીનદાસ માણેકલાલ શાહે હિંમત ભીડી.[3] આગળ જતાં એમણે તેમજ મુંબઇ વિદ્યાપીઠે પી.એચ.

---

૧ લિપિશાસ્ત્રવિષયક જૈન ઉલ્લેખો, જૈન કેળવણીની પદ્ધતિ, જૈન આગમોમાં અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત અને જન આગમોને આધારે "અર્ધમાગધી" વ્યાકરણની રચના એ વિષયો પરત્વે પણ મને આ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળેલાં છે. ૨ આ પણ એક સાહસ હતું, કેમકે વિદ્યાર્થી-જીવન દરમ્યાન અપર ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો મેં જે બોધ મેળવ્યો હતો તે તો સં૦ સાહિત્યના પાછળથી પણ ચાલુ રખાયેલા અભ્યાસને લઈને તાજો રહ્યો હતો એટલે સં૦ કૃતિઓને તો હું ગમે તેમ કરીને પહોંચી વળી શકું તેમ હતું, જ્યારે પા૦ માટે મુશ્કેલી હતી, કારણ કે એ માટેની મારી યોગ્યતા તે સમયે તો જૈન કુળમા જન્મ લેવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાનાં-પંચપ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને **જીવવિચાર, નવતત્ત્વ વગેરે** પ્રકરણ-ગ્રંથોના સાધારણ અભ્યાસ પૂરતી જ હતી. ૩ આ માટે હું એમનો ઋણી છું.

ડી (Ph. D.)ના "અર્ધમાગધી" વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કરાવવાનો મને સુયોગ સાધી આપ્યો વળી ડી લીટ (D Litt)ની પદવી ધરાવનારા "અર્ધમાગધી"ના એક પ્રાધ્યાપકને "પ્રાકૃત સાહિત્ય" માટે ૧૯૪૦મા Springer Research Scholarship મળતા એને અગે એમના તરફથી "પ્રાકૃત સાહિત્ય"નુ જે કામ થાય તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનુ અને એનો હેવાલ રજૂ કરવાનુ કાર્ય મને (તેમજ પ બેચરદાસને) મુબઈ વિદ્યાપીઠે સોપ્યુ આથી મને મારા અભ્યાસને દૃઢીભૂત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યુ મારા મહાધ્યાપકો તરફથી "અર્ધમાગધી"ને અગે—પાઇય સાહિત્ય પરત્વે થયેલી કેટલીક પ્રામાણિક ને સત્યસ્પૃહી તથા કેટલીક વિનોદલક્ષી ટીકાઓને લીધે પણ આ સાહિત્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપના હુ પ્રેરાયો

આ પ્રમાણે મારો અભ્યાસ વિકસતો ગયો એવામા આજથી દસ વર્ષ ઉપર, એમ ટી બી કૉલેજના પ્રાધ્યાપકો માટે સ્થપાયેલા "ભારતીય વિદ્યામડળ"ના ઉપક્રમે "પાઇય ભાષા અને સાહિત્ય" ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રસગ આવ્યો એ વેળા મે આને અગે જે નોધો તૈયાર કરી હતી તેમા હુ સમય અને સાધન અનુસાર ઉમેરો કરતો ગયો ૧૯૪૭મા પ્રકાશન–દાન માટે મે મુબઈ વિદ્યાપીઠને અરજી કરી તે પૂર્વે મે આ નોધોને આધારે મારુ સમગ્ર લખાણ તૈયાર કર્યું હતુ આગળ ઉપર મુબઈ વિદ્યાપીઠની આ માટે માગણી થતા એ આના ઉપર મોકલાવ્યુ આ વિદ્યાપીઠે એ એક સમીક્ષક(referee)ને અભિપ્રાયાર્થે આપ્યુ આ છપાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય મળતા રૂા ૩૦૦ જેટલુ પ્રકાશન–દાન આપવાનુ આ વિદ્યાપીઠે ઠરાવ્યુ

લખાણ છપાવવા માટે તપાસી જતી વેળા તેમજ એ છપાતી વેળા પણ મે કોઇ કોઈ સ્થળે ઉમેરા કર્યા છે[1] આમ આ પુસ્તક કાલવ્યતિ

---

૧ આ નિશાની લેવા માટે હુ આ પુસ્તકના મુદ્રક શ્રી ગુલાબચદનો આભાર માનુ છુ

ક્રમના દોષથી મુક્ત નથી, જોકે એનો મોટો ભાગ દસ વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલો તે જ છે, અને કાલાંતરે થયેલા ઉમેરાનું પ્રમાણ નજીવું છે, અને તેમાં પણ આ દસ વર્ષ દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ વગેરેનાં પ્રકાશકાદિનાં નામ અને પ્રકાશન-વર્ષની નોંધનો ફાળો મોટો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વેળા જે પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવ્યા અને જેના પૂરેપૂરા ઉત્તર મેળવવા બાકી છે તેની યાદી તેમજ વિશેષ-નામોની સૂચી તૈયાર હોવા છતાં અત્યારે એ છપાય તેમ નથી. આ ન્યૂનતા કંઈ અંશે વિસ્તૃત વિષયસૂચી દૂર કરે છે.

મેં સમગ્ર પુસ્તક બે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. [1]પહેલા ખંડમાં પાઇય ભાષા વિષે કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે. બીજા ખંડમાં મેં પાઇય સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે. તેમાં પૃ. ૫૮-૧૮૯માં મુખ્યતયા મ૦માં વિષયદીઠ રચાયેલી કૃતિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ પૃ ૧૮૯-૨૧૮માં ભાષાદીઠ સાહિત્યનો વિચાર કરાયો છે કે જેથી કઇ પાઇય ભાષામાં કેવું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનો ક્યાસ કાઢી શકાય.

આમ આ મારો નમ્ર પ્રયાસ છે. વિષયોની રજૂઆત સુસબદ્ધ બનાવવા માટે, વિધાનો ચકાસી જોવા માટે અને નબળી કડીઓને મજબૂત કરવા માટે જોઈતી અનુકૂળતા મળી શકી નથી. પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયું છે. એમાં પ્રસ્તુત વિષયને અંગે છૂટાછવાયા જે પ્રયત્નો થયા છે તેને મેં સંકલિત કરી કેટલાંક નવાં પાસાં રજૂ કર્યાં છે. આથી કરીને જો વિશેષજ્ઞો આ ક્ષેત્રમાં યથેષ્ટ વિહાર કરી આમાં રહેલી ત્રુટિઓ દૂર કરવા પ્રેરાશે તો હું મારા આ પ્રયાસને સફળ થયેલો માનીશ, કેમકે એથી આ વિષયને અંગેની ભ્રામક માન્યતાઓનું સમૂલ ઉન્મૂલન થશે અને એના યોગ્ય મૂલ્યાંકનનો માર્ગ મોકળો અને નિષ્કંટક બનશે.

---

૧ આ ખંડની મુદ્રણ-પુસ્તિકા જોઈ આપી અને સૂચનાઓ કરી પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ મને ઉપકૃત કર્યો છે. એમની તરફથી આ જાતનો લાભ આ પૂર્વે પણ મને અવાર નવાર મળતો રહ્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે ગ્રન્થ, લેખ ઇત્યાદિ મને સહાયક નીવડ્યા છે તેના પ્રણેતાઓનો અને પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી આભાર માનવાનુ અશક્ય હોવાથી એ સમગ્ર ઋણ હુ અહીં સામુદાયિક સ્વરૂપે સ્વીકારુ છુ

અતમા મુબઇ વિદ્યાપીઠે મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન-ખર્ચને અંગે પ્રકાશન-દાન તરીકે જે સગીન આર્થિક સહાયતા આપી છે એ બદલ હુ એનો સાનદ આભાર માનુ છુ

ગોપીપુરા, સુરત
તા ૨૬-૧-૫૦
(પ્રજાસત્તાક-દિન)

હીરાલાલ ર કાપડિયા

પૂર્તિ—આ પુસ્તકનુ પુરવણી સુધીનુ લખાણ છપાતા પ લાલચન્દ્રે એ વાચી જઇ કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે

હી. ર.

અ..નુ...ક્ર...મ...ણિ કા

વિષય	પૃષ્ઠ

વિસ્તૃત વિષયસૂચી

પૃ. ૧–૫૩ ખંડ ૧ : પાઇય ભાષાઓ

---

૧ કૌંસ ટિપ્પણગત વિષય સૂચવે છે.

પૃ૦ ૫૩–૨૩૧ ખંડ ૨ : પાઇય સાહિત્ય

૨૩૨-૨૪૨ પુરવણી, ૨૪૨ પૂર્તિ

૨૩૨ છંદોણુસાસણ
૨૩૨-૩ છંદકોશ
૨૩૩ છંદોલક્ખણ
૨૩૩ છંદશેખર
૨૩૩ પિંગલસાર
૨૩૩ હસ્તિમલ્લના નાટકો
૨૩૪ બે વીથી
૨૩૪ તરંગવઈ
૨૩૪ પઉમચરિય
૨૩૫ સિરિચંદકેવલિચરિય
૨૩૫ નિર્વાણલીલાવતીકથા
૨૩૫-૬ લીલાવઈકહા
૨૩૬ (નટચર્યા ને નૃત્તગતિ)
૨૩૭ મલયસુંદરીચરિય
૨૩૭ નાણચંદચરિય
૨૩૭ જસહરચરિય
૨૩૭ ધમ્મોવએસમાલા
૨૩૭ (ગામડિયાની કથા)
૨૩૮ નેમિચરિય ને દુમુણિચરિય
૨૩૮-૯ ગુરુતત્તવિણિચ્છય
૨૩૯ કુવક્ખ કોસિય સહસ્સ કિરણ યાને પવયણપરિક્ખા
૨૩૯ (તત્તતરંગિણી)
૨૩૯ સિદ્ધભૂપદ્ધતિટીકા
૨૪૦ પાઇય જૈન ગણિત
૨૪૦ જૈન ગણિત—જ્યોતિષ
૨૪૦ અર્હચ્ચૂડામણિસાર
૨૪૦ આયનાણતિલય
૨૪૦ (ગણિતના પ્રકારો)
૨૪૧-૨ કથાર્ણવ

સંકેતોની સમજણ

અ૦ કા૦ ત્ર૦=અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી
અ૦ મા૦=અર્દ્ધમાગધી
અ૦ ર૦=અર્થરત્નાવલી
આ૦ ક૦=આપણા કવિઓ
આ ધ્રુ સ્મા ગ્રં=આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ (ગુજરાતી-હિંદી વિભાગ)=આચાર્ય ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ (અંગ્રેજી વિભાગ)
ગા પૌ ગ્ર.=ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રન્થમાલા (G O S)
ગા૦ સ૦=ગાહાસત્તસઈ
ગુ૦=ગુજરાતી
ગુ ભા ઉ=ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ
ગુ મિ ગુ દ=ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ
ગુ૦ વ૦ સો૦=ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ચા૦ ચા૦ સા૦=ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય
જ૦ મ૦=જઇણ મરહટ્ઠી
જ૦વ૦=જવનિકાંતર
જ૦ સો૦=જઇણ સોરસેણી

જૂ. ગુ. ભા=જૂની ગુજરાતી ભાષા
જૈ૦ ભાં૦ ગ્રં૦ સૂ૦=જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચી
જૈ. આ. સ=જૈન આત્માનંદ સભા
જૈ૦ ગ્રં૦=જૈન ગ્રન્થાવલી
જૈ વિ. સા. શા.=જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા
જૈ૦ સ૦ પ્ર૦=જૈન સત્ય પ્રકાશ
જૈ૦ સિ૦ ભા૦=જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર
જૈ૦ સ્તો૦ સં૦=જૈનસ્તોત્રસંદોહ
ત્રિ૦ શ૦ પુ૦ ચ૦=ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર
ના૦ શા૦=નાટ્યશાસ્ત્ર
પ૦ જૈ૦ ભાં૦ સૂ૦=પત્તનસ્થપ્રાચ્ય-જૈનભાંડાગારીયગ્રન્થસૂચી (ભા. ૧)
પ૦ પ૦=પરમપ્પપયાસ
પ૦ સ૦=પટ્ટાવલીસમુચ્ચય
પા૦ સ૦ મ૦=પાઇયસદ્દમહણ્ણવ
પ્રે૦ અ૦ ગ્રં૦=પ્રેમી અભિનન્દન ગ્રથ
ભાં૦ પ્રા૦ સં૦ મં=ભાંડારકર પ્રાચ્ય-વિદ્યાસંશોધનમંદિર
ભા૦ વિ૦=ભારતીય વિદ્યા
મ૦=મરહટ્ઠી
મા૦ દિ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=માણિકચંદ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા
વ૦ ર૦ મ૦ સ્મા૦=વસંતરજતમહોત્સવ-સ્મારક-ગ્રન્થ
વ૦ હિં૦ડી=વસુદેવહિંડી
વિયાહ૦=વિયાહપણ્ણત્તિ
વિસેસા૦=વિસેસાવસ્સયભાસ
સં૦=સંસ્કૃત
સં૦ ના૦ વિ૦ રૂ૦=સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા
સ૦ ચ૦=સમરાઇચ્ચચરિય
સિ૦ હે૦=સિદ્ધહેમચન્દ્ર
સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦ મા૦=સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા
સો૦=સોરસેણી
સ્તુ૦ ચ૦=સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા
A B O R I=Annals of the Bhandarkar, Oriental Research Institute.
B D C R I=Bulletin of the Deccan College Research Institute.
B S O S=Bulletin of the School of Oriental Studies (London Institution).
B S S=Bombay Sanskrit Series.
G P L=A Grammar of the Prakrit Language.
H C L J=A History of the Canonical Literature of the Jainas.
I A=Indian Antiquary.
I H Q=Indian Historical Quarterly.
J A O S=Jounal of the American Oriental Society.

J B B R A S=Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
J D L=Journal of the Department of Letters
J R A S=Journal of Royal Asiatic Society
J U B=Journal of the University of Bombay
P I S=Progress of Indic Studies
P L C I C=Prakrit Languages and their Contribution to Indian Culture
Z D M G=Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft

---

શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૩	૨૪૧	૨૪૨
૭	અંત્ય	૨૪૧-૨૪૨	૨૪૨-૯
૮	૨૫	ગીરા	ગિરા
૧૪	૨૯	જોણી०	જ્ઞેણિ०
૧૫	૨૩	વત્થુ०	વત્થુ०
૨	અંત્ય	૧૯૩૩	૧૯૪૩
૭	ઉપાંત્ય	કાત્રેની	કત્રેની
૧૧	૧૫	°સઅહ	°સગહ
૧૧	૧૬	°નિજ્જુતિ	°નિજ્જુત્તિ
૧૨	૫	प्राकृतम्	प्राकृतम्
૨૩	૨૫	કહેવા	કહેતા
૨૪	૨૪	ગુજરાતી ભાષાઓમા	બોલીઓમા
૩૪	૧૭	જેને	જેણે
૩૭	૨૪	वाणी	वाण्या
૪૫	૧	એ	એ ગૂઢ અર્થવાળા
૪૭	૨૪	°કપ્પમા	°કપ્પભાસમા
૪૮	૧૬	સર્વાંગીણુ	સર્વાંગીણ
૫૨	૩	Block	Bloch
૫૯	અંત્ય	છે	છે ૪
૬૧	૧૨-૩	આ પૈકી છે	આ પૈકી (પિંગલનુ છંદ-સૂત્ર સંસ્કૃતમા સૂત્રોમા રચાયેલુ છે (અને કોઈ એક છે)
૬૪	૨૪	सामिच्छति	समिच्छति
૭૩	૨૪	દ્વૈભાસિક	દ્વૈભાષિક
૭૪	૧૩	दप्पेण	दप्पणेण
૭૬	૧૨	પાગશવ	પારગવ
૭૭	૨૧	નિપુવોત્સવ	વિપુવોત્સવ
૮૦	૨૫	સસ્કુત	સસ્કૃત
૯૦	૯	અધાયાર-	ચૈધયત્રદણ-

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૧૮	અહ૦ત્વય	અહ૦ત્વેય
૯૪	૧૯	આયરિયવેદ	આરિયવેદ
૯૫	૧૧	speci- menof	speci- men of
૧૦૫	૧૫	હશે...છે	છે
૧૦૬	૧૭	૨૫૦૦	૪૦૦૦
૧૦૬	અંત્ય	ભ્રાન્ત...છે.	અભ્રાન્ત છે.
૧૧૧	૫-૧૦	આને જ..છે	જુઓ પૃ. ૨૪૪
૧૧૨	૨૦-૨૧	ઉસભચરિય..છે.	૦
૧૧૬	૧૧	દેવેન્દ્ર	દેવચન્દ્ર
૧૧૯	૨૫	૧૯૨૨	૧૯૩૨
૧૨૦	૧૨-૩	સંતિ૦	૦
૧૨૦	૧૫	૧૪૦૬	૧૪૦૭
૧૨૦	૧૭-૮	સંતિ૦	૦
૧૨૧	૨૫	સિક્કારી	સિક્કરિ
૧૨૨	૧૧	°સૂરિ	મુનિ
૧૨૨	૨૪	૧૩૮	૧૪૧
૧૨૨	૨૫	निवद्धः	निवद्धं
૧૨૩	૨૬	ધવ્વ૦	ધન્ન૦
૧૨૫	૨	°કીર્તિ	°કીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ)
૧૩૦	૧૬	(પ્રવ્રજ્યાવિધ્રાનકુલક)	(પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલકને આધારે સં.માં ૨૮ પદ્યમાં પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલક રચ્યું છે).
૧૩૦	૨૧	Baar-	Bear-
૧૩૦	૨૫	Fales	Tales
૧૩૧	૫	જુગાજિણ	જુગાઇજિણ
૧૪૦	૨	°પહુત	°પહુત્ત
૧૪૨	અંત્ય	कवि वृषा	कविवृषः
૧૪૬	૮	ઝલ્હણ૦	જલ્હણ૦
૧૬૦	૪	કસાયપાહુડમાં	કસાયપાહુડ યાને પેજ્જદોસપાહુડમાં
૧૭૧	૧૮	ભદ્રલક્ષણે	ભદ્ર લક્ષ્મણે
૧૭૨	૧૮	°જાતક	°તાજિક
૧૭૩	૭	પ્રશ્નત૦	પ્રણષ્ટલાભ
૧૭૪	૧૧	આની	પહેલાની
૧૮૭	૧૬	वशं	वंश
૧૯૮	૨૮	11	II, Vol. XII, No. 1 & Vol. XII, No. 2
૧૯૯	૨૦	નામના"	નામના" પ્રો. સિધેન્દ્રનાથ ઘોસાલના
૧૯૯	૨૧	Vol. I, No. X1	Vol. X1, No. I
૨૦૪	૨૨	પૃ. ૩૧૮,' ૩૨૦	પૃ. ૩૧૮-૩૨૦
૨૧૩	૧૭	હર્ષદે	હર્ષદે

પાઇય (પ્રાકૃત)
ભાષાઓ અને સાહિત્ય

ખડ ૧ : પાઇય ભાષાઓ

મગલાચરણ—

“ अद्धगे जस्स गोरी परिलसइ तहा जस्स चदस्स लेहा
सीसे भालप्पदेसे तिलअदि णअण जस्स हत्थे क्वाल ।
सद्दूल जस्स चम्म पियणिअवसण भूसण जस्स सप्पो
जस्स ट्ठाण मसाण वरिसदु हरिस तुज्झ देओ [1]**वसंको** ॥ ”[2]

ઉપક્રમ—આજથી દસેક વર્ષ ઉપર “ અર્ધમાગધી ”ના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરવાનો અને એ દ્વારા પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યનુ વિશેષ પ્રમાણમા અધ્યયન કરવાનો મને સુયોગ સાપડ્યો. વિશેષમા મુબઇ વિદ્યાપીઠે [3]ધીરે ધીરે “ અર્ધમાગધી ”ના અભ્યાસના

---

૧ પાઇય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિ કે જૈન જ વિષયનુ નિરૂપણ કે ‘ આર્યા જેવા માત્રામેળમા જ છદણબદ્ધકૃતિ ’ એવી માન્યતાના નિરસનાર્થે મે આ અજૈન દેવ વૃષાક(શકર)ની સ્તુતિરૂપ મગલાચરણ પસદ કર્યું છે. વિશેષમા હુ આ પદ્યના સામાન્ય અર્થને પણ આલકારિક સ્વરૂપમા ઘટાવુ છુ અને તેમ કરીને અજૈન દેવના નામ વડે જૈન તીર્થંકરોની લેખકોએ કરેલી સ્તુતિરૂપ પ્રશસનીય કાર્યનુ સ્મરણ તાજુ કરુ છુ ૨ આ મગલાચરણરૂપ પદ્ય ઈ સ.ના ૧૭મા સૈકામા થઇ ગયેલા મહાદેવ ભટ્ટ પટવર્ધનકૃત કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમાથી મે ઉદ્ધૃત કર્યુ છે ૩ તા ૧૮–૭–૧૮૫૭મા સસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટેના ગણેશ માડ્યા પછી છેક ત્રેપન વર્ષે તા ૨૯–૭–૧૯૧૦ના વિદ્યાસભા(સેનેટ)ના ઠરાવ અનુસાર મુબઇ વિદ્યાપીઠે પાલિને અભ્યાસક્રમમા સ્થાન આપ્યુ “ અર્ધમાગધી ”ને તો એના પછી અગિયાર વર્ષે (ઇ.

(૧૧) ઑસ્ટ્રેલિયા અને પ્રશાન્ત મહાસાગરની ભાષા અને (૧૨) શેષ ભાષાઓ.[1]

આ સમગ્ર કુળોમાં પહેલું કુળ અગ્ર સ્થાને છે. આ કુળની ભાષાઓમાં, ઉત્તર ભારતમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં, ઇરાનમાં અને લગભગ આખા યુરોપમાં ફેલાયેલી ભાષાઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. આ કુળના બે વર્ગો પડાય છે અને તેને 'કેન્ટમ્' અને 'શતમ્' એ નામથી ઓળખાંવાય છે. આ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર ઉપકુળ છે. તેમાંના એકને 'ભારત–ઇરાની' કહેવામાં આવે છે. એની ત્રણ શાખા ગણાવાય છે: (૧) ઇરાની, (૨) પૈશાચી યાને દર્દ અને (૩) ભારતીય.

પ્રસ્તુત વિષયને આ ત્રણે શાખા સાથે ઓછોવત્તો સંબંધ છે.[2]

પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ—પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં કેટલી અને કઇ કઈ ભાષાઓ હતી તેનો અંતિમ ઉત્તર અપાય તેવાં સાધનો જણાતાં નથી. આથી પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ તરીકે તામિલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓનો તેમજ સંસ્કૃત અને પાઇય એટલી જ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે. એ પૈકી દ્રાવિડ ભાષાઓને અહીં સ્થાન નથી.

સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃત ભાષા એટલે કવિવર કાલિદાસ જેવાની **રઘુવંશ** જેવી કૃતિઓ જે ભાષામાં રચાયેલી છે તે ભાષા' એમ આ ભાષાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સૂચવી શકાય. વિશેષમાં **ઋગ્વેદ** વગેરેની ભાષાને પણ એક રીતે સંસ્કૃત ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે ચારે વેદોની ભાષાને 'વૈદિક ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જોકે એ બધાની ભાષાઓમાં થોડો-ઘણો ફેર છે. ખુદ **ઋગ્વેદ**નાં જ બધાં મંડળોની ભાષા એકસરખી પ્રાચીન નથી, કારણ કે પહેલું અને દસમું મંડળ બીજાં બધાં કરતાં અર્વાચીન છે. જે ભાષામાં **ઋગ્વેદ** અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ભાષા

૧–૨. જુઓ ધીરેન્દ્ર વર્માના હિન્દી પુસ્તક નામે हिन्दी भाषा और लिपि ઉપરથી જયશંકર ઉ. પાઠકે લખેલ લેખ "જગતની ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન." આ લેખ તેમ જ જગતની ભાષાઓનું વંશવૃક્ષ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (વ ૮૩, અં૦ ૨, પૃ. ૨૦૬–૨૧૧)માં છપાયેલાં છે.

ઓછામા ઓછી ઇ સ પૂર્વે બે હજાર વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન છે જ એના કરતા જે કોઇ પ્રાચીન ભાષા હશે તેનુ સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી વેદને 'છન્દસ્' કહેવામા આવે છે એ ઉપરથી વૈદિક ભાષા 'છાન્દસ' પણ કહેવાય છે સમયના વહેવા સાથે વૈદિક ભાષા ધીરે ધીરે પરિમાર્જિત થતી ગઈ એના સર્વ રૂપાન્તરો તો આપણને ઉપલબ્ધ નથી, પણ જે કેટલાક સ્થૂલ રૂપાન્તરો–પરિવર્તનો એના જણાય છે તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ભાષા, યાસ્કના [1]નિરુક્તની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, અને ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકાથી તો મોડા નહિ થયેલા પાણિનિએ રચેલા **અષ્ટાધ્યાયી** દ્વારા નિયન્ત્રિત થયેલી ભાષા એ છે છેલ્લા પ્રકારની ભાષાને 'લૌકિક સસ્કૃત' કહે છે, અને સામાન્ય જનતા એને જ 'સસ્કૃત' કહે છે આ લૌકિક સસ્કૃત ભાષાનુ મૂળ વૈદિક ભાષા હોવાથી એ વૈદિક ભાષાને 'વૈદિક સસ્કૃત' તરીકે ઓળખાવાય છે પાણિનિએ લૌકિક સસ્કૃતનુ વ્યાકરણ રચ્યુ ત્યાર પછી એ વ્યાકરણમા કશુ પરિવર્તન થયુ નથી વૈદિક ભાષાનુ લૌકિક સસ્કૃત તરીકે રૂપાન્તર થવામા દોઢેક હજાર વર્ષો તો જરૂર વીત્યાં હશે 'સસ્કૃત' એવુ નામ વાલ્મીકિએ રચેલા રામાયણ(સુન્દર કાડ, સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૭[2])મા [3]સૌથી પ્રથમ જોવાય છે પાણિનિએ 'સસ્કૃત' ભાષાને 'લોકભાષા' કહી છે અને પતજલિએ એને 'શિષ્ટ ભાષા' કહી છે

નામકરણ—જે ભાષા વિષે અહીં હુ વિચાર કરવા ઇચ્છુ છુ એને કયા વિદ્વાને 'પ્રાકૃત' કે 'પાઇય' તરીકે પ્રથમ ઓળખાવી એ કહેવાનુ

---

૧ આની ભાષાને યાસ્ક 'ભાષા' કહી છે જુઓ નિરુક્તનો લગભગ પ્રારભિક ભાગ (પૃ ૨૦) " इवेति भाषाया चान्वध्याय च "

૨ " वाच चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह सस्कृताम् "

૩ A Bibliography of the Rāmāyana (પૃ ૬૬)મા પ્રા એન એ ગોરેએ કહ્યુ છે "Other places, in which the language is called as Sanskrit, have been collected by Muir, OST, II, p 159

સાધન જણાતું નથી. સંસ્કૃતજ્ઞોએ પોતાની સંસ્કૃત કૃતિમાં એને 'પ્રાકૃત' તરીકે ઓળખાવી છે,[1] અને સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ અત્યારે એને એ જ નામથી ઓળખે છે. પ્રાકૃતજ્ઞોએ તેમ જ સંસ્કૃતજ્ઞોએ પોતાની પાઇય કૃતિમાં આ પાઇય ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપનું દ્યોતક એવું એનું 'પાઇય' નામ નિર્દેશ્યું છે અને મેં પણ અહીં એમ જ કર્યું છે.[2] 'સક્કય' કે 'સક્કત' એ જેમ સંસ્કૃત શબ્દનું પાઇય રૂપાન્તર છે[3] તેમ 'પ્રાકૃત' એ પાઇયનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે; બાકી એનું વાસ્તવિક–વૈજ્ઞાનિક–સમુચિત નામ તો 'પાઇય' છે. આને લક્ષને તો હું આ ભાષાનો અહીં આ નામથી વ્યવહાર કરું છું.

નામાંતર—પાઇય માટે પાઇઅ, પાઉઅ, પાઉડ, પાઉય, પાગડ, પાગત, પાગય, પાયઅ, પાયડ અને પાયય એવાં અન્ય નામો છે. આ પૈકી 'પાગત' શબ્દ ઠાણ (ઠા. ૭: સુ. ૫૫૩)માં, 'પાગય' ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રગણિકૃત **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા. ૧૪૬૬)ની હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૩૨)માં, 'પાઉઅ' [4]રાજશેખરકૃત **કપ્પૂરમંજરી** (જવ. ૧, શ્લો. ૮)માં અને 'પાયય' શબ્દ [5]વાક્પતિરાજકૃત **ગઉડવહ** (ગા ૯૨)માં વપરાયેલો છે. એવી રીતે અદ્ધમાગહી (સ. અર્ધમાગધી) માટે [6]'આર્ષ' એવો પ્રયોગ [7]**સિદ્ધહેમચન્દ્ર** (અ૦ ૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ વગેરેમાં કરાયેલો છે.

---

૧. જુઓ ભરતનું **નાટ્યશાસ્ત્ર** (અ. ૧૭, શ્લો. ૧). ૨. એક ભાષાનાં વિશેષનામોનો બીજી ભાષામાં અવતાર કેવી રીતે થાય છે એ હકીકત મેં "ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ"ના તા. ૨૫–૭–૪૩ના અંકમાં "વિશેષનામોનો અવતાર" એ લેખ દ્વારા વિચારી છે. ૩. જુઓ ઠાણ (ઠા. ૭; સુ. ૫૫૩), **અણુઓગદ્દાર** (સુ. ૧૨૭), શૂદ્રકકૃત **મૃચ્છકટિક** (અં. ૩) અને જયવલ્લભકૃત **વજ્જાલગ્ગ** (ગા. ૭). ૪ આનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૯૦૦નો છે. એઓ રાજા **મહેન્દ્રપાલ** (ઇ. સ. ૯૧૬) અને યુવરાજ **મહીપાલ**ના રાજગુરુ થાય છે. ૫. એઓ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં થયા છે. ૬. 'આર્ષ પ્રાકૃત'ની સમજૂતી માટે જુઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત અને અ. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી દ્વારા રચિત **પ્રાકૃત વ્યાકરણ**ની પ્રસ્તાવના. ૭ આના કર્તા 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'

અર્થ—પાઇય એટલે શું એ એક કૂટ પ્રશ્ન છે, કેમકે એના સ્વરૂપને નિહાળવાની વિવિધ[1] દૃષ્ટિ અનુસાર એના અર્થ કરાય છે તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે —

(૧) અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક ભાષા તે ' પાઇય ' અને વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા સંસ્કારિત ભાષા તે ' સંસ્કૃત '[2]

(૨) સામાન્ય જનતાની–પ્રાકૃત જનોની ભાષા તે ' પાઇય ' અને ખાસ કરીને શિષ્ટ વર્ગની ભાષા તે ' સંસ્કૃત '

(૩) સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્‌ભવેલી ભાષા તે ' પાઇય '[3]

હેમચન્દ્રસૂરિ (વિ સં ૧૧૪૫–૧૨૨૯) છે એમણે ગુર્જરોને ' અસ્મિતા 'નો મંત્ર આપ્યો હતો સ્વ પ્રો આનંદશંકર ધ્રુવે " ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય " નામના લેખમાં આ સૂરિને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કથન કર્યું છે —

" સંસ્કૃત જેવા ગ્રન્થો ગૂજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગૂજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રન્થોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન વગેરે રચ્યા છે એ ગ્રન્થો જો કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્‌ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન ગ્રન્થોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે "

આ લેખ દિગ્દર્શન(પૃ ૧૬)માં છપાયો તે પૂર્વે "વસન્ત" (વ ૮, અં ૧૦)માં વિ સં ૧૯૬૫માં છપાયો હતો

૧ આ ભિન્નતા પ્રમાણે પાઇય અને સંસ્કૃત વચ્ચેના જે વિવિધ સગપણો યોજી શકાય તેમ છે તેનો નિર્દેશ મેં " વાણીવિનોદ " (પૃ. ૭૬)માં કર્યો છે અને એ લેખ " The Sarvajanikan " (અં ૩૯, ઑક્ટોબર, ૧૯૩૯)માં છપાયો છે ૨ **શ્રીપ્રાકૃત વિજ્ઞાનપાઠમાલાના** પ્રાસંગિક(પૃ ૧૩)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે –

" આનો અર્થ એ લેવાનો નથી કે–વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર રહિત પ્રાણીઓનો હરકોઈ વચનવ્યાપાર તે પ્રાકૃત કહેવાય, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો સંસ્કાર આપ્યા સિવાય આબાલગોપાલથી બોલી શકાય છે, તેમ સમજવાનું છે "

૩ જુઓ ડૉ એસ એમ કાત્રેની Prakrit Languages and their contribution to Indian Culture નામની કૃતિ (પૃ ૧)

ઈ. સ. ની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગએલા નમિ સાધુએ આની વ્યાખ્યા કરતાં 'પ્રકૃતિ એ જ પ્રાકૃત' એમ કહેવા ઉપરાંત સાથે સાથે અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી છે:—

"प्राकृतेति। सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्। 'आरिसवयणे सिद्धं देवाणं [1]अद्धमागहा वाणी' इत्यादिवचनाद् वा प्राक्-पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते। मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव विभेदानाप्नोति। अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि। पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते।"

કહેવાની મતલબ એ છે કે સકળ જગતનાં પ્રાણીઓના વ્યાકરણ વગેરેના સંસ્કાર વિનાનો સ્વાભાવિક વચનવ્યાપાર તે 'પ્રકૃતિ'[2] છે. એ [3]પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલ તે 'પ્રાકૃત' અથવા તો એ પ્રકૃતિ જ તે 'પ્રાકૃત'; અથવા આર્ષ વચનમાં સિદ્ધ દેવોની ભાષા 'અદ્ધમાગહી' છે ઇત્યાદિ વચન ઉપરથી 'પ્રાક્' એટલે 'પહેલાં' અને 'કૃત' એટલે 'કરાયેલ' અર્થાત્ પૂર્વે કરેલું હોય તે 'પ્રાકૃત' એમ સમજવાનું છે. આ અદ્ધમાગહી ભાષા બાળ, સ્ત્રી વગેરેને સુબોધ છે અને એ સમસ્ત ભાષાનું મૂળ છે અને એ જ 'પ્રાકૃત' છે. આ 'પ્રાકૃત' વાદળાંમાંથી

---

૧. આને બદલે 'અદ્ધમાગહ' અને 'અદ્ધમાગહી' એવાં પણ નામો જોવાય છે. ૨. આ સંબંધમાં P L C I C (p. ૩)માં કહ્યું છે કે જો વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારાય તો પ્રકૃતિને અંગેની આપણી ભાવના (concept) પ્રાચીન તેમજ પિશેલ જેવા બીજા વૈયાકરણોના પ્રયત્નથી અંકાયેલી સીમાઓથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત બને છે અને આ વૈયાકરણોએ છોડી દીધેલી અનેક બોલીઓ અને ભાષાઓનો એમાં સમાવેશ કરવાને આપણને સમર્થ બનાવે છે. ૩ 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ **રઘુવંશ** (સ. ૪, શ્લો. ૧૨)ગત "राजा प्रकृतिरञ्जनात्"માંના 'પ્રકૃતિ'ના પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે.

પડતા જળની માફક પહેલા એક રૂપવાળુ હોવા છતા દેશના ભેદને લઈને તેમ જ સસ્કાર કરવાથી ભિન્નતાને પામી સસ્કૃત વગેરે અવાતર વિભેદોને પામે છે અર્થાત્ આ અર્દ્ધમાગધીરૂપ પાઇયમાથી સસ્કૃત તેમજ માગહી (સ માગધી), પેસાઈ (સ પૈશાચી) વગેરે જાતજાતની પાઇય ભાષા ઉદ્ભવી છે આથી તો શાસ્ત્રકાર રુદ્રટે પ્રથમ પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કરી ત્યાર બાદ સસ્કૃત વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે પાણિનિ વગેરેના વ્યાકરણોમા સૂચવાયેલા નિયમ અનુસાર પાઇય ભાષા સસ્કાર પામતા 'સસ્કૃત' બને છે

ભોજકૃત [1]**સરસ્વતીકઠાભરણ**ના બીજા પ્રકરણના પ્રારભમા 'જાતિ' નામના શબ્દાલકારનો ઉલ્લેખ છે એમા સસ્કૃત, 'પ્રાકૃત' ઇત્યાદિ ભાષાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે આ પ્રસગે 'પ્રાકૃત' સમજાવતી વેળા આજડે એની જે [2]વ્યાખ્યા આપી છે તે નમિ સાધુએ આપેલી

---

૧ આ **સરસ્વતીકઠાભરણ**મા લાટી, અવન્તિકા અને માગધી એમ જે ત્રણ રીતિઓ ગણાવાઈ છે તેનો આ પૂર્વે કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી, કેમકે **કાવ્યાદર્શ**મા વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બેનો અને આઠમા સૈકાના અતમા થઈ ગયેલા **વામન**કૃત **કાવ્યાલકારવૃત્તિ**મા વૈદર્ભી, પાચાલી અને ગૌડી એમ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે

૨ "सस्कृतादिर्वाग् जाति । जातिनामा शब्दालङ्कार उच्यते इति सम्बन्ध । सा च पाणिन्याद्यष्टव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन सस्करणात् सस्कृता प्रोच्यते । 'आदि'शब्दात् प्राकृत–शौरसेन–मागध–पिशाचा-ऽपभ्रशवाचां परिग्रह । तत्र सकलबालगोपालाङ्गनाहृदयसंवादी निखिलजगज्जन्तूना शब्द-शास्त्रोक्तविशेषसस्कार सहजो वचनव्यापार समस्तेतरभाषाविशेषाणा मूल कारणत्वात् प्रकृतिरिव प्रकृति । तत्र भवा सैव वा प्रकृति ।.. सा पुन-र्मेघनिर्मुक्तजलपरम्परेवैकरूपाऽपि तत्तद्देशादिविशेषात् सस्कारकरणाच्च भेदान्तरा-नाप्नोति । अत इयमेव शूरसेनदेशवास्तव्यजनताकिञ्चिदापादितविशेषलक्षणा भाषा शौरसेनी भण्यते ।"

ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે, અને એમાં શાબ્દિક સામ્ય પણ છે.[1]

પાઇય શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિકતા—સંસ્કૃત શબ્દ જ સાધુ છે અને પાઇય શબ્દ અસાધુ છે અને એથી એ પ્રમાણભૂત નથી એ મતની આલોચના અકલંકકૃત **લઘીયસ્ત્રય** (પરિ૦ ૬, કા૦ ૬૫)ની **ન્યાયકુમુદચન્દ્ર** નામની ટીકામાં કરતી વેળા એના ટીકાકાર **પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ** સિદ્ધ કર્યું છે કે જે શબ્દ સત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તે ‘ સાધુ ’ છે અને જે ન કરે તે ‘ અસાધુ ’ છે. વિશેષમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જેમ સંસ્કૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે તેમ પાઇય શબ્દ પાઇય વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે. આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે તેમણે “ प्रकृतेर्भवं प्राकृतम् ” એ વ્યુત્પત્તિનું નિરસન કરી “ प्रकृतिरेव प्राकृतम् ” એવી વ્યુત્પત્તિ પૃ ૭૬૪માં સૂચવી છે કે જેનો નિર્દેશ **નમિ સાધુએ** પણ કરેલો છે.

પાઇય ભાષાની ઉત્પત્તિ—આ સંબધમાં [2]વિવિધ મતો છે.

---

૧. ઉપર્યુક્ત અવતરણ તેમજ એનો ભાવાર્થ “ભારતીય વિદ્યા”(વ. ૩, અં. ૧)માં “ આજડે કરેલી ‘ પ્રાકૃત ભાષા ’ની વ્યાખ્યા ” એ લેખ (પૃ. ૨૩૨)માં છે.

૨. લૌકિક પાણિનીય સંસ્કૃતમાંથી પાઇય ભાષા ઉદ્ભવી છે એવો મત પાઇયના કેટલાક વૈયાકરણોએ રજૂ કર્યો છે. વળી અલંકારશાસ્ત્રોના કેટલાક ટીકાકારોએ પણ તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં રહેલા ‘ તત્ ’ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે જોડીને આવો મત દર્શાવ્યો છે. જુઓ **વાગ્ભટાલંકાર** (૨–૨)ની ટીકા તેમજ **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૩)ની **પ્રેમચન્દ્ર** તર્કવાગીશકૃત ટીકા.

કોઇ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનો પાઇયની ઉત્પત્તિ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી થઇ એમ માને છે. દાખલા તરીકે શ્રી. **ચતુરભાઈ પટેલે જૂની ગુજરાતી ભાષા**(પૃ. ૩)માં આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને એના સમર્થનાર્થે એમણે પૃ. ૩–૫માં વૈદિક ભાષા અને પાઇય ભાષા વચ્ચે રહેલી કેટલીક સમાનતા નોંધી છે. **પાલીપ્રકાશના** પ્રવેશક(પૃ. ૩૪–૩૬)માં પણ એના લેખક નામે **વિધુશેખર** ભટ્ટાચાર્યે આ મત દર્શાવ્યો છે.

આ પૈકી પહેલો મત તો વજૂદ વિનાનો છે, કેમકે પાઇય ભાષાની જનની

તેમા પ. હરગોવિન્દદાસનુ કહેવુ એ છે કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જેમાથી ઉદ્ભવેલી છે તે જ ભાષામાથી પાઇય ભાષા ઉત્પન્ન થઇ છે એમણે આ મત બે ભાષા વચ્ચે રહેલા સામ્ય જોઇને દર્શાવ્યો છે[1]

લૌકિક સંસ્કૃત માનવામા ઘણા દોષો છે એ ઉપરાત 'દેશ્ય' શબ્દોની ઉત્પત્તિ આ સંસ્કૃતમાથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પાઇય એ સંસ્કૃતનુ કેવળ ભ્રષ્ટ રૂપ છે, પણ આ મત ભૂલભરેલો માલમ પડયો છે એમ ડૉ દિનેશચન્દ્ર સરકારે કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ સ ૧૯૪૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પુસ્તક A grammar of the Prakrit language based mainly on Vararuchi's Prākritaprakās'a (પૃ ૧)મા કહ્યુ છે

પાઇય ભાષા પહેલી કે સંસ્કૃત એ સંબધમા સ્વ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત સિદ્ધાન્તસારમા ઊહાપોહ છે

પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકાના પરિચય(પૃ ૧)મા બેચરદાસે નીચે મુજબ કથન કર્યુ છે —

"વૈદિક (વેદોની મૂળ) ભાષાનુ અને પ્રાકૃત ભાષાનુ મૂળ બધારણ ઘણુ મળતુ આવે છે તે બેમા મોટો ભેદ ઉચ્ચારણનો છે અને એ ભેદને લીધે તે બન્નેને જુદી જુદી ભાષા સમજવામા આવી છે—ગણવામા આવી છે"

કેટલાક વ્યજનો સ્વાભાવિક રીતે જલદી બોલતા એક બીજામા મળી જાય છે અથવા રૂપાતર પામે છે કે ઘસાઈ જઇ સ્વરાવશેષ બને છે આ પ્રકારનુ ઉચ્ચારણોનુ પરિવર્તન વૈદિક સંસ્કૃતમા તેમજ પાઇયમા યે છે ઉપર્યુક્ત પરિચય-(પૃ ૭)મા ઉચ્ચારણભેદ થવાના ચૌદ કારણો ગણાવાયા છે —

(૧) બોલનારના શરીર ઉપર થતી ભૌગોલિક અસર, (૨) ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમા થતા ફેરફાર, (૩) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણને માટે જોઇતા શારીરિક બળનો હ્રાસ, (૪) લખનારાઓની બેદરકારી, (૫) પરંપરાને જ માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, (૬) બીજી પ્રજાનો સહવાસ, (૭) ધર્મક્રાતિ, (૮) રાજસત્તા, (૯) ભાષાસબધી આદરનો ઘટાડો, (૧૦) પડિતોનો ઉન્માદ, (૧૧) છેકા મારેલા શબ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના, (૧૨) વાચનારાઓનો ભ્રમ, (૧૩) લખેલુ તેવુ જ વાચવુ, અને (૧૪) અનુવાદ કરવામા અસાવધાનતા

[1] જુઓ પા૦ સ૦ મ૦નો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૧)

વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યે **પાલીપ્રકાશ**(પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૬)માં એવો એક મત દર્શાવ્યો છે કે આર્ય અને અનાર્ય ભાષાઓના નિકટ સંસર્ગમાંથી ઉદ્દ્ભવેલી–વિકસેલી ભાષા તે પાઇય ભાષાનું આદિમ સ્વરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને એમ ભાસે છે કે **ઋગ્વેદ**ના પ્રણેતાઓએ અને એને ધાર્મિક ગ્રન્થ માનનારાઓએ (જે પંજાબમાં હતા કે અન્ય દેશમાંથી પંજાબમાં આવ્યા હશે) ધીરે ધીરે પૂર્વ તરફ છેક મગધ સુધી અને દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ સુધી પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હશે. એ વિજેતાઓની ભાષા જીતાયેલી પ્રજાઓની એક કે અનેક ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી. એ સંપર્કમાંથી જીતાયેલી પ્રજાની ભાષાએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપ તે પાઇય ભાષાનો એક પ્રકાર છે,

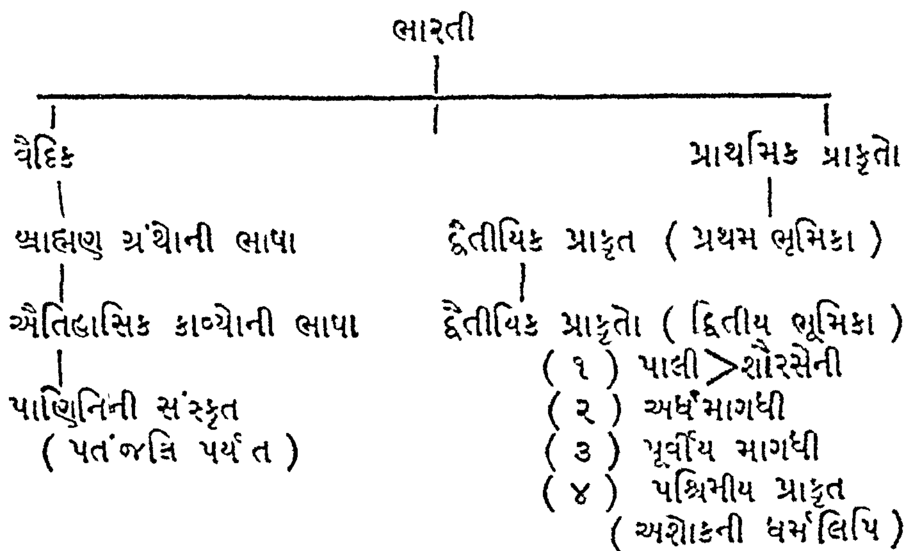
પાઇય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્દ્ભવ—આપણે પૃ. ૧૦માં જોઇ ગયા તેમ સિદ્ધસેન દિવાકરે અને હેમચન્દ્રસૂરિએ જિનવાણીને 'અકૃત્રિમ' કહી છે એટલે એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષા ' કૃત્રિમ ' છે, કારણ કે પાઇય ભાષા સાધારણ જનતાની માતૃભાષા હોવાથી અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણના વિવિધ સંસ્કારરૂપ બનાવટથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આમ સરકૃત ભાષા પાઇયમાંથી ઉદ્દ્ભવી છે. આ કેવળ જૈન વિદ્વાનોનો જ મત છે એમ નથી પણ કેટલાક અજૈન ગ્રંથકારોએ પણ આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. ઉદાહરણાર્થે રુદ્રટનો જે ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે તે અત્રે વિચારી શકાય. વળી ગઉડવહના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ વાત છે:—

" सयलाओ इमं वाया विसंति एत्तो य णेन्ति वायाओ ।
" एन्ति समुद्दं चिय णेन्ति सायराओ च्चिय जलाइं ॥ ९३ ॥[1]

આ ઉપરાંત ઇ. સ.ની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા ' યાયાવરીય ' રાજશેખરે આ મત **બાલરામાયણ**માં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:—

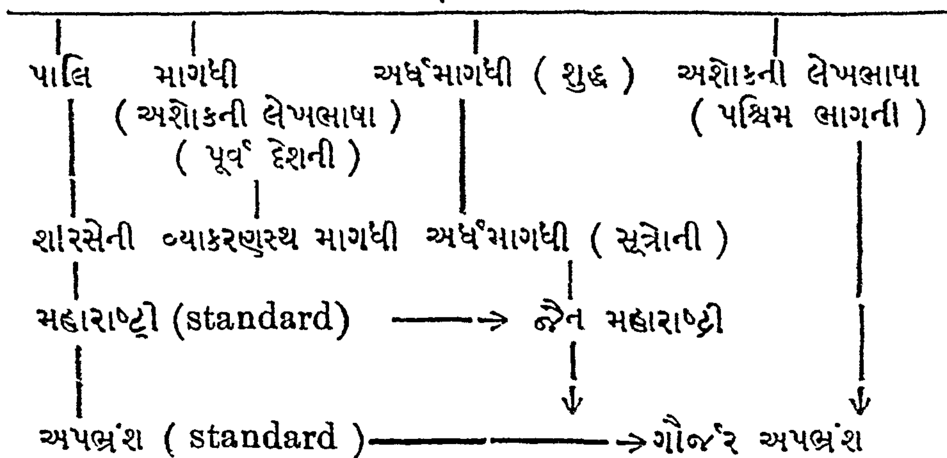
૧. આ (પાઇય) ભાષામાં સર્વ ભાષાઓ પ્રવેશ પામે છે અને એમાંથી સર્વ ભાષાઓ નીકળે છે. પાણીઓ સમુદ્રમા જ પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રમાંથી જ (બાષ્પ રૂપે) બહાર નીકળી જાય છે.

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ છે:[1]—

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતો—પ્રથમ ભૂમિકા

[2]દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતો—દ્વિતીય ભૂમિકા

૧. એજન, પૃ. ૨૮. ૨. આ૦ ક૦ (ઉપોદ્ઘાત અને પરિશિષ્ટો)ના ઇ. સ. ૧૯૪૬ના દ્વિતીય મુદ્રણમાં પરિશિષ્ટ ૧માં પૃ. ૩૨–૩૩માં દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની ‘ વર્ણમાળા ’ અપાઇ છે અને પરિશિષ્ટ ૨માં પૃ. ૩૪–૫૩માં ‘ દ્વૈતીયિક મુખ્ય

થર અને કાલમાન—જેમ સંસ્કૃતના વૈદિક સંસ્કૃત, [1]બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃત, નિરુક્ત-સંસ્કૃત, પાણિનીય સંસ્કૃત યાને લૌકિક સંસ્કૃત, ગાથા સંસ્કૃત, અને [2]જૈન સંસ્કૃત એમ વિવિધ પ્રકારો ગણાય છે તેમ પાઇય ભાષાના પણ તેના વિવિધ થર(સં સ્તર)ની અપેક્ષાએ તેમજ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અને અન્ય દૃષ્ટિકોણો અનુસાર પ્રકારો પડાય છે, અને એ દરેક પ્રકારને ' પાઇય ' એવું સામાન્ય નામ અપાય છે

વૈદિક ભાષાના રંગ જેવા રંગવાળી અને પાણિનીય સંસ્કૃતના સહવાસથી સુવાસિત બનેલી ભાષા પણ એક પ્રકારની પાઇય ભાષા છે પાઇય ભાષાના જે [3]ત્રણ થર ગણાવાય છે તેમાંના બીજા થરની ભાષા તે આ છે એનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ સ ૯૦૦ સુધીનો ગણાય છે

પહેલા થરની પાઇય ભાષાનું—આદિમ પાઇયનું કાલમાન ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનું મનાય છે, કેમકે ઉપલબ્ધ થતા ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ

પ્રાકૃતો 'નો-(અ) અશોકની ભાષા, (આ) પાલિ અને અર્ધમાગધી, (ઇ) શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અને (ઈ) માગધીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે

૧ જુઓ પૃ ૫ ૨ Some aspects of Jaina Sanskrit નામનો જે લેખ Festschrift Wakernagel (પૃ ૨૨૦ ઇત્યાદિ)માં છપાયો છે એ ઉપરથી આવું નામ બ્લૂમફીલ્ડે પ્રચલિત કર્યું છે એમ જાણી શકાય છે વિશેષમાં એના અર્થની મર્યાદા ડૉ ઉપાધ્યેએ **બૃહત્કથાકોશના** અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧)માં આંકી છે ૩ ભાષામાં થયેલા અને થતા પરિવર્તનો અને એના વિકાસને લક્ષ્યમાં રાખી એના યુગો પડાય છે, જોકે ભાષાનું સ્વરૂપ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે એટલે એના કયા સ્વરૂપને યુગચિહ્ન ગણવું એ બાબત સર્વાંશે એકવાક્યતા હોવાનો ઓછો સંભવ રહે છે દા ત વિચારો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગ સંબંધી **નરસિંહરાવે**, કે હ ધ્રુવે અને કે કા શાસ્ત્રીએ આંકેલી મર્યાદાઓ.

ત્રીજા થરની પાઇય ભાષા એટલે ભારતીય [1]આધુનિક આર્ય ભાષાઓ.[2] એનો સમય ઇ. સ. ૯૦૦થી આજ દિન સુધીનો છે.

ઉપલબ્ધ ઋગ્વેદમા જે ભાષાનાં દર્શન થાય છે એ ભાષા લોકભાષાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંસ્કારિત કરાયેલું સ્વરૂપ છે, અને એ લોકભાષા અથવા તો એની જનની તે પહેલા થરની પાઇય ભાષા છે.

અત્યારે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની રોજના વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષા અને એ જ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગની સાહિત્યિક કૃતિમાં નજરે પડતી ગુજરાતી ભાષા જેમ મૂળે એક હોવા છતાં રંગે ભિન્ન જણાય છે તેમ પહેલા થરની પાઇય ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા માટે પણ સમજવું ઉચિત જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ થરો પૈકી બીજા થરની પાઇય ભાષા પા૦ સ૦ મ૦ના ઉપોદ્‌ઘાત(પૃ. ૧૨–૧૩)માં ત્રણ યુગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છેઃ—

પ્રથમ યુગ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦–ઈ. સ. ૧૦૦)

(૧) હીનયાન બૌદ્ધોનાં ત્રિપિટક, મહાવંશ અને જાતક વગેરેની પાલિ ભાષા.

(૨) પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી.

(૩) જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધમાગધી ભાષા.

(૪) અંગ ગ્રંથોથી ભિન્ન પ્રાચીન સૂત્રોની અને **પઉમચરિય** વગેરેની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

---

૧. હવે આને ‘ પ્રાકૃત ’ નામ આપવું યોગ્ય નથી. ૨. જુઓ **ચેઇયવંદણ-ભાસ**ના **જ્ઞાનવિમલસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૭૫૮માં રચેલા વાર્તિકમાંની નીચેની પંક્તિઃ—

“ ચૈત્યવંદના ભાષ્ય તેહના વાર્તિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રતિ લિખુ છઉં. ”

શાલિસૂરિકૃત **વિરાટપર્વ**ની વિ. સં. ૧૬૦૪માં લખાયેલી પ્રતિના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિ છેઃ—

“ આપિ મૂં વચન તૂં રસવાણી હું કરઉ જિસિં પ્રાકૃત વાણી. ”

ઈ. સ. ૧૬૧૫(?)થી ઈ. સ. ૧૬૭૫(?)ના ગાળામાં થઇ ગયેલા **અખા**એ પણ ગુજરાતી ભાષા માટે ‘ પ્રાકૃત ’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

(૫) અશોકના શિલાલેખોની તેમજ અન્ય પ્રાચીન શિલાલેખોની ભાષા
(૬) અશ્વઘોષના નાટકની ભાષા

મધ્ય યુગ (ઈ. સ. ૧૦૦—ઇ સ ૫૦૦)

(૧) ભાસના નાટકોની અને કાલિદાસ વગેરેના નાટકોની શૌરસેની, માગધી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ
(૨) સેઉબંધ, ગાહાસત્તસઈ વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા
(૩) પ્રાકૃત વ્યાકરણોમા જેના લક્ષણ અને ઉદાહરણ મળે છે તે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓ
(૪) દિગંબરીય ગ્રંથોની શૌરસેની અને એના પછીના સમયના શ્વેતાંબર ગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા
(૫) ચંડના વ્યાકરણમા નિર્દેશાયેલી અને **વિક્રમોર્વશીય**મા વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા

શેષ યુગ (ઇ સ ૫૦૦-ઇ. સ ૧૦૦૦)

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની પરવર્તી કાળની અપભ્રંશ ભાષાઓ

પ્રકાશ—પહેલા થરની પાઇય ભાષામા રચાયેલુ સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ નથી, જ્યારે બીજા અને ત્રીજા થરની પાઇય ભાષાના સાહિત્યની વાત જુદી છે આથી જે ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે ' પ્રાકૃત ' કહેવામા આવે છે તેના એટલે કે બીજા થરની પાઇય ભાષાઓના પ્રકારો હુ વિચારીશ.

ના૦ શા૦(અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા સાત જાતની પાઇય ભાષાનો ઉલ્લેખ છે (૧) માગધી, (૨) [1]અવન્તિજા, (૩) પ્રાચ્યા, (૪) સૂરસેની, (૫) અર્ધમાગધી, (૬) વાહ્લીકા, અને (૭) દાક્ષિણાત્યા

પાઇય ભાષાના ઉપલબ્ધ થના વ્યાકરણોમા વરરુચિનો **પ્રાકૃતપ્રકાશ**

---

૧ માર્કંડેયે **પ્રાકૃતસર્વસ્વ**(પૃ ૨)મા આને ' આવન્તી ' તરીકે ઓળખાવી છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાયો છે. એ વ્યાકરણ (૧૦-૧, ૨; ૧૧-૧; ૧૨, ૩૨)માં (૧) માહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની,[1] (૩) માગધી અને (૪) [2] પૈશાચી એમ ચાર નામો અપાયેલાં છે.

છઠ્ઠી સદીમાં થઇ ગયેલા દંડીના **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૪-૩૫)માં મહારાષ્ટ્રાશ્રયા, શૌરસેની, ગૌડી અને લાટી એ નામો છે.

સિ૦ હે૦(અ૦ ૮)માં **પ્રાકૃતપ્રકાશ**માં નિર્દેશાયેલી ચાર ભાષાઓ ઉપરાંત [3]આર્ષ, [4]ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ છે એટલે કે એમાં [5]સાતનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરે વૈયાકરણો હેમચન્દ્રસૂરિની આ કૃતિને અનુસર્યા છે. **માર્કણ્ડેયે** **પ્રાકૃતસર્વસ્વ**માં નીચે મુજબ પાઇય ભાષાના સોળ ભેદો-ઉપભેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવન્તી અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શબરી, આભીરિકા અને ટાક્કી.

---

૧. ચંડકૃત **પ્રાકૃતલક્ષણ** (૩, ૩૮)મા આને ‘માગધિકા’ તરીકે ઓળખાવી છે. ૨. **પ્રાકૃતલક્ષણ** (૩, ૩૮)માં આનો ‘પૈશાચિકા’ તરીકે નિર્દેશ છે ૩. જુઓ સિ૦ હે૦ (૮-૧-૩) ૪. એજન (૮-૪-૨૬). ૫. **પણ્હાવાગરણ**(સુ. ૨૪)મા સત્ય ભાષા વિષે ઉલ્લેખ કરતી વેળા ભાષાના બાર પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો છે. આની **અભયદેવસૂરિકૃત** વૃત્તિ (પત્ર ૧૧૮ અ)માં એ મતલબનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પૈશાચ, શૌરસેની અને દેશોની ભિન્નતાને લઇને અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ એમ છ ભાષાઓ છે. આને અંગે નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયુ છે:—

“ प्राकृत-संस्कृतभाषा मागध-पैशाच-शौरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ ”

આ છ ભાષાઓના ગદ્ય અને પદ્ય એમ બબ્બે ભેદો ગણતાં ભાષાના બાર પ્રકાર પડે છે. આ બબ્બે ભેદોનું સૂચન શું વિલક્ષણ નથી? શું ગદ્યની અને પદ્યની ભાષામાં અમુક અમુક તફાવત હોય છે એને ઉદ્દેશીને આવું કથન કરાય ?

અપભ્રંશ—નાગર, વ્રાચડ અને ઉપનાગર

પૈશાચી—કૈકય, સૌરસેન અને પાચાલ

પ્રાકૃતલકેશ્વરમા મિશ્રાર્ધમાગધીનો ઉલ્લેખ છે

ના૦ શા૦(અ૦ ૧૭, શ્લો૦ ૪૯, કાવ્યમાલા, દ્વિતીય સસ્કરણ)મા શકાર આભીર, ચડાળ, શબર, દ્રમિલ અને આન્ધ્રમા જન્મેલ અને વનેચરની ભાષાને 'વિભાષા' કહી છે[1]

[2]ઉપપ્રકારો—પાઇયના ગ્રથસ્થ-સાહિત્યિક ભાષા અને અશોકની

---

૧ આ ઉપરાત અનેક જાતની પાઇય ભાષાના નામો સગીત, નાટ્ય અને અલકારને લગતા સાહિત્યમાથી તેમજ નાટકોની સસ્કૃત ટીકાઓમાથી આપણને મળે છે દા ત. ભરતે રચેના ગણાતા ગીતાલકાર નામના સગીતના ગ્રન્થના ત્રીજામા 'ભાષાલક્ષણ' નામના અધ્યાયમા ૪૨ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે, જોકે એમા લગભગ ત્રીસના જ નામ જોવાય છે વિશેષમા આમા આ દરેક ભાષાના લક્ષણના ઉદાહરણરૂપે એક પદ્ય છે આ સમસ્ત અધ્યાય ડૉ કત્રેએ "Names of Prakrit Languages" નામના પોતાના લેખના અતમા પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે, અને આ લેખમા એમણે ૨૯ ભાષાઓ વિષે કયા કયા ઉલ્લેખ છે તેની સક્ષિપ્ત નોધ લીધી છે

નાટકને અગે એક ઉદાહરણ રજૂ કરીશ વિવિધ પાઇય ભાષાના ભડારરૂપ મૃચ્છકટિકની પૃથ્વીધરકૃત ટીકામા શૌરસેની અને માગધી એ સુપ્રસિદ્ધ પાઇય ભાષાઓ ઉપરાત અવન્તિજા (આવન્તી), પ્રાચ્યા, શાકારી, ચાણ્ડાલી અને ઢક્ક- (ઢક્કી)નો નિર્દેશ છે

અલકારશાસ્ત્રને અગે વિચારીશુ તો સરસ્વતીકઠાભરણની આન્ડકૃત ટીકામા અને સાહિત્યદર્પણમા પાઇય ભાષાના નામ છે

૨ પાઇય ભાષાના જે વિવિધ ઉપપ્રકારો અહીં ગણાવાયા છે તેમા પરસ્પર બહુ જ ઓછી ભિન્નતા છે એટલે કે એને તો એનુ ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ જોતા ભાષા ન કહેતા 'બોલી' કહેવી વધારે ઉચિત સમજાય છે દાખલા, કોકણ પૂના, સતારા અને નાગપુરના મરાઠી ભાષાભાષીઓની મરાઠી ભાષામા જેટલો ભેદ છે તેના કરતા પણ કેટલાક ઉપપ્રકારોમા તો ઓછો ભેદ છે આ સબધમા બીજુ ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનુ આપી શકાય સુરતી ગુજરાતી, ચરોતરી ગુજરાતી,

ધર્માજ્ઞાની-શિલાલેખોની ભાષા એમ બે પ્રકારો પડી શકે છે. મરહટ્ટીનો એક ઉપપ્રકાર તે 'પાઇણ મરહટ્ટી' (સં. પ્રાચીન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં બહુ થોડા અક્ષરોનો લોપ થયેલો જોવાય છે. ચંડે જે પાઇણ મરહટ્ટીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જઇણ અદ્ધમાગહીમાં અને જઇણ મરહટ્ટીમાં જોવાય છે. મરહટ્ટીના એક ઉપપ્રકાર તરીકે જઇણ મરહટ્ટીનો ઉલ્લેખ કરાય છે અને આ ભાષા જૈન આગમોની નિજ્જુત્તિ, ભાસ વગેરેમાં વપરાયેલી છે. આ ભાષાનું 'જઇણ મરહટ્ટી' એવું નામ [1]આધુનિક વિદ્વાનોએ કલ્પ્યું છે, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ, નાટકોમા વપરાયેલી 'મરહટ્ટી' થી આ કેટલીક બાબતમાં ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો છે. જ૦ મ૦ ઉપર જ૦ અ૦ મા૦ની વિશેષ અસર જોવાય છે. આ અસર જેમ જેમ ઓછી થતી ગઇ તેમ તેમ આ જ૦ મ૦ નાટકમા વપરાયેલી મરહટ્ટીની વધારે ને વધારે સમીપ આવતી ગઈ. કેટલાક વિદ્વાનો મરહટ્ટીને સમસ્ત પાઇય ભાષાઓના સ્તંભરૂપ ગણે છે તો કેટલાક સોરસેણીનો આ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે. મરહટ્ટીને સંસ્કૃતમાં દાક્ષિણાત્યા, આવન્તી અને વાહ્લીકા પણ કહી છે, જોકે છેલ્લી બેથી આ થોડેક અંશે ભિન્ન છે.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ અ૦ મા૦નો એક ઉપપ્રકાર તે 'જ૦ અ૦ મા૦' છે. નાટકોમાં જે અ૦ મા૦ વપરાયેલી છે અને જે માગહીને મળતી આવે છે તેમાં અને આ જ૦ અ૦ મ૦માં અંતર છે. વળી જ૦ અ૦ મા૦ એ મરહટ્ટી કરતાં પ્રાચીન તેમજ એના પાયારૂપ છે.

નાટકોમાં નાયિકા અને એની સખીઓ જ્યારે ગદ્યમાં બોલે છે ત્યારે તેઓ સોરસેણી(સં. શૌરસેની)નો ઉપયોગ કરે છે. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં-ઇ. સ. ૭૮માં વિદ્યમાન અને સુવર્ણાક્ષીના પુત્ર તરીકે

કાઠિયાવાડી ગુજરાતી અને એ બધી ગુજરાતી ભાષાઓમાં જેટલો તફાવત છે તેનાથી ઓછો તફાવત કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં છે.

૧. સમરાઇચ્ચકહાની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૨૧-૨૨)માં ડૉ. યાકોબીએ "જૈન માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત" એ નામકરણ વિષે ઊહાપોહ કર્યો છે.

સુપ્રસિદ્ધ અશ્વઘોષે રચેલા શારિપુત્રપ્રકરણ નામના નાટકમા વપરાયેલી સોરસેણી 'પાઈણુ સોરસેણી' ગણાય છે, જ્યારે ભાસ, શૂદ્રક અને કાલિદાસના નાટકોમાંની સોરસેણી ભાષા એથી અર્વાચીન ગણાય છે દિગબરોના પચત્થિકાય, દવ્વસગહ વગેરે ગ્રથોની ભાષા 'જઇણુ સોરસેણી' કહેવાય છે અને એમા જ૦ અ૦ મા૦નો પાસ જોવાય છે

ના૦ શા૦(અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા જે 'પ્રાચ્યા'નો ઉલ્લેખ છે એને જો માર્કણ્ડેયે વર્ણવેલી 'પ્રાચ્યા ભાષા' ગણીએ તો આ સોરસેણીથી ભાગ્યે જ ભિન્ન ગણાય વિદૂષકની ભાષા પ્રાચ્યા છે સોરસેણી ભાષા બીજી બધી પાઇય ભાષાઓ કરતાં સસ્કૃતની વધારે નિકટ છે

માગહીના ઉપપ્રકારો તરીકે શાકારી, ચાડાલી, અને ઢક્કી કે ટક્કી એ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરાય છે

પેસાઈના કેકય (સ ટૈકેય), સોરસેણ (સ શૌરસેન) અને પચાલ (સ પચાલ) એમ ત્રણ ઉપપ્રકારો ગણાવાય છે

ચૂલિયા(સ ચૂલિકા)પેસાઇ એ પેસાઇનો એક પ્રકારનો વિકાસ ગણાય છે, અને એની સ્વતત્ર ગણના હેમચન્દ્રસૂરિએ અને લક્ષ્મીધરે કરી છે

જેને સામાન્ય રીતે 'અપભ્રશ'(પા અવબ્ભસ) તરીકે ઓળખાવાય છે, જેને વિદ્યાપતિકૃત કીર્તિલતામા 'અવહટ્ઠા' (સ. અપભ્રષ્ટા)[1] કહી છે અને જેને અબ્દુર રહેમાને[2] [3]સનેહયરાસય(શ્લો૦

---

૧ સુરતસગ્રામ(૭૨, ૨)મા ગુજરાતી ભાષાને માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ૨ જુઓ ડૉ કત્રેનો લેખ "A Muslim Contribution to Apabhrams'a Literature" આ લેખ "Karnatak Historical Review" (Vol IV)મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે ૩ આ સનેહરાસય કૃતિ સન્દેશરાસક એ નામથી સિઘી જૈન ગ્રન્થમાલા તરફથી સસ્કૃત ટિપ્પણરૂપ વ્યાખ્યા સહિત ઇ સ. ૧૯૪૫મા પ્રકાશિત થઇ છે અન્તમા શબ્દ-કોશ છે અને પ્રારભમા અગ્રેજી વ્યાકરણ વગેરેના ઊહાપોહવાળી પ્રસ્તાવના છે

૬)માં ' અવહટ્ટય ' (સં. અપભ્રષ્ટક) કહી છે એ અવહટ્ટ(સં. અપભ્રષ્ટ)ના અનેક પ્રકારો છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વ (પૃ.૨)માં એના ૨૭ પ્રકારો ગણાવાયા છે [1]એ પૈકી હું અહીં તો વ્રાચડ, નાગર, ગૌર્જર અને લાટ એ ચારનો ઉલ્લેખ કરું છું. વ્રાચડમાંથી સિન્ધી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

શ્રી કે૦ કા. શાસ્ત્રીએ "ગૌર્જર અને નાગર અપભ્રંશ" નામનો [2]લેખ લખ્યો છે.

વર્ગીકરણ—વિવિધ પ્રકારની પાઇય ભાષાઓને અને વિભાષાઓને તેના નામના ઉત્પત્તિકારણને ઉદ્દેશીને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. જેમકે ઘણીખરી ભાષાઓનાં નામ ભૌગોલિક વિભાગને અનુસરે છે. આવાં નામો રજૂ કરતી વેળા પા૦ સ૦ મ૦ના ઉપોદ્ઘાત(પૃ. ૫)માં ઊહાપોહ કરાયેલો છે. એનો સાર નીચે મુજબ છે:—

ના૦ શા૦ માં ગણાવાયેલી સાતે ભાષાઓ, ચંડે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિર્દેશેલી પૈશાચિકી અને માગધિકા, કાવ્યાદર્શમાં ઉલ્લેખાયેલી ચારે ભાષાઓ, હેમચન્દ્ર વગેરેએ ગણાવેલ માગધી, [3]શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પ્રાકૃતચન્દ્રિકાનાં જે કેટલાંક પદ્યો ઉદ્ધૃત કરાયાં છે તેમાં સૂચવાયેલી મહારાષ્ટ્રી. આવન્તી, શૌરસેની, અર્ધ-માગધી, વાહ્લીકી, માગધી. પ્રાચ્યા અને દાક્ષિણાત્યા એ આઠ ભાષાઓ, ૭ વિભાષા પૈકી દ્રાવિડ અને ઓડ્રજ એ બે વિભાષા, અગિયાર પિશાચ-ભાષાઓમાંથી કાંચીદેશીય, પાંડ્ય, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, વ્રાચડ, દાક્ષિણાત્યા, શૌરસેન, કૈકેય અને દ્રાવિડ એ દશ પિશાચ-ભાષાઓ અને સત્તાવીસ અપભ્રંશોમાંથી વ્રાચડ, લાટ, વૈદર્ભ, બર્બર, આવન્ત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકેય, ગૌડ, ઉડ્ર, હૈવ, પાંડ્ય, કૌન્તલ, સિંહલ, કાલિંગ, પ્રાચ્ય,

૧. આ પૈકી ૨૩ અપભ્રંશોનાં નામ પૃ. ૨૬–૨૭માં અપાયેલાં છે. ૨. આ લેખ "શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રન્થ" (પૃ. ૫૯–૮૦)માં છપાયો છે. ૩ શૂરસેન દેશનું મુખ્ય નગર મથુરા ગણાતું. મુખ્યપણે આ મથુરા અને એના આસપાસના પ્રદેશમાં એક વેળા બોલાતી ભાષા તે ' સોરસેણી '. આ પ્રદેશમાં એક કાળે પ્રવર્તતી આદિમ પાઇય ભાષામાંથી આ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

કાર્ણાટ, કાચ, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આભીર અને મધ્યદેશીય એ તેવીસ અપભ્રંશો એ ભિન્ન ભિન્ન દેશ સાથે સબધ ધરાવે છે [૧]

'પેસાર્ચ ભાષા' એ નામ એ બોલનાર 'પિશાચ' જાતિ ઉપરથી પડેલુ છે એમ કેટલાક માને છે અને આ જાતિના મૂળ વતન તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના પજાબના પ્રાત પ્રદેશનો અથવા અફઘાનિસ્તાનના પૂર્વ પ્રાન્ત-ભાગનો નિર્દેશ કરે છે

'અવહટ્ટ' એ નામ એ ભાષામા વપરાયેલા પરતુ ચાલુ શિષ્ટ વ્યાકરણથી સિદ્ધ નહિ થનારા એવા શબ્દો અને રૂપો ઉપરથી યોજાયુ છે એટલે કે આ નામ વર્ણનાત્મક છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનુ કહેવુ છે

PLCIC (પૃ ૯–૧૦)મા મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય ભાષાત્મક સાહિત્યના સાત વર્ગો સૂચવતી વેળા (૧) ધાર્મિક, (૨) સાહિત્યિક, (૩) નાટકીય, (૪) વૈયાકરણોએ નિર્દેશેલ, (૫) બૃહદ્‌ભારતીય (extra-Indian) અને (૬) શિલાલેખ સબધી એમ છ જાતના 'પ્રાકૃત'નો નિર્દેશ કરાયો છે

નાટકો અને પાઇય ભાષા—પ્રાચીન સમયના ઉત્તર હિદના નાટકો સસ્કૃત અને પાઇય એમ બે ભાષામા રચાયેલા છે એ બધા યે નાટકો આજે ઉપલબ્ધ નથી પણ ઓછામા ઓછા દોઢસો નાટકો મળે છે [૨] આ બધામા **શારિપુત્રપ્રકરણ** નામનુ નાટક સૌથી પ્રાચીન છે આ નાટકનુ પૂરૂ નામ [૩]**શારદ્વતીપુત્રપ્રકરણ** છે બીજા બે અનાતકર્તૃક (અશ્વઘોષ ?)ના નાટકોમાના એકમા બુદ્ધિ, કીર્તિ અને કૃતિ

---

૧. જુઓ ષડ્‌ભાષાચન્દ્રિકા ૨ જુઓ A Bibliography of the Sanskrit Drama (pp 24–97) by Montgomery Schuyler ૩ આના અકોની સખ્યા નવની છે આ નાટક પૂર્ણ મળ્યુ નથી, પણ આનદની વાત છે કે એની કુશાનના સમયની બ્રાહ્મી લિપિમા લખાયેલી જે હાથપોથી મળી છે (જુઓ P L C I Cનુ પૃ ૨૮) તેમા ઉપર્યુક્ત બિના છે એટલુજ નહિ પણ બીજા બે નાટકોનો ખડિત ભાગ પણ છે એનો સામાન્ય દેખાવ વગેરે જોતા એ પણ અશ્વઘોષની કૃતિઓ હોવાનો વિશેષ સભવ છે

જેવાં [1]રૂપકાત્મક પાત્રોના પાઠ અને સંવાદ છે. બુદ્ધિ વગેરે ત્રણ પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે.

બીજા નાટકની હકીકત રૂપક કરતાં વધારે મનોરંજક છે. તેમાં મગધવતી ગણિકા, [2]કૌમુદગન્ધ નામનો [3]વિદૂષક, રાજપુત્ર ધનંજય, સોમદત્ત, શારિપુત્ર, મૌદ્દ્ગલ્યાયન અને એક દાસી એમ સાત પાત્રો છે.

આ નાટકો રૂપક અને ગણિકા–નાટક તરીકે ઓળખાય છે પાત્રોની ભાષામાં ભિન્નતા હોવી જોઇએ એ સિદ્ધાંત આ નાટકોમાં પણ ચરિતાર્થ થતો જોવાય છે.

અશ્વઘોષના પછી પરતુ ઇ. સ. ૩૫૦ કરતાં તો પહેલાં થઈ ગયેલા **ભાસે** રચેલાં મનાતાં તેર નાટકો અને **શૂદ્રક**કૃત **મૃચ્છકટિક** પ્રાચીન નાટકોમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. કાલિદાસ, **ભવભૂતિ** વગેરેએ પણ નાટકો રચ્યાં છે, પણ તે આટલાં પ્રાચીન નથી. કેટલાક કાલિદાસને શૂદ્રકના પુરોગામી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ મારું માનવુ એથી જુદું છે. **ભાસે** રચેલા **દૂતવાક્ય** નામના નાટકમાં સ્ત્રીપાત્રની પેઠે પાઇય ભાષાનો પણ અભાવ છે. એવી રીતે **કર્પૂરમંજરી** નામના [4]સટ્ટકમાં સંસ્કૃતનો અભાવ છે. આવા અપવાદો બાદ કરતા પ્રત્યેક નાટકમાં સસ્કૃત તેમજ પાઇય એમ ઉભય ભાષાને સ્થાન અપાયેલું છે. ઇ. સ. ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ

---

૧. આ હકીકત યશઃપાલકૃત **મોહપરાજય** નાટકનું, કૃષ્ણમિશ્રે રચેલા **પ્રબોધચન્દ્રોદય**નું અને કવિ કર્ણપૂરે રચેલા **ચૈતન્યચન્દ્રોદય**નું સ્મરણ કરાવે છે. ૨. આનો અર્થ ‘ કુમુદ–ગન્ધનો પુત્ર ’ એમ થાય. ૩. આને અંગે જે એક ગ્રન્થ ડચ ભાષામાં હુઇઝિંગ (Huizinga) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૯૭માં લખાયેલો છે એની નોંધ **રસવિમર્શ** (પૃ. ૪૨૬)માં લેવાયેલી છે. આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી નામ The Vidushaka in the Indian Theatre છે. ૪. આ સટ્ટકમાં સટ્ટકનું લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયું છે:—

“ सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ॥ ”

ગયેલા વિદ્યાપતિએ પોતે રચેલા સંસ્કૃત-પાઇય નાટકોમા 'મૈથિલી' ભાષામા પદ્યો આપ્યાં છે

સંસ્કૃત નામકરણ—આપણે નાટકોના નામ સંસ્કૃતમા રજૂ કરાતા જોઇએ છીએ, પણ એથી કઇ એ સમસ્ત નાટકો એ જ ભાષામા છે એમ નથી સંસ્કૃતમા [1]નામ હોવાનુ કારણ તો એ છે કે [2]પ્રાય: સૂત્રધાર નાટકનો નિર્દેશ કરે છે અને એ પાત્ર મુખ્યતયા સંસ્કૃત બોલે છે 'મુખ્યતયા' કહેવાનુ કારણ એ છે કે ચારુદત્તમા સૂત્રધાર પાઇય બોલે છે અને મૃચ્છકટિકમા સૂત્રધાર સંસ્કૃતમા થોડુંક બોલ્યા પછી પાઇયમા-સોરસેણીમા બોલે છે

નાટકોમા સંસ્કૃત તેમ જ પાઇય એ બને ભાષાને સ્થાન છે. તેમ છતા આજે કેટલાક વર્ષો થયા એ નાટકોનો 'સંસ્કૃત નાટક' તરીકે કેટલાકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આજે પણ કેટલાક તેમ કરે છે. આથી આમ કરવું તે ન્યાય્ય છે કે નહિ તે આપણે વિચારીશુ આને અંગે ત્રણ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે —

(૧) 'સંસ્કૃત નાટક' એવો [3]પ્રયોગ ક્યારથી મળી આવે છે?

(૨) આ પ્રયોગ કરનારનો તેમ કરવામા શો ઉદ્દેશ રહેલો હતો?

(૩) આ પ્રયોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો?

'સંસ્કૃત નાટક' એ નામ ઓગણીસમી સદીની પ્રસાદી છે અને એ

---

૧ કેટલાક નાટકના ગુજરાતી અનુવાદમા દા ત. કે હ ધ્રુવના અનુવાદોમા તે તે નાટકનુ નામ ગુજરાતીમા રજૂ કરાયેલુ છે સંસ્કૃત અને પાઇય ભાષાનુ બંધારણ વિચારતા બને ભાષાની સમાન સંપત્તિરૂપે નાટકનુ નામ યોજી શકાય તેમ છે ૨ ભાસના નાટકોમા નાટકનુ નામ સૂચવનાર પાઠનો અભાવ છે ૩ **સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખામા** એના કર્તા પ્રા માંકડે આવો પ્રયોગ કર્યો છે જુઓ પૃ ૧, ૧૦૪ ઇત્યાદિ P L O I C (p 1)મા Sanskrit plays એવો ઉલ્લેખ છે ડૉ કીથે પોતાના ગ્રન્થનુ નામ "The Sanskrit Drama" રાખ્યુ છે

નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રબોધકાળના પ્રેરક બળના ઉત્સાહને આભારી છે. એનો પ્રયોગ ચાલુ કરનારાનો મોટો ભાગ પાઇય સાહિત્યથી બહુ જ થોડો પરિચિત હતો અને તેમનો સંસ્કૃત તરફ અતિશય પક્ષપાત હતો અને તે પણ એટલો બધો કે ભંડારોમાં હાથપોથીઓની તપાસ કરતાં પાઇય કૃતિઓ જડી આવતી તો તેની ઉપેક્ષા કરવા સુધીની તેઓ મનોદશા સેવતા હતા.

નાટકનું નામ સંસ્કૃત છે વાસ્તે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એની દલીલ તો થઇ શકે તેમ નથી પણ નાટકનો નાયક સંસ્કૃત બોલે છે માટે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એ દલીલમાં તો કાંઇક વજૂદ છે, કેમકે એમ માનનાર કહી શકે તેમ છે કે ઘરમાં–કુટુંબમાં–સંસ્થામાં પણ મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી એ ઘર–કુટુંબ–સંસ્થા ઓળખાવાય છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જેમ નાયક સંસ્કૃત ભાષામાં બોલે છે તેમ નાયિકા અને એ બેનો પુત્ર પણ પાઇયમાં બોલે છે તો નાયક કરતાં નાયિકા ઊતરે જ છે એવો નિયમ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન કરી શકાય અને કેટલાંક નાટકનાં નામમાં પણ નાયકને બદલે કેવળ નાયિકાનું નામ જોવાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાનું ભુલાય નહિ ત્યાં સુધી તો એવો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય. વિશેષમાં આવો પ્રયોગ અનભિજ્ઞ જનોને ભ્રમનું કારણ થઇ પડે તેમ છે, કેમકે તેઓ તો નાટક સર્વથા સંસ્કૃતમાં હશે એમ માનવા આથી પ્રેરાય.

નાટકની કેટલીક મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં કેટલોક વખત થયાં પાઇયને [૧]સ્થાને તેની છાયા રજૂ કરાય છે અને મૂળ પાઇય લખાણને છાયાનું સ્થાન અપાય છે એ પણ ઠીક નથી. પછી ભલેને બચાવ કાં ન કરાય કે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે આમ કરાય છે?

હાલમાં કેટલોક વખત થયા પાઇય સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થવા માંડ્યો છે એ સારી વાત છે. એનું મહત્ત્વ ધીરે ધીરે પણ સચોટ

---

૧. સ્થાનભેદથી પાઇયનું અકારણ મહત્ત્વ ઘટે છે કે નહિ એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

રીતે સમજાતુ જાય છે એ પણ આનદનો વિષય છે, પણ મને ભય રહે છે કે જો સસ્કૃતનો અનાદર કરવા જેટલી હદે પાઇય સાહિત્યનો કોઇ વિદ્વાનને નાદ લાગશે તો તે નાટકને 'પાઇય નાટક' કહેવા લલચાશે અને પાઇયનો પ્રભાવ વિસ્તરતા અન્ય જનો પણ તેમ કરવા પ્રેરાશે. અલબત્ત, આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા માટે તેઓ એમ કહી શકે કે દરેક નાટકમા સસ્કૃતભાષી પાત્રોની સખ્યા કરતા પાઇયમા બોલનારની સખ્યા વિશેષ છે અને બીજુ, ઉપલબ્ધ નાટકો જોતા તેમા સસ્કૃત કરતા પાઇયનો હિસ્સો વધારે છે એટલે અધિકતાની દૃષ્ટિએ એ કથન વ્યાજબી છે, પણ તેમને પણ મારુ તો એ નમ્ર સૂચન છે કે આવુ વલણ લેવુ અનુચિત છે નાટક એ સસ્કૃત અને પાઇયની સહિયારી મિલકત છે અને એનો ઉપભોગ કરનારા સસ્કૃતજ્ઞો અને પ્રાકૃતજ્ઞો બને છે તો એ મિલકતનુ નામ 'દ્વૈભાષિક નાટક' કે 'પ્રાચીન ભારતીય નાટક' જેવુ રખાય તો કેમ? આને બદલે 'વ્યામિશ્રક' એવો પ્રયોગ જે રામાયણ(૬૨, ૧, ૨૭)મા થયેલો છે અને જેનો અર્થ ટીકાકાર 'મિશ્ર ભાષામા રચાયેલ' એમ કરેલો છે તે શબ્દ વપરાય ખરો?

પાત્રોની ભાષા—ના શા (અ ૧૭, શ્લો ૫૧-૫૮)મા કયા પાત્રે કઇ ભાષા બોલવી તે સબધી નીચે મુજબ નિર્દેશ છે —

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
નોકર, રાજપુત્ર, શેઠિયો	અર્ધમાગધી	ખસ, શકાર, ઘોષક અને એવા બીજા	ખસના દેશની ભાષા(ખાસી)
ધૂર્ત	અવન્તિજા	પુક્કસ	ચાંડાલી
હાથી, ઘોડા, બકરા, ઉંટ વગેરે ગોષ્ઠસ્થાનમા વસનાર	આભીર કે શાબરી	કિતવ (દ્યૂતકાર), નાગરિક (નગરરક્ષક), સુભટ	દાક્ષિણાત્યા

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
વનચર	દ્રામડી	ઉદીચ્ય	વાહ્લીક
રાજાનું અંતઃપુર સુરંગ ખોદનાર ખાતર પાડનાર અશ્વરક્ષક આપત્તિગ્રસ્ત નાયક	માગધી	અંગારકાર શિકારી કાષ્ઠયન્ત્રોપજીવી	શકાર ભાષા અને કંઈક અંશે વાનૌકસી
વિપદૂક વગેરે	પ્રાચ્યા	નાયિકા, એની સખી[1]	શૂરસેની

ભાસે પોતે નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઇ ગ્રન્થ રચ્યો હતો એમ મનાય છે [2] પણ એવો ગ્રન્થ જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કંઇ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ના॰ શા॰ પછીની કેટલીક કૃતિમાં પાત્રોની ભાષા વિષે ઊહાપોહ છે અને કેટલીક વાર એમાં વિસંવાદ પણ જોવાય છે. આની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરતાં એટલું જ નોંધીશ કે **ભાવપ્રકાશન** પ્રમાણે [3]**ભાસ**કૃત **ચારુદત્ત**માં ચારુદત્તની પત્નીએ સંસ્કૃત

---

૧. **સાહિત્યદર્પણ**(૩, ૬૮–૭૩ અને ૮૬)માં જાતજાતની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ છે. ૨. **અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ** ઉપરની રાઘવભટ્ટકૃત ટીકામાંના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી **ભાસ** નામના નાટ્યશાસ્ત્રી થઇ ગયાનું અનુમાન સં. ના. વિ ૨. (પૃ. ૧૫)માં દોરાયું છે:—

" भासेनापि आशीर्नमस्क्रियावस्तु इत्यादावेवाशीर्निबद्धा "

૩. **ભાસ**નાં નાટકોની સંસ્કૃત ભાષા જોકે **પાણિનિ**ના વ્યાકરણને મોટે ભાગે અનુસરે છે, છતાં પ્રસંગોપાત્ત અનેક સ્થળે એમાં આ વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારા પ્રયોગો જોવાય છે. દાખલા તરીકે અનિયમિત સંધિ, પરસ્મૈપદને બદલે આત્મનેપદનો પ્રયોગ અને એથી વિપરીત, ક્રિયાપદના સાદા અને પ્રેરક પ્રયોગોનો ગોટાળો તેમજ અનિયમિત સમાસો. આ વિશિષ્ટતાઓ શાને આભારી છે ? આના મને બે ઉત્તરો સ્ફુરે છે.

(૧) **પાણિનિ**ના વ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વૈયાકરણનો **ભાસ** ઉપર પ્રભાવ

ભાષા બોલવી જોઇતી હતી, કેમકે એ કુલજા છે, છતા એ પાઇય ભાષા બોલાતી આલેખાઇ છે

મૃચ્છકટિકમા એકદરે ૩૦ પાત્રો છે એમા ચારુદત્ત (નાયક), વિટ, આર્યક અને બ્રાહ્મણ ચોર શર્વિલક સસ્કૃત ભાષા બોલે છે; બાકીના પાત્રો પાઇય બોલે છે પાઇય બોલનારનો નિર્દેશ પૃથ્વીધરે મૃચ્છકટિકની [1]વિવૃતિના પ્રારભમા નીચે મુજબ કર્યો છે —

પાત્રો		ભાષા
વીરક (નગરરક્ષક) ચન્દનક (નગરરક્ષક)		અવન્તિજા [2](૨)
સસ્થાનક (શકાર)=રાષ્ટ્રિય=પાલકનો સાળો—	શકારી	અપભ્રશ (૫)
આહાન્ત અને ગોહ (બે ચડાળ)—	ચાણ્ડાલી	
માથુર (સભિક, જુગારખાનાનો સચાલક)—	ઢક્ક	
દર્દુરક (જુગારી)		
મૈત્રેય (વિદૂષક)		પ્રાચ્ય (૧)

---

(૨) પાઇય ભાષાની છાયા

માલવિકાગ્નિમિત્ર(અ ૧)મા "मुहु मत्र मणादि"મા मणादि રૂપ છે અને **ઐતરેય બ્રાહ્મણ** (અ ૩૩)મા " चराति चरतो भग " પક્તિગત चराति રૂપ છે તો શુ એ પાઇયને આભારી છે?

૧ આમા લગભગ શબ્દાતમા કેટલીક ભાષાઓના લક્ષણો છે —

" शौरसैन्यवन्तिजा प्राच्या एतासु दन्त्यसकारता । तत्रावन्तिजा रेफवती लोकोक्तिबहुला । प्राच्या स्वार्थिकककारप्राया । मागधी तालव्यशकारवती । शकारी चाण्डाल्योस्तालव्यशकारता रेफस्य च लकारता। वकारप्राया ढक्कविभाषा। सस्कृतप्रायत्वे दन्त्यतालव्यसशकारद्वययुक्ता च ।
अपार्थमक्रम व्यर्थ पुनरुक्त हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्ध च शकारवचन विदु ॥"

૨ આ પાત્રોની સખ્યા સૂચવે છે

પાત્રો	ભાષા
સંવાહક (ભિક્ષુ થનાર) સ્થાવરક (શકારનો નોકર) કુંભીલક (વસંતસેનાનો નોકર) વર્ધમાન (ચારુદત્તનો નોકર) ભિક્ષુ રોહસેન (ચારુદત્તનો પુત્ર)	માગધી (૬)
સૂત્રધાર, નટી, રદનિકા (ચારુદત્તની દાસી), મદનિકા(દાસી), વસન્તસેના, વસન્તસેનાની માતા, ચેટી, કર્ણપૂરક (નોકર), ચારુદત્તની બ્રાહ્મણી(પત્ની), શોધનક (ન્યાયમંદિરનો નોકર), શેઠિયો.	શૌરસેની.૧૧)

વસન્તસેનાની દાસી છત્રધારિણી, વસન્તસેનાના નોકર બંધુલ, વસન્તસેનાના સાથી વિટ અને કાયસ્થની ભાષા વિષે સૂચન નથી।

પાઇયનો ઉપહાસ !—પાઇય ભાષા એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એમ કહી એનો કેટલાક ઉપહાસ કરે છે. આ સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે ભાષામાં આર્ય સંસ્કૃતિના અદ્વિતીય પ્રતિનિધિરૂપ મહાવીરે અને બુદ્ધે કલ્યાણકારી ઉપદેશ આપ્યો છે, જેને એકસરખી રીતે મંદ જનો તેમજ મેધાવી સમજી શકે એવી યોગ્યતા ધારણ કરી છે અને જેનો ઉપયોગ એક સમયે અસંસ્કારી ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ તેમજ રંક અને રાય પણ કરતા હતા, અને જેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો અપૂર્ણ તો રહેશે જ તે આ પાઇય ભાષા છે.

વૈદિક અને પાઇય ભાષાઓ—વૈદિક ભાષામાં અને પાઇયમાં ઉચ્ચારણનાં કેટલાંક [૧]પરિવર્તનો સમાન છે. આ આપણે પૃ. ૧૫માં જોઈ ગયા. પાઇયનો ભાવવાચક પ્રત્યય त्तण વૈદિક ભાષામાંનાં त्वन સાથે

૧ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનારા મારા નિબંધ નામે "સંસ્કૃત શબ્દોનાં સમીકરણ યાને સંસ્કૃત શબ્દોનાં પાઇય રૂપાન્તર" માં મેં લૌકિક સંસ્કૃતનું બીજા થરની પાઇય ભાષામાં કેવી રીતે રૂપાન્તર થઈ શકે તે વિચાર્યું છે. પાઇયનું લૌકિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર તો નાટકો વગેરેમાં અપાતી છાયાથી જાણીતું છે.

સરખાવાય એવી રીતે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો त्ताण પ્રત્યય વૈદિક ભાષાના त्वान સાથે સંબંધ વરાવે છે પાઇયનું अम्हे રૂપ વૈદિક ભાષામાં બધી વિભક્તિઓ માટે વપરાતા [1]अस्मे સાથે સરખાવાય પાઇયમાં સંબોધનના બહુવચનના રૂપો જેવા કે पुत्ताहो, जणाहो[2] વૈદિક ભાષાના અકારાન્ત નરજાતિના નામ માટે પ્રથમા બહુવચનના વૈકલ્પિક રૂપ [3]देवास, जनास ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરાવે છે પાઇયમાં ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંતનું રૂપ બનાવતી વેળા એ ઉપસર્ગ સહિત છે કે નહિ તે જોવાનુ રહેતુ નથી આવી હકીકત વૈદિક ભાષામા પણ જોવાય છે, કેમકે ત્યા ધાતુ અને ઉપસર્ગ સજોડે નહિ રહેતાં વચમા બીજા કેટલા યે શબ્દોને સ્થાન મળેલુ જોવાય છે આકારાંત તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય પાઇય અને વૈદિક ભાષામા જે છે તે એક બીજાની નિકટ છે एभि =एहि પૈસાઈ અને [4]પાલિ ભાષામા જેમ ळ છે તેમ વૈદિક ભાષામા પણ છે સ્વરભક્તિને પાઇયમા તેમજ વૈદિક ભાષામા સ્થાન છે ચતુર્થીને બદલે છઠ્ઠી [5]વિભક્તિ અને દ્વિવચનને બદલે કેટલીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ એ પણ આ બે ભાષામા સમાન રૂપે જોવાય છે વિશેષમા કેટલાક રૂપોની બહુલતાને પણ બનેમા સ્થાન છે ऋને બદલે उ, સયુક્ત વ્યંજન પૈકી એકનો લોપ થતાં હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે એ, સયુક્ત વર્ણના પૂર્વ સ્વરની હ્રસ્વતા, द ને બદલે ड, ध ને બદલે ढ ઇત્યાદિ [6]બાબતો પણ આ બાબતને અગે નોધવી ઘટે[7]

---

૧ જુઓ નિરુક્ત ૨ જૂ૦ ગુ૦ ભા૦(પૃ ૪)મા આ નોધ છે ૩ એક વખતે પ્રત્યય લાગેલા રૂપમા કાળાન્તરે લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવાનુ બળ જતુ રહેવાથી કે એ ભુલાઈ જતા ફરીથી પ્રત્યય લગાડાય તેવો આ ઘાટ જણાય છે ૪ ઇ સ ૧૯૪૩-૪૪ના ફર્ગ્યુસન કૉલેજના Journalમા આની નોધ છે તે પ્રમાણે ડૉ બાપટે ' અર્ધમાગધી ' અને પાલિને અંગે એક લેખ લખ્યો છે ૫ " चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि "—અષ્ટાધ્યાયી (૨, ૩, ૬૨). ૬ જુઓ પા સ મ નો ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૨૧) તેમજ જૂ૦ ગુ૦ ભા (પૃ ૩-૫) ૭ પં બેચરદાસે આ વિષય ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ (પૃ ૫૧-૭૪)મા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે

ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ—જેમ વેદોની અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદની ભાષાને સામાન્ય રીતે 'વૈદિક સંસ્કૃત' અથવા [1]'આર્ષ સંસ્કૃત' તરીકે ઓળખાવાય છે તેમ જૈનોના આગમોની ભાષા 'અદ્ધમાગહી' યાને 'આરિસ પાઇય' કહેવાય છે. મહાવીરસ્વામીએ આ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. મહર્ષિ બુદ્ધે પણ સંસ્કૃતમાં ઉપદેશ ન આપતાં 'માગહી' ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ભાષાનું નામ આગળ જતાં [2]'પાલિ' પડ્યુ છે. એ નામ પહેલાં તિપિટક માટે યોજાયું હતુ. આમ બૌદ્ધ ધાર્મિક ગ્રન્થોની ભાષા 'પાલિ' છે.

ગીર્વાણ ગિરા—સામાન્ય જનતાને મતે સંસ્કૃત ભાષા 'ગીર્વાણ ગિરા' ગણાય છે. અ૦મા૦ ભાષામાં દેવો બોલે છે એમ વિયાહપણ્ણત્તિ (સ ૫, ઉ. ૪; સુ. ૧૯૧)માં ઉલ્લેખ છે.[3] એટલે જૈનોની દૃષ્ટિએ **અદ્ધમાગહી** એ **ગીર્વાણ** ગિરા છે. ભાસકૃત **કર્ણભાર** નાટક કે જેમાં [4]સ્ત્રીપાત્ર નથી તેમાં બ્રાહ્મણરૂપે આવેલો ઇન્દ્ર પાઇય બોલે છે.

ભાષાર્ય—શ્યામાચાર્યે પણ્ણવણા(પય ૧)માં આર્યના નવ

---

૧ પારસીઓનું ધાર્મિક સાહિત્ય જે 'અવેસ્તા' ભાષામા રચાયું છે તેનું આર્ષ સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર શક્ય છે. જુઓ Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes (Vol. III, Orientalia, Part II)માં છપાયેલ ડૉ. આઇ. જે. એસ. તારાપોરવાલાનો લેખ "A Sanskrit Version of Yasna IX" (પૃ. ૩૭-૯૦). વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ "A Sanskrit Version of Some Avestic Verses" **વસન્ત-રજત-મહોત્સવસ્મારક-ગ્રન્થ** (પૃ. ૮૯-૯૫)માં છપાયો છે. ૨ શબ્દ અને વાક્યરચનાની બાબતમાં પાલિ અને અ૦મા૦ વચ્ચે ઘણુ સામ્ય છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ પાલિ અ૦મા૦ કરતાં અર્વાચીન છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૩ " देवाणं अद्धमागहाए भासाए भासंति । वि य णं अद्धमागही भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ । " અર્થાત્ દેવો અ૦મા૦ બોલે છે અને એ ભાષા બોલાતી છતી વિશેષતાને પામે છે. ૪ **પંચરાત્ર**માં વાસ્તવિક રીતે કોઈ સ્ત્રી-પાત્ર નથી; ફક્ત **અર્જુન** બૃહન્નલાનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રકાર સૂચવતી વેળા 'ભાષાર્ય તે કોણ?' એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી એનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપ્યો છે —

" भासारिया जे ण अद्धमागहाए भासाए भासेंति तत्थ वि य ण जत्थ बम्भीलिवी पवत्तइ "—પત્ર ૫૬અ (આગમોદય સમિતિ)

અર્થાત્ જેઓ [1]અ૦મા૦ ભાષા બોલે છે અને જ્યા બ્રાહ્મી લિપિ પ્રવર્તે છે તેઓ 'ભાષાર્ય' છે

જૈન મતવ્ય મુજબ તીર્થંકરો, દેવો અને ભાષાર્યોની ભાષા અ૦ મા૦ છે

આર્ષ ભાષા—જેમ [2]પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી (૨ ૪, ૫૮)મા વેદની ભાષાને 'આર્ષ' કહી છે તેમ ગુજરાતના પાણિનિ હેમચન્દ્રસૂરિએ અ૦ મા૦ને 'આર્ષ' કહી છે

લોકસાહિત્યની ભાષા—લોકસાહિત્યની વાનગી પાઇયમા ગૂથાયેલી મળે છે ભાસકૃત **પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ** નાટક પ્રાચીન હિન્દમા પ્રચાર ભોગવતા સુરાગીતોના રસિક અવશેષનુ અને એ રીતે એક લોકગીતના ખડનુ ઉદાહરણ પૂરુ પાડે છે એને લગતુ પદ્ય નીચે મુજબ છે —

" घण्णा सुराहि मत्ता घण्णा सुराहि अणुलित्ता ।
घण्णा सुराहि ण्हादा घण्णा सुराहि सभविदा ॥ "

સુરાથી મત્ત બનેલાઓ ધન્ય છે–એમને શાબાશી ઘટે છે, સુરાથી ખરડાયેલાઓને શાબાશી ઘટે છે સુરા વડે અભિષેક પામેલાને શાબાશી ઘટે છે, અને સુરા વડે સન્માન પામેલાને શાબાશી ઘટે છે

વિક્રમોર્વશીય (અ ૪)મા પુરુરવા રાજા મત્ત અવસ્થામા અવહટ્ઠ ભાષામા બોલે છે એ પણ લોકસાહિત્યની વાનગીરૂપ હોવાનુ વિદ્વાનો માને છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉર્ફે ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ [3]**કુવલયમાલા**મા પાઇય ભાષાને લોકવાર્તાના મહાસાગરરૂપ કહી છે [4]

૧ બૃહત્કથાકોશ (૫૨, ૧૦, પૃ ૭૪)મા અર્ધમાગધયા વાણી એવો પ્રયોગ છે ૨ આ રામચન્દ્ર બલવંત આઠવલેનો લેખ "પાણિનિકાલીન સમાજ-સ્થિતિનુ ચિત્ર વ૦ ૧૦ અ૦ ૨મા૦ (પૃ ૭૨-૮૦)મા છપાયો છે ૩ આ ગ્રંથ શક સંવત ૭૦૦મા એક દિવસ ઓછો હતો ત્યારે પૂર્ણ કરાયો હતો ૪ જુઓ પૃ ૫૨.

[1]અદ્ધમાગધીની [2]વ્યાખ્યા—અ૦ મા૦ની વ્યાખ્યા લગભગ ઈ. સ.ની ચોથી–પાંચમી સદી સુધી તો કોઈએ આપેલી હોય એમ જણાતું નથી એ દિશામાં સૌથી પ્રથમ પ્રકાશ પાડનાર જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એમનો સમય મોડામાં મોડો ઈ. સ નો સાતમો સૈકો છે. એમણે વિસેસ-નિસીહચુણ્ણિમાં " मगहद्धविसयभासानिबद्धं अद्धमागहं अट्ठारसदेसीभासा-निययं वा अद्धमागहं " એ દ્વારા અ૦ મા૦નાં બે લક્ષણો આપ્યાં છે: (૧) અડધા મગધની ભાષા તે ' અ૦ મા૦ ' અને (૨) ૧૮ દેશી ભાષાના મિશ્રણરૂપ તે ' અ૦ મા૦ '. બીજું લક્ષણ પણ સયુક્તિક જણાય છે; કેમકે મહાવીરસ્વામીના શિષ્યોમાં બુદ્ધના શિષ્યોની પેઠે અનેક દેશનાં અને અનેક વર્ગનાં અને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આમ મગધના, મિથિલાના, કોશલના એમ વિવિધ સ્થળના અને રાજકુળના, શ્રેષ્ઠીકુળના અરે, છેક શૂદ્ર જાતિના મનુષ્યો મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશને સાંભળનારા, ઝીલનારા ને હૃદયમાં ઉતારનારા હતા એટલે એ સર્વ મનુષ્યોને સહેલાઈથી સમજાય એવી ભાષામાં જૈન ધાર્મિક મૌલિક ગ્રંથો રચાયા તે સમુચિત છે.

અભયદેવસૂરિએ વિયાહ૦(સ. ૫, ઉ. ૪; સુ. ૧૯૧)ની ટીકા (પત્ર ૨૨૧અ–આ)માં કહ્યું છે કે થોડેક અંશે માગધ(ધી)ના લક્ષણવાળી અને થોડેક અંશે પ્રાકૃત ભાષાના લક્ષણવાળી ભાષા તે ' માગધીથી અડધી' એ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ' અર્ધમાગધી ' છે.[3] આ સૂરિએ સમવાયની ટીકા(પત્ર ૬૨અ)માં એમ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત વગેરે ૭ પ્રકારની ભાષાઓમાં જે માગધી નામની ભાષા 'ર'ને બદલે 'લ' અને 'સ'ને

---

૧ આને અંગે The Imperial Gazetteer of India (Vol. II, p. 261)માં નીચે મુજબનો વિલક્ષણ ઉલ્લેખ છે:—

" One of the most important, the best preserved and the most copious of all the Prakrit dialects. "

૨ આ તેમજ અ૦મા૦નાં નામ, સ્વરૂપ, સરળતા, દુર્ગમતા અને વિશેષતા એ બાબતો અહીંના (સુરતના) સાપ્તાહિક " પ્રતાપ " ના ૨૩–૯–૩૯ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખ નામે " અદ્ધમાગહી ભાષાની આછી રૂપરેખા"-માં મેં વિચારી છે. ૩ જુઓ પૃ. ૩૯, ટિ૦ ૧–૩.

સ્થાને 'શ' એવા લક્ષણવાળી છે તે જ્યારે પોતાના તમામ લક્ષણોથી યુક્ત ન હોય ત્યારે એ ' અર્ધમાગધી ' કહેવાય છે[૧] **ઓવવાઇયની** ટીકા(પત્ર ૭૮આ)મા આ સૂરિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ' ર ' અને 'સ'ને બદલે અનુક્રમે 'લ' અને 'શ'ને સ્થાન આપવાનુ જે માગધી ભાષાનુ લક્ષણ છે તેથી પરિપૂર્ણ અને પ્રાકૃત ભાષાનાં લક્ષણની બહુલતાવાળી ભાષા તે ' અર્ધમાગધી ' છે.[૨] આમ આ સૂરિના મતે જે ભાષામા ' માગધી 'ના થોડાક લક્ષણો હોય અને બીજા બધા અન્ય ' પ્રાકૃત 'ના હોય તે ' અર્ધમાગધી ' છે[૩] પ બેચરદાસે [૪]ગુ૦ ભા૦ ઉ૦ (પૃ ૧૧૪)મા નીચે મુજબ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે —

" આર્ષપ્રાકૃતમા બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતુ રૂપ તો છે અને તદુપરાત ' ત ' શ્રુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા ય છે એથી અર્થાત્ આર્ષપ્રાકૃતમા એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ–એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોઇ તેનુ નામ ' અર્ધમાગધી ' કહેવાયુ હોય તો ના ન કહેવાય "

આ૦ ક૦(પૃ ૨૭)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

"ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમા લેવામા આવે તો 'પાલિ >અર્ધમાગધી< માગધી ' એટલે કે પાલિના લક્ષણો અને માગધીના લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે "

દિગબર આચાર્ય કુન્દકુન્દે દસણપાહુડ રચ્યુ છે એની રૂપમી—ઉપાન્ત્ય ગાથાની ટીકામા શ્રુતસાગરસૂરિએ " અર્ધમાગધિ઼ન ભાષા "નુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ્યુ છે —

૧–૩ આને અંગેના અવતરણો ઇત્યાદિ માટે જુઓ મારો અગ્રેજી નિબધ નામે Addhamāgahī (Ardhamāgadhī) Grammar (reconstructed from the Jaina Canon) આ નિબધમા મે મલયગિરિસૂરિએ નદીની ટીકા(પત્ર ૮૪ અ)મા ' અર્ધમાગધી 'ને અગે કરેલો નિર્દેશ નોધ્યો છે ૪ આના પૃ ૧૦૯–૧૨૦મા 'અર્ધમાગધી'નો પરિચય, 'અર્ધમાગધી'નો અર્થ–વિચાર, 'અર્ધમાગધી'મા 'ત' શ્રુતિ તેમજ ' અર્ધમાગધી ' અને જૈન પરપરા એ બાબતો અનુક્રમે વિચારાઈ છે

" अर्द्धं भगवद्भाषया मगधदेशभाषात्मकम्, अर्द्धं च सर्वभाषात्मकम्। कथमेवं देवोपनीतत्वमिति चेत् मगधदेवसन्निधाने तथापरिणामतया भाषया संस्कृतभाषया प्रवर्तते। "

અર્થાત્ ભગવાનની ભાષાનો અડધો ભાગ 'મગધ' દેશની ભાષાવાળો છે અને અડધો સર્વ ભાષાવાળો છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં આ દેવો વડે કહેવાયેલ છે એમ કેમ કહેવાય એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો મગધદેવના સાન્નિધ્યમાં તે પ્રકારના પરિણામ રૂપે સંસ્કાર પામેલી ભાષારૂપે પ્રવર્તે છે.

અદ્ધમાગહી ભાષાનાં લાક્ષણિક [1]**અંગ**—અ૦ મા૦ ભાષાનું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયું હશે એમ લાગે છે, જોકે આજે તો એવું એકે પાઇયમાં રચેલું મળતું નથી. સિ૦ હે૦(અ. ૮)માં 'આર્ષ' એવી સંજ્ઞા દ્વારા એનાં લાક્ષણિક અંગો દર્શાવાયાં છે. **શ્રીપ્રાકૃત-વિજ્ઞાનપાઠમાલા**માં એના કર્તા કસ્તૂરવિજયગણિજી(હવે સૂરિ)એ 'આર્ષ'ની છૂટીછવાઈ નોંધ લીધી છે.[2]

જૈન આગમોને અંગે નિજ્જુત્તિ, ભાસ, ચુણ્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકાઓ રચાઈ છે. આ વિવિધ પ્રકારના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાં અમુક રૂપો અને વાક્યપ્રયોગોને અંગેના વિવેચનમાં કેટલીક વાર 'આર્ષ' શબ્દ વપરાયો છે. ઉદાહરણાર્થે **ઉત્તરજ્ઝયણ**ની 'વાદિવેતાલ' **શાન્તિ**સૂરિકૃત [3]**પાઇય ટીકા** યાને **શિષ્યહિતા**નો તેમજ **શીલાં**કસૂરિએ રચેલી [4]સૂયગડની ટીકાનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

---

૧ આ વિષય અંગ્રેજીમાં પ્રો. એમ. વી. પટવર્ધને " The Daśavaikā-likasūtra: A Study " (પૃ. ૬૩–૭૯)માં ચર્ચ્યો છે. ૨ આ નોંધો પ્રથમ આવૃત્તિનાં નીચે મુજબના પૃષ્ઠાંક ઉપર છે:—

૫ (ટિ.), ૧૨, ૨૮, ૩૫, ૫૧–૫૪, ૮૦, ૮૧, ૮૬–૮૯, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૧, ૧૨૩ (ટિ.), ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮–૧૫૦, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૯, ૨૪૩ અને ૨૪૬ (ટિ.).

૩ જુઓ પત્ર ૬૩આ, ૭૮અ, ૧૮૧અ ઇત્યાદિ. ૪ જુઓ પત્ર ૧૯આ, ૨૮ અ ઈ૦

અદ્ધમાગહીની પ્રાચીનતા—'અદ્ધમાગહી' એ નામ જૈન આગમોમા તેમજ વિમલસૂરિકૃત **પઉમચરિય** (ઉ ૨, શ્લો ૩૪)મા મળે છે તો આના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ 'અર્ધમાગધી' નામ ના૦ શા૦ (અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા મળે છે આ ઉપરથી આ નામની ભાષાની પ્રાચીનતા વિષે અનુમાન થઈ શકે છે

PLCIC (પૃ ૧૮)મા કહ્યુ છે કે અશ્વઘોષના નાટકોના ઉપલબ્ધ થયેલા અશોમા એક પ્રકારની બોલી જોવાય છે એ ઇ સ ના બીજા સૈકામા વપરાતી "અર્ધમાગધી"નુ પ્રાચીન સ્વરૂપ (phase) છે, અને એ જૈન આગમોની ભાષા કરતા વધારે પ્રાચીન છે

સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા—સિ૦ હે૦ (અ ૮, પા ૪, સૂ ૨૬૦–૨૮૬)મા મરહટ્ઠીના [1]અનુસધાનમા સોરસેણીના લક્ષણો દર્શાવાયા છે તેમા અનાદિ અને અસયુક્ત 'ત'નુ 'દ' તરીકે અને 'થ'નુ 'ધ' તરીકે પરિવર્તન ખાસ નોધપાત્ર છે કડુઅ અને ગડુઅ જેવા સબધક ભૂતકૃદતના રૂપ અને एव અવ્યયનુ य्येव તરીકેનુ રૂપાંતર પણ સોરસેણીના લાક્ષણિક અગ છે આ ઉપરાત हज्जे, हीमाणहे અને हीही એ પ્રયોગ પણ આ ભાષાની વિશિષ્ટતાના ઉદાહરણરૂપ છે

સૂ ૨૮૭–૩૦૨ માગહીના લક્ષણો પૂરા પાડે છે 'ર'નુ 'લ' તરીકે [2]અને 'ષ' અને 'સ'નુ 'શ' તરીકે અને પ્રારભિક 'જ'નુ 'ય' તરીકે પરિવર્તન થવા ઉપરાત ट્ટ નો તેમજ ष्ठनो स्ट અને स्थ તેમજ र्थनो स्त થાય છે વળી न्य, ण्य, ज्ञ અને ञ्ज એ ञ्ञ રૂપે પરિણમે છે, અને અનાદિ छ નો श्च થાય છે

---

૧ આ ઉપરથી મરહટ્ઠી એ સોરસેણી કરતા પ્રાચીન છે એમ ન મનાય, નહિ તો સોરસેણીના અનુસધાનમા અપાયેલ માગહીના લક્ષણો અને માગહીના અનુસધાનમા અપાયેલા પેસાઈના લક્ષણો જોતા એ ભાષાઓ વિષે પણ આવુ જ અનુમાન કેમ ન કરાય? આ તો વ્યાકરણને અંગેની અનુકૂળતાને આભારી છે, નહિ કે ઐતિહાસિક હકીકત કે ક્રમ છે ૨ બિહારી ભાષા લકારપ્રધાન છે અને ડિંગલ ડકારપ્રધાન વાણી ગણાય છે જુઓ **ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય** (પૃ ૪૪)

સૂ. ૩૦૩–૩૨૪માં પેસાઈનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. એમાં 'દ'નો 'ત' અને 'લ'નો 'ળ' થાય છે. વળી हृदय ના 'ય'નો 'પ' થાય છે.

સૂ. ૩૨૫–૩૨૮ ચૂલિયા પેસાઈનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. ગ, જ, ડ, દ અને બ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત અને પ રૂપે પરિણમે છે. બાકીની ઘણીખરી બાબતમાં એ પેસાઈને મળતી આવે છે, કેમકે પેસાઈ એની પીઠિકારૂપ છે.

ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ—જે કોઈ ભાષા મૂળ કે ઉત્તર સ્વરૂપે જીવતી રહે છે તેનું કારણ તે એના વ્યવહારના સ્વરૂપથી બહુ અલગ ન પડી જવાની અનુનેયતા(flexibility)ની શક્તિને લીધે છે. વ્યવહારી ભાષામાં જે જીવંતતા અને પરિવર્તનશીલતા છે તેને આપણે ભાષાનું પ્રાકૃતત્વ કહીશું. સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અને અનુવૃત્તિને અનુરૂપ રહેવાનું વલણ વાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલું છે. અસંસ્કારી જનતાનો અને શિષ્ટ જનતાનો પણ સરળતા તરફ ઝોક હોય છે, કેમકે શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનું સર્વસાધારણ લક્ષણ જ છે. ઉચ્ચારણની કઠોરતા કે કર્કશ નિયમિતતા કે પ્રયોગનું પોલાદી ચોકઠું સામાન્ય જનતાને આંખમાં કણીની જેમ ખટકે છે તેથી તેમનું વલણ ઉચ્ચારણમાં સરળતા લાવવા માટે અને પ્રયોગાદિના ચોકઠાને ઢીલું બનાવવા તરફ રહે છે. વળી તેઓ અનેક જાતનાં રૂપો યોજે છે–પછી ભલેને તે એક વખતના નક્કી કરેલા નિયમોથી વિપરીત પણ કેમ ન હોય ? રૂપોની વ્યાપકતા અને એથી કરીને ઉદ્ભવતી નિયમોની શિથિલતા એ બે પણ પ્રાકૃતત્વનાં અંગો છે.

પાઇયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ—સંસ્કૃત ભાષાનો પાઇય ભાષા તો શું પણ તામિલ વગેરે ભાષાઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે એમ સાંભળતાં જેટલું આશ્ચર્ય ન થાય તેટલું બલ્કે એથી અધિક આશ્ચર્ય પાઇયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે એ જાણતાં અનભ્યાસીઓને થાય છે અને આમ ચકિત થનારામાં કેટલાક તો સંસ્કૃતજ્ઞો પણ છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શું વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓ પણ પરસ્પર

સમાગમમા આવતા ઓછેવત્તે અશે એકબીજાને પોતાના રગે રગતી નથી ? તો પછી મૂળે એક જ માતાની પુત્રીઓ જેવી–એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ જેવી પાઇય અને સસ્કૃત ભાષાઓ પરસ્પર પ્રભાવ પાડતી જણાય એમા શી નવાઈ ? કેટલાયે પાઇય શબ્દો સસ્કૃત સાહિત્યમા આપોઆપ દાખલ થઈ ગયા છે, અને [1]કેટલાકને ઇરાદાપૂર્વક સસ્કૃતનો સ્વાગ સજાવી તેમને આ સાહિત્યમા સ્થાન અપાયુ છે માગધીમા 'સ' નો 'શ' વપરાય છે આ અસર ઋગ્વેદ અને નિરુક્તમા વપરાયેલ 'શાળો' એ અર્થવાચક **स्याल** શબ્દ ઉપર થઇ છે અને તેમ થતા લૌકિક સસ્કૃતમા **स्याल** અને **श्याल** એમ બને શબ્દો યથેચ્છપણે વિહરે છે એવા બીજા ઉદાહરણ તરીકે 'સૂપડુ' વાચક **सूर्प** અને **शूर्प** શબ્દનો નિર્દેશ થઈ શકે સસ્કૃત સાહિત્યમા એવા અનેક શબ્દો છે કે જેના બે જાતના ઉચ્ચારણનુ કારણ પાઇયની વ્યાપક [2]અસરનુ પરિણામ[3] છે જેમકે કાશી–કાસી, અશ્રુ–અસ્રુ, શર્કરા–સર્કરા, દાશી–દસી શચી–સચી, મષી–મસી, ચાપ–ચામ, શાર્મરી–સાર્મરી ઇત્યાદિ પ બેચરદાસ આ સબધમા નીચે મુજબ ઉમેરે છે —

---

૧ વિદેશી શબ્દો પણ આ રીતે અપનાવાયા છે વિચારો दीनार, सुरत्ना, मसीति (ગુ મસીદ), सुरत्राण (ગુ સુલતાન), मुद्गल (ગુ મોગલ) વગેરે
૨ વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યે લખેલા લેખનો અનુવાદ "સસ્કૃતનુ વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન" એ નામથી "પ્રસ્થાન (પુ ૧૮, અ ૫, પૃ ૪૨૫–૪૩૩)મા વિ સ ૧૯૯૦મા પ્રકાશિત થયેલો છે મનુસ્મૃતિમા જે પાઇય શબ્દો સસ્કારિત સ્વરૂપમા વપરાયા છે તે હકીકત "બુદ્ધિપ્રકાશ" (વ ૮૭, અ ૪, પૃ ૩૬૫–૩૬૯)મા ઇ સ ૧૯૪૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી હરિવલ્લભ ચુ ભાયાણીના લેખ નામે "સસ્કૃત પર પ્રાકૃત અસર અને મનુસ્મૃતિ" મા દર્શાવાઇ છે ૩ જુઓ પ બેચરદાસના "પ્રજાબધુ" ના ૩૧–૩–૪૦ના અકમા છપાયેલા લેખ નામે "પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાપીઠોનુ દુર્લક્ષ" આ લેખમા એક સ્થળે તેમણે કહ્યુ છે કે "મોટી બહેન જેમ નાની બહેનને પોતાના અલકારો આપી શોભાવે છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાના મૃદુ આભૂષણોથી નાની બહેન સસ્કૃતને મડનયુક્ત કરી છે"

"પાલી(લિ) ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં 'ત' નું 'ટ' ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને લીધે 'વિકૃત' નું 'વિકટ' ઉચ્ચારણ થયું છે અને એ રીતે આવેલો 'વિકટ' શબ્દ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચ્યો છે.

'રાયણ'ના ઝાડના અર્થનો સૂચક 'પિયાલ' અને 'પ્રિયાલ' શબ્દ છે. એમ 'ર' નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોશકારોએ બેઉને સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે નોંધ્યા છે."

અતિસંસ્કૃતીકરણ ઇત્યાદિ—**બૃહત્કથાકોશ**માં અતિસંસ્કૃતીકરણ (hyper-Sanskritization)નાં ઉદાહરણ મળે છે. જેમકે फासुयને બદલે પ્રાશુક (૭, ૯૫; પૃ ૧૧), पुलिन्दને બદલે पुलिन्द्र (૭૫, ૯૫; પૃ. ૧૮૪), અને जमदग्निને બદલે यमदग्नि (૧૨૨, ૪; પૃ ૨૬૫). વિશેષમાં આ **બૃહત્કથાકોશ**માં પાઇયમાંથી પુનર્વિધાન (back-formation) તરીકે ઓળખાવતા શબ્દો પણ મળે છે. દા. ત. भारते वास्ये (૬, ૧; પૃ ૭), आर्जिका (૭, ૪૩; પૃ. ૯), श्रावितः, (૨૮, ૨૨; પૃ ૪૬), અને रथ्यं (૫૬, ૪૧૧; પૃ. ૧૦૦). આનાં અનુરૂપ પાઇય રૂપો અનુક્રમે भारहे वासे, अज्जिया, साविओ અને रच्छं છે.

પાઇય ભાષાના 'દેસિય' શબ્દો—સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ પાઇય ભાષાના શબ્દોના (૧) તત્સમ, (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય (પા. દેસિય યાને દેસી) એમ ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. 'તત્સમ' થી લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની સમાનતા સામાન્ય રીતે સમજાય છે, પણ જો વૈદિક ઋચાઓમાં જળવાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ રાખનાર એવો 'તત્સમ' નો અર્થ કરાય તો તે વધારે સમુચિત ગણાશે. એવી રીતે 'તદ્ભવ' થી વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણથી કંઈક જુદા ઉચ્ચારણવાળા પરંતુ અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ સેવનાર તે 'તદ્ભવ' એમ કહેવું વધારે ન્યાય્ય ગણાશે. પાદલિપ્તસૂરિકૃત **તરંગવઇકહા**માં ભારોભાર 'દેશ્ય' શબ્દો હતા એમ આપણે **તરંગલોલા** ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. એ 'દેશ્ય' શબ્દોનો ધીરે ધીરે હ્રાસ અને અનાદર થતો ગયો એમ માનવાને સબળ આધાર છે. જેમકે એક તો

તરંગવઈકહા તરફના લોકોના અનાદરનું કારણ એ 'દેશ્ય' શબ્દોની પ્રચુરતા હતી બીજો આધાર તે મહેશ્વરસૂરિકૃત નાણપંચમીકહા વાને પંચમીમહપ્પમાના નિમ્નલિખિત પદ્યનો પ્રારંભિક ભાગ છે —

" गूढत्थदेसिरहिय सुललियवन्नेहिं विरइय रम्म ।
पाइयकव्व लोए कस्स न हियय सुहाविइ ? ॥ "

વજ્જાલગ્ગ(કવ્વવજ્જા)માના નીચે મુજબના પદ્યનુ પહેલુ ચરણ પણ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે —

" देसियमइवलोट्ट महुरक्खरछदसंठिय ललिय ।
फुडवियडपायडत्थ पाइयकव्व पढेयव्व ॥ २८ ॥ "

સમરાઇચ્ચચરિયમા એના કર્તા હરિભદ્રસૂરિએ 'દેશ્ય' શબ્દો વાપર્યા છે આગમોમા પણ અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે

વામને તો કાવ્યાલંકારસૂત્ર(૫–૧–૧૩)મા જે 'દેશી' પદ અતિશય વપરાયુ હોય તેને સંસ્કૃત કાવ્યમા સ્થાન ખુશીથી અપાય એમ કહ્યુ છે

પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા—વજ્જાલગ્ગ(કવ્વવજ્જા, શ્લો૦ ૨૯)-મા યુવતિઓને પ્રિય એવી ભાષા તરીકે પાઇયનો નિર્દેશ છે વિશેષમાં રાજશેખરકૃત બાલરામાયણ (૧, ૧૧૧, પૃ ૪૯)માનુ એક વર્ણન પણ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે

લાટોની લાડીલી ભાષા—બાલરામાયણનુ ઉપર્યુક્ત વર્ણનવાળુ પદ્ય લાટોનો પાઇય ભાષા તરફનો પક્ષપાત સૂચવે છે વિશેષમાં આ જ કવિએ કાવ્યમીમાંસા (અ ૭)મા કહ્યુ છે કે લલિત કવન કરવામા સૌન્દર્ય મુદ્રાવાળી જીભ વડે લાટ દેશના લોક જે સંસ્કૃતના દ્વેષી છે તેઓ લટકાળી પાઇય ભાષા બોલે છે [1]

---

[1] " पठन्ति लटभं लाटा प्राकृत संस्कृतद्विष ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥ "–પૃ ૩૪

પાઇયની કોમળતા—સંસ્કૃતની કઠોરતા અને પાઇયની કોમળતા વિષે કપ્પૂરમંજરીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"परुसो सक्कअबंधो पाउअबंधो वि होइ सुउमारो ।
पुरिसाणं महिलाणं जेत्तियमिहंतरं तेत्तियमिमाणं ॥"

અર્થાત્ સંસ્કૃતનો બંધ એટલે કે સંસ્કૃતમાંની રચના કઠોર છે, જ્યારે પાઇય બંધ સુકોમળ છે. મરદોમાં અને મહિલાઓમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે બંધોમાં છે. **વજ્જાલગ્ગ** પણ પાઇયની કોમળતા સારી રીતે જાહેર કરે છે. એને લગતો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

"पाइयकव्वुल्लावे पडिवयणं सक्कए जो देइ ।
सो कुसुमसत्थरं पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥"

અર્થાત્ પાઇય કાવ્ય બોલાતું હોય ત્યારે જે સંસ્કૃતમાં ઉત્તર આપે તે મૂર્ખ (જન), (કોમળ) કુસુમોની શય્યાનો પત્થર વડે (છુંદીને) નાશ કરે છે.

ગઉડવહ(ગા. ૯૨)માં પણ પાઇયની કોમળતા વર્ણવાઈ છે અને સાથે સાથે નવીન અર્થના દર્શનની પાઇયમાં વિપુલતા છે એમ પણ નિર્દેશાયું છે. પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ છે:—

"णवमत्थदंसणं संनिवेससिसिराओ बंधरिद्धीओ ।
अविरलमिणमो आभुवणबंधमिह णवर पययंमि ॥ ९२ ॥"

પાઇયની મધુરતા, ગીતક્ષમતા, લલિતતા અને લવણિમા—**ગાહાસત્તસઈ**ના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે જેઓ અમૃતસમાન પાઇય કાવ્ય ભણવાનું અને સાંભળવાનું જાણતા નથી અને કામના તત્ત્વની ચિંતા કરે છે તેઓ કેમ લાજતા નથી? આ ઉપરથી પાઇયની મધુરતા અને રસમયતાનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકશે. **પ્રાકૃતપ્રકાશ**ની વૃત્તિ નામે **પ્રાકૃતમંજરી**ના પ્રારંભ (શ્લો. ૫)માં એના કર્તા કાત્યાયન કહે છે કે અહો એ પ્રાકૃત મનોહર છે, પ્રિયાના વદનચન્દ્રની જેમ સુંદર છે અને એમાં અમૃતના રસ વડે પરિપૂર્ણ એવી સૂક્તિઓ છે. **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા** (શ્લો. ૫૨,

પૃ ૧૦૭)મા એના પ્રણેતા સિદ્ધર્ષિએ પાઇયને ઉદ્દેશીને કહ્યુ છે કે આ ભાષા બાળકોને અથવા બાળાઓને (અને એક રીતે બનેને) સદ્બોધ કરાવનારી છે અને કર્ણને મનોહર અથવા કોમળ છે નાટકોમા નાયિકા પાઇય બોલે છે એ ગદ્ય સોરસેણીમા અને પદ્ય મરહટ્ટીમા બોલે છે એ પણ પાઇયની ગીતક્ષમતા સિદ્ધ કરે છે અને એ દ્વારા એની રસમયતા પૂરવાર કરે છે

પાઇયનુ લાલિત્ય અને માધુર્ય વજ્જાલગ્ગ(શ્લો ૨૯)મા વર્ણવાયા છે વિશેષમા ગઉડવહ(ગા ૬૫)મા તો એટલે સુધી કહ્યુ છે કે સસ્કૃત વચનોનુ લાલિત્ય પાઇય ભાષાની છાયાથી ખીલે છે, અને સસ્કૃત સસ્કાર ખેચી લેવાથી પાઇયનો પ્રભાવ પ્રકટ થાય છે આ રહ્યુ એ પદ્ય

" उम्मिल्लइ लायण्ण पययच्छायाए सक्कयवयाण ।
सक्कयसक्कारुक्करिसणेण पययस्स वि पभावो ॥ "

પાઇયની સરલતા અને સુબોધતા—પાઇય ભાષાની [1]સરલતા જગજાહેર છે એની એક સાબિતી તે અગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ સસ્કૃત ભાષા છોડીને "અર્ધમાગધી" ભાષા લેવાની મનોવૃત્તિ સેવે છે તે છે **નાણુપચમીકહા**મા કહ્યુ છે કે મદ મતિવાળા મનુષ્યો સસ્કૃત કાવ્યનો અર્થ જાણતા નથી એથી સર્વ જનોને- સામાન્ય જનતાને પણ સુબોધ એવુ આ પાઇય કાવ્ય રચ્યુ છે આ જ સૂરિએ કહ્યુ છે કે પરોપકારપરાયણ પુરુષે આ લોકમા એ ભાષા બોલવી કે જે બાળક, બાળા વગેરે સૌ કોઇ સમજી શકે આમ કહી એમણે પાઇયની સુબોધતા દર્શાવી છે [2]

---

૧ " સસ્કૃત ભાષા સહેલી કે અદ્ધમાગહી " એ નામનો મારો લેખ અહીંના સાપ્તાહિક નામે ગુ૦ મિ૦ તથા ગુ૦ દ૦ના તા ૨૬-૭-૪૨ના અકમા છપાયેલો છે

૨ **આગમરત્નમજૂષા**(પત્ર ૧૦૮૭)મા તેમજ શિલાક ૨૭૩આમા અપાયેલ ચચ્ચક્પમા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે—

"सक्कयपाढो गुरुणो दियाण एसा हु देविका भासा ।
समणाण पागय तु थीमामाए चवणिवद्द ॥ ल० मा ८३ ॥ ११५९ ॥

વ્યાપકતા—સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર અને તેનો વ્યવહાર કરનાર તો સાક્ષરવર્ગ છે, જ્યારે પાઇયનો ઉપયોગ કરનાર તો આ વર્ગ ઉપરાંત અભણવર્ગ પણ છે. એમાં અશિક્ષિત બાળકો, ગોપાળો અને સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પાઇય ભાષા મંદબુદ્ધિવાળા જનોથી માંડીને તે છેક મેધાવીઓના ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વ્યાપક છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તર ભારતમાં પણ lingua francaનું માનવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, જ્યારે 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવાતી (એક પ્રકારની પાઇય) ભાષાએ [1]પણ આ સ્થાન કેટલા યે સૈકા સુધી દીપાવ્યું છે. **સરસ્વતીકંઠાભરણ**(૨૧૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે **આઢયરાજ**ના રાજ્યમાં પાઇય બોલનાર કોણ ન હતું?

ઉપયોગિતા—પાઇય ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કરતાં સુગમ છે એટલે પરીક્ષા પસાર કરવામાં એથી વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે એવી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની અને વાલીઓની મનોવૃત્તિની નોંધ લેવા આ હું લખતો નથી, પણ એના અભ્યાસથી જે સ્થાયી લાભો છે તે હું અહીં સૂત્રરૂપે ફક્ત ગણાઉં છું:—

(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની સર્વાંગીણ સમજુતી માટે ઉપયોગિતા.

तत्थ वि सद्दियवयणं सद्दिया चेव णवरि जाणंति ।
सव्वेसुऽणुगहट्ठा इतरं थीवालवुड्ढादी ॥ ११६० ॥
दिट्ठंतो सिणवल्लीणिवाणकरणेण होति कायव्वो ।
एक्केण कतो अगडो वावि ससोवाण वितिएणं ॥ल० भा० ८४॥११६१॥
ततिएण तलागं तू तत्थऽगडे केयघडियमादीहिं ।
तीरति उवभोत्तुं जे वितियं दुपदाण अभिगम्मं ॥ल० भा० ८५॥११६२॥
दुपदचउप्पदमादी सव्वेसि तलाग होति अभिगम्मं ।
इय सव्वऽणुगहत्थं सुत्तं गहितं गणहरेहिं ॥ल० भा० ८६॥११६३॥"

૧ અ૦મા૦ અને મરહઠ્ઠી ભાષાને આંતરપ્રાન્તીય ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું એમ જણાય છે.

(૨) પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રોમાના પાઇય પદ્યોની સમજ માટેની ઉપયોગિતા

(૩) પ્રાચીન સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવામા સહાયકતા.

(૪) લોકસાહિત્ય માટેની ઉપયોગિતા

(૫) ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે આર્ય પેઢીની ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા

(૬) ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના બોધ અને એના ઐતિહાસિક ક્રમવિકાસના જ્ઞાનનુ પ્રબળ સાધન

(૭) ઉપનિષદ્ વગેરે વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમા નોંધાયેલા આધ્યાત્મિક વિચારોની સરખામણીની સુગમતા અને એ સરખામણી દ્વારા સર્વધર્મ-સમભાવની કેળવાવી જોઈતી અનુપમ ભાવનાની સિદ્ધિ

પૈસાઈ બોલીઓની ઉપયોગિતા સંબંધી એક લેખ "ભા૦ વિ૦" (વ ૨, અ ૪)મા છે

[1]**અદ્ધમાગહીના અભ્યાસથી લાભ**—અ૦ મા૦નો અભ્યાસ કરવા જતા મરહટ્ઠીનો અભ્યાસ થઇ જ જાય છે વિશેષમા અ૦ મા૦નો અભ્યાસ થવાથી [2]અવહટ્ટ, સોરસેણી અને માગહી એ પાઇય ભાષાઓનો અભ્યાસ સુગમ બને છે આ ઉપરાત અ૦ મા૦નો અભ્યાસી પાલિમા રચાયેલા સાહિત્યમા સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેમ થતા એને જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ સુગમ થાય છે

---

૧ આ ભાષાનો અને મરહટ્ઠીનો અભ્યાસ કરવા માટે કયા કયા સાધનો છે તે મે "સાર્વજનિક" (ક્રમાક ૪૧)મા છપાયેલ મારો લેખ નામે "અદ્ધમાગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો"મા સૂચવ્યા છે ૨ "અપભ્રંશ"ના અભ્યાસ માટેના સાધનો વિષે મે ગુ મિ ગુ દ ના તા ૨૬-૮-૪૫ના અંકમા છપાયેલ મારા લેખ "અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને"મા વિચાર કર્યો છે આના તા ૨૯-૭-૪૫ના અંકમા "સિદ્ધહેમચન્દ્રમાના 'અપભ્રંશ' સંબંધી સૂત્રો અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના અભ્યાસ માટેના સાધનો"એ નામનો મારો લેખ છપાયો છે

(૨) એમ્. શાહિદુલ્લાનો લેખ: Magadhī Prakrit and Bengali (IHQ, 1925).

(૩) જે. બ્લોક(Block)નો લેખ: Aśoka et la Māgadhī (BSOS, VI, 2).

(૪) એ. બેનરજી શાસ્ત્રીનો (અપૂર્ણ) લેખ: The Evolution of Magadhī (Oxford, 1922).

પૈસાઈ—(૧) ગ્રીયર્સનનો લેખ: Rajaśekhara on the home of Paiśacī (JRAS, 1921).

(૨) ગ્રીયર્સનનો લેખ: Pais'acī and Cūlikā-Pais'acī (IA, 1923)

(૩) ડૉ. કોનોનો લેખ : Home of Paiśacī (ZDMG,1910).

(૪) ડૉ. ઉપાધ્યેનો લેખ : Paiśacī Language and literature (ABORI, 1940)

વિભાસા—(૧) ગ્રીયર્સનનો લેખ : The Prākrit Vibhaṣās (JRAS, 1918)

(૨) એમ્. એ. મેહેન્ડેલ (Mehendale)નો લેખ : Ṭakkī or Ḍhakkī (BDCRI, 1940)

આ ઉપરાંત ડૉ. કત્રેના કેટલાક લેખો વિચારવા જેવા છે :

(૧) A new Approach to the Study of Middle and Modern Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1940).

(૨) New Lines of Investigation in Indian Linguistics (ABORI, 1940).

(૩) ઇ. સ. ૧૯૪૧ના Wilson Philological Lecturesનો સારાંશ નામે Some Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1941).

(૪) Materials for a Dhatupatha of Indo-Aryan (Indian Culture, 1938-39)

વિશેષમા વિલ્હેમ પ્રિન્ત્સ (Printz)નો Bhāsa નામનો જર્મન[1] લેખ અને પી વી રામાનુજસ્વામીનો લેખ The Prākrit in Kundamālā પણ જોવા ઘટે પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર મુખ્યતયા આધાર રાખતુ ડૉ દિનેશચન્દ્ર સરકારનુ A Grammar of the Prākrit Language નામનુ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ સ ૧૯૪૨મા પ્રકાશિત થયુ છે તે પણ જોવુ ઘટે

ખડ ૨ : પાઇય સાહિત્ય

વિહગાવલોકન—ઋગ્વેદના પ્રણયનસમયની કે એ પૂર્વેની પાઇય ભાષામા-પ્રાથમિક થરની પાઇય ભાષામા ગૂથાયેલો કોઈ ગ્રથ, ગ્રથાશ, શિલાલેખ કે સિક્કો આજે મોજુદ હોય એમ જણાતુ નથી જૈનો પૈકી શ્વેતાબર જૈનોના અને બૌદ્ધો પૈકી થેરાવાદી બૌદ્ધોના જે મૂળ ધાર્મિક ગ્રથો આજે વિદ્યમાન છે તેની ભાષા અનુક્રમે ' અદ્ધમાગહી ' અને ' પાલિ ' છે એટલે કે ઓઘરૂપે વિચારતા એ ' પાઇય ' છે એવી રીતે મોટે ભાગે અશોકની મનાતી અને ઇ સ ની ત્રીજી શતાબ્દી જેટલી પ્રાચીન ગણાતી ધર્મલિપિઓની ભાષા પણ ' પાઇય ' છે વળી ' સસ્કૃત નાટકો ' તરીકે ઓળખાવાતા લગભગ બધા જ નાટકો પાઇય અને સસ્કૃત એમ બે ભાષામા રચાયેલા હોવાથી અને તેમા પણ પ્રાય એ દરેક નાટકનો મોટો ભાગ પાઇયમા રચાયેલો છે એ ઉપરથી પાઇય સાહિત્યની વિશાળતા વિષે ખ્યાલ આવી શકશે

---

૧ Journal of Śrī Venkateshwar Oriental Institute (Vol IV, Nos 1-2)મા આનો પી વી રામાનુજસ્વામીએ કરેલો અગ્રેજી અનુવાદ છપાયો છે

મર્યાદા—'પાલિ' ભાષા જે વસ્તુતઃ પાઇય છે તેમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્ય વિષે થોડુંઘણું પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે[1] એટલે અહીં તો હું એ સાહિત્ય જતું કરું છું. 'અવહટ્ઠ' એ પણ એક રીતે 'પાઇય' ભાષા ગણાય છે. એ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય વિષે આગળ ઉપર ઊહાપોહ કરીશ. ત્રીજા થરની પાઇય ભાષાઓમાં સર્જાયેલા સાહિત્યનો વિચાર અહીં અસ્થાને છે. આમ અહીં પાઇય સાહિત્યની મર્યાદા છે.

સાહિત્યનાં અંગ—સાહિત્યના વિવિધ અંગો છે. જેમકે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ભૂગોળ, શિલ્પ, શિલાલેખ ઇત્યાદિ. આમાંનું કયું અંગ પાઇય ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃદ્ધ છે તે આપણે ક્રમશઃ વિચારીશું.

વ્યા ક ર ણ

પાઇય વ્યાકરણની ભાષા—જેમ પાલિ ભાષાનું વ્યાકરણ પાલિમાં મળે છે[2] તેમ એ સિવાયની પાઇય ભાષાઓ પૈકી એકેનું વ્યાકરણ તે તે ભાષામાં મળતું નથી, પરંતુ અ૦ મ૦ અને ખાસ કરીને મરહટ્ઠીના

---

૧ જુઓ પૃ. ૨, પ્રો. મોરિસ વિન્તર્નિત્સકૃત Geschichte der Indischen Litteratur, એનો મિસીસ કેતકર અને કોન (Kohn) દ્વારા કરાયેલો અંગ્રેજી અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, pp. 1–226), તેમજ બી. સી. લૉકૃત A History of Pali Literature (Vols. I, II). PLC1C (પૃ. ૧૨–૧૩)માં પાલિ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે ૨ કચ્ચાયણે (કાત્યાયને) પાલિનું વ્યાકરણ પાલિમાં જ રચ્યું છે. એ લંકામાં લખાયેલું લાગે છે. આજથી પ્રાયઃ ૭૫૦ વર્ષ પહેલાં મોગ્ગલ્લાને વ્યાકરણ રચ્યું છે. આનાં સૂત્ર હિન્દી અર્થ ઇત્યાદિ સહિત 'પાલિ–મહાવ્યાકરણ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. એના પાંચમા ખંડમાં પાલિનાં વ્યાકરણો વિષે ઊહાપોહ છે. પાલિ સિવાયની પાઇય ભાષાઓનાં ઉપલબ્ધ વ્યાકરણો તો સંસ્કૃતમાં છે.

વ્યાકરણને વગતા વિવિધ [૧]અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી એ પ્રત્યેક ભાષામા એનુ એકાદેક વ્યાકરણ તો જરૂર રચાયુ હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે પાઇય ભાષાને અગે અનેક [૨]સસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયા છે અને એની ટૂકી નોધ "અદ્ધમાગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો" એ લેખમા (પૃ ૪૯) મે લીધી છે વળી એ પાઇય વ્યાકરણો યે સસ્કૃત વ્યાકરણોને અવલબીને રચાયા છે **પ્રાકૃત-પ્રકાશ** પણ એ જાતનુ વ્યાકરણ છે એના ઉપર **રામપાણિવાદે** સસ્કૃતમા વૃત્તિ રચી છે[૩] અને [૪]**સેઉબ્રધ**, [૫]**ગાહાસત્તસઈ**, **કપ્પૂરમજરી**, **બાલરામાયણ**, **કસવહ** અને **ઉસાનિરુદ્ધ**માથી ઉદાહરણો આપ્યા છે

૧ આ માટે જુઓ "The Sarvajanikan" (ક્રમાક ૪૩)મા છપાયેલો, મારો લેખ નામે "Grammatical Topics in Pāiya" આ અવતરણોમા કપ્પ (૧)ના ભાસ (ગા. ૮૭, પૃ ૮૬)ગત "उय-वइकारो इ त्ति य हीकाराई (अकारणा) थोमया हुति" એ પૂર્વાર્ધ હુ ઉમેરુ છુ આ તમામ અવતરણો મેં Am Grammarમા આપ્યા છે ૨ પાઇયને અગે **નરચન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃતપ્રબોધ** નામનુ વ્યાકરણ સસ્કૃતમા રચ્યુ છે શ્રુતસાગર-સૂરિએ **યશસ્તિલક**ની ટીકામા એક સ્થળે પોતાને માટે "प्राकृतव्याकरणाद्यनेक शास्त्ररचनाचञ्चुना" એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે વિશેષમા છ પાહુડની ટીકામા એમણે પાઇય વ્યાકરણના સૂત્રો સસ્કૃતમા આપ્યા છે (જુઓ પૃ ૨૫, અન્તમા) આ ઉપરથી એમણે કોઇ પાઇય વ્યાકરણ રચ્યુ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી આ વ્યાકરણ મળ્યુ નથી. ડૉ હિનેગચન્દ્રે GPL (પૃ ૩૪)મા પાઇયના સસ્કૃત વ્યાકરણનો સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે પાઇય વ્યાકરણોના ઇતિહાસ માટેનો પ્રશસનીય પ્રયત્ન તે Nitti-Dolciની પેરિસથી ઇ સ ૧૯૩૮મા પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નામે Les Grammariens Prākrits છે ૩ The Adyar Library Series No 54 તરીકે આ ઇ સ. ૧૯૪૬મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે એનુ સપાદન ડૉ સી. કુન્હન રાજા અને કે રામચન્દ્ર શર્માએ કર્યુ છે ૪-૫ આ બેમાથી અનેક ઉદાહરણો અપાયા છે

અંગ્રેજી લેખો—પાઇયના વ્યાકરણ સાથે નિમ્નલિખિત લેખો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે:

ઉચ્ચાર—ગ્રીયર્સન: The Pronunciation of Prākrit Palatals (JARS, 1913).

સ્વરવિદ્યા—ઉપાધ્યે: Orthographical explanation of certain Prākrit forms.

શબ્દવિજ્ઞાન—બ્લોક: Some problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1913).

રૂપરચના—ગ્રે: Observations on middle Indian Morphology (BSOS, 1936).

વાક્યરચના—ઘાટગે: Instrumental and Locative in Ardhamagadhī (IHQ, 1937).

,,–,, Repetition in Prākrit Syntax (NIA, 1939).

,,–,, Concord in Prākrit Syntax[1] (ABORS,1940).

વિશેષમાં બ્લોકના લેખ નામે L ' Indo-Aryen (Paris, 1934)માં ઘણી ઘણી બાબતો વિચારાયેલી છે.

કોશ[2]

પાઇય ભાષામાં કેટલા યે કોશ રચાયા હશે પણ આજે તો કવિ ધનપાલે પોતાની સૌથી નાની બેન સુન્દરી માટે વિ૰ સં૰ ૧૦૨૯માં રચેલી **પાઇયલચ્છીનામમાલા** અને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી **રયણાવલિ** નામનો દેસીસદ્દસંગહ (**દેશીનામમાલા**) એ બે જ

---

૧ આ વિષય Introduction to Ardhamagadhiના ત્રીજા ભાગમાં પણ આ લેખકે ચર્ચ્યો છે. ૨ મોગ્ગલ્લાને પાલિમાં **અભિધાનપ્પદીપિકા** નામનો કોશ રચ્યો છે અને એ વિ. સં. ૧૯૮૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કોશો મળે છે, જોકે આ [૧]રયણાવલિ ઉપરથી આપણને નીચે મુજબના બીજા સાતેક 'દેશી'કારો વિષે સૂચન મળે છે —

(૧) [૨]અભિમાનચિહ્ન—એમણે સૂત્રરૂપે કોશ રચ્યો હતો અને એના ઉપર ઉદ્દાહરણરૂપે ટીકા રચી હતી, પરંતુ એ બેમાંથી એકે કૃતિ હજી સુધી તો ઉપલબ્ધ થઇ નથી મલયગિરિસૂરિએ નંદી ઉપર જે ટીકા રચી છે [૩]એમા અભિમાનચિહ્નનો અને એની કૃતિમાની નીચે મુજબની પંક્તિનો ઉલ્લેખ છે —

" पडिहत्थमुद्द(द्दु)माय अहिरे(म)इय च जाण आउण्णो "

કુવલયમાલામા અભિમાનાંક, પરાક્રમાંક અને સાહસાંકનો ઉલ્લેખ છે એ પૈકી પ્રથમને 'અભિમાનચિહ્ન' સાથે કશો સંબંધ છે?

(૨) ગોપાલ—એમણે પદ્યાત્મક કોશ રચ્યો હતો અને 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થો સંસ્કૃતમા આપ્યા હતા આ કોશનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી

(૩) દેવરાજ—એમણે પણ ગોપાલની પેઠે પદ્યાત્મક કોશની રચના કરી હતી, પરંતુ 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થ સંસ્કૃતમા નહિ આપતા પાઇયમા આપ્યા હતા આમ આ વાત રયણાવલિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે

(૪) દ્રોણ—એમણે 'દેશ્ય' શબ્દો પાઇય ભાષામા સમજાવ્યા હતા એટલું જ આપણે અત્યારે તો એમના કોશ વિષે જાણીએ છીએ.

---

૧ આ શબ્દ આઠમા વર્ગના અંતિમ પદ્યમા વપરાયો છે એની સ્વોપજ્ઞ ટીકામા આના સંસ્કૃત સમીકરણ તરીકે 'રત્નાવલી' નો ઉલ્લેખ છે ૨ પુષ્પદન્તે તિસટ્ઠિમહાપુરિસગુણાલંકાર યાને મહાપુરાણ (ઇ સ ૯૫૯–૯૬૫), ણાયકુમારચરિય, અને જસહરચરિય રચવા ઉપરાંત "અભિમાનમેરુ" નામનો જે ગ્રંથ રચ્યા છે એમ કહેવાય છે તેને શું આ સાથે કંઇ સંબંધ છે? ૩ જુઓ પત્ર ૮૯આ

(૫) **પાદલિપ્તસૂરિ**—એમણે રચેલા કોશ વિષે આપણે કંઇ ખાસ જાણતા નથી.

(૬) **શીલાંક**—એમના કોશ વિષે પણ આપણે કશું ખાસ કહી શકીએ તેમ જણાતું નથી. શું આ **શીલાંક**ને **આયાર**ના ટીકાકારથી અભિન્ન ગણી શકાય ખરા ?

(૭) **ધનપાલ**—**રયણાવલિ**માં જે **ધનપાલ**ના પાંચ ઉલ્લેખો જોવાય છે તે **પાઇયલચ્છીનામમાલા**માં નજરે પડતા નથી. એથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ **ધનપાલ** આ **નામમાલા**ના કર્ત્તાથી ભિન્ન હોવા ઘટે. જો આ મત સ્વીકાર્ય હોય તો આ સાતમા દેશીકારનો રચેલો કોશ પણ આપણે ગુમાવ્યો છે એમ માનવું જોઇએ.

રાહુલક—**રયણાવલિ**માં **રાહુલક**નો નિર્દેશ છે એટલું જ નહિ પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ એમને પ્રામાણિક ગણ્યા છે એટલે જો એમણે કોઇ 'દેશ્ય' શબ્દોનો કોશ કદાચ નહિ રચ્યો હશે તો પણ એઓ પાઇય ભાષામાં તો પારંગત હશે એમ લાગે છે.

પિશેલ—ત્રિવિક્રમના **પ્રાકૃત વ્યાકરણ**માંના 'દેશ્ય' શબ્દો **પિશેલે** એકત્રિત કર્યા છે.[૧]

[૨]**પાઇયલચ્છીનામમાલા**—આ કોશ પદ્યાત્મક કૃતિ છે. આમાં ૯૯૮ શબ્દોના પર્યાયો અપાયેલા છે. એમાં કેવળ 'દેશ્ય' શબ્દો જ નથી, પણ પાઇય પણ છે. આ સમગ્ર કૃતિની રચના જ૦ મ૦માં થયેલી છે.

[૩]**રયણાવલિ યાને દેસીસદ્દસંગહ**—આ જ૦મ૦માં રચાયેલા

---

૧ જુઓ P I Sમાં છપાયેલ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ. ૨ બીહૂલરે બેનથી ઇ. સ. ૧૮૭૯માં સંપાદિત કરેલી આ નામમાલાના અંતમાં એ જર્મન વિદ્વાને પાઇય શબ્દોનાં સંસ્કૃત અને જર્મન અર્થો આપ્યા છે. ૩ પિશેલે ઇ. સ. ૧૮૮૦માં આ સંપાદિત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૧માં બેનરજીએ અને ઇ. સ. ૧૯૩૮માં રામાનુજસ્વામીએ એ સંપાદિત કરી છે. ફા. ગુ. સભા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં આનો છઠ્ઠા વર્ગના ૫૦ શ્લોક જેટલો વિભાગ સ્વોપજ્ઞ ટીકા તેમજ મૂળ અને આ ટીકાના ગુજરાતીમાં પં. બેચરદાસે કરેલા અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત છપાયો છે. 'દેશી' શબ્દો અને એના સં. અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૬૦.

અને સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકાથી અલંકૃત કોશ વિષે મે "કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ એટલે" એ [1]લેખમા સૂચન કર્યું છે

જેમ **અભિધાનચિન્તામણિ** એ સર્વસાધારણ ગ્રંથ હોવાથી એમા જૈન પારિભાષિક શબ્દો ભાગ્યે જ મળે કે તેમ આ **રયણાવલિમાં** પણ કેટલાક 'દેશી'[2] શબ્દો ન લેવાયા હોય તો નવાઇ નહિ. **તરંગલીલા** જોતા જણાય છે કે પાઇય શબ્દો ઢંકાઇ જાય એટલા બધા [3]'દેશી' શબ્દો હતા [4]

મલયગિરિસૂરિએ રાયપ્પસેણઇજ્જ વગેરે આગમોની ટીકામા નામમાલા–દેશીનામમાલામાથી કેટલાક અવતરણો આપ્યા છે, પણ એ **પાઇયલચ્છીનામમાલા** કે **રયણાવલિમા** મળતા નથી

અભિધાનરાજેન્દ્ર—વિજયરાજેન્દ્રસૂરિએ તૈયાર કરેલો મહાકાય કોશ નામે **અભિધાનરાજેન્દ્ર** ઇ સ ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫ના ગાળામા સાત વિભાગમા રતલામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે આમા પાઇય શબ્દના સંસ્કૃતમા અર્થ અપાયેલા છે વિશેષમા એમા પાઇય શબ્દના મૂળનો પણ નિર્દેશ અને એને અંગે અવતરણો રજૂ કરાયેલા છે

પાઇયસદ્દમહણ્ણવ—સ્વ પ. હરગોવિન્દદાસે આ કોશ રચ્યો છે અને તેને ઇ સ ૧૯૨૩થી ૧૯૨૮ સુધીમા કલકત્તાથી ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમા પાઇય શબ્દનો હિન્દીમા અર્થ આપવા ઉપરાત એના મૂળનો ઉલ્લેખ છે ચોથા ભાગના પ્રારંભમા ઉપોદ્‌ઘાત છે એમાં

---

૧ આ લેખ "શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક" (વ ૩, અ ૪, પૃ ૫૬૧-૬૦૪)મા છપાયેલો છે ૨ BSS (No XVII) તરીકે છપાયેલી બીજી આવૃત્તિમા પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે અન્યત્ર 'દેશ્ય' તરીકે નિર્દેશાયેલા પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ તદ્‌ભવ ગણેલા શબ્દોની સૂચિ છે ૩ રયણાવલિ (શ્લો ૪)મા 'દેશી' એટલે શુ ? તે સમજાવતા કહ્યુ છે કે 'દેશી'થી ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા પ્રસિદ્ધ શબ્દનો સંગ્રહ થઇ શકે નહિ કેમકે એ અનંત છે. આથી તો અહીં અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પાઇય ભાષાને 'દેશી' કહી છે જુઓ પૃ ૪૪-૪૫

પાઇય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, એનું સ્વરૂપ, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ બાબતો વિષે ઊહાપોહ છે.

Ardhamāgadhī Dictionary—આગમોમાં આવતા શબ્દોનો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ચાર ભાષામાં અપાયેલા અર્થવાળો આ કોશ પાંચ વિભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૨ના ગાળામાં મુંબઇથી બહાર પડેલો છે. એના પ્રણેતા તરીકે રત્નચન્દ્રનું નામ અપાયેલું છે. આ કોશમાં કેટલાંક ચિત્રો પણ છે.

The Student's English-Pāiya Dictionary-કેવળ વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને મેં રચેલી આ કૃતિમાં અંગ્રેજી ભાષાના લગભગ ૫,૦૦૦ શબ્દો માટે વીસેક હજાર પાઇય શબ્દ અપાયેલા છે. આ જાતના કોશ તરીકે અત્યારે તો આ એકલીજ કૃતિ છે.

અલ્પપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ—આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિજીએ આગમિક સાહિત્યમાં જે અલ્પપરિચિત શબ્દો જણાયા તે જુદા તારવી અને બન્યું ત્યાં સુધી એના વિવરણકારે આપેલા અર્થને રજૂ કરી આ કોશની સંકલના કરી છે. આ કોશમાં અ૦ મા૦ અને ખાસ કરીને 'દેશી પ્રાકૃત'ના શબ્દો છે. આ જો જુદા તરવાયા હોત અથવા તો આ કોશ છપાવાતી વેળા એને માટે કોઈ ચિહ્ન રખાયું હોત તો એના અભ્યાસીને સુગમતા થાત

આ કોશના અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે **રયણાવલિ**માંના 'દેશી' શબ્દો અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે અને સાથે સાથે આની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં એને માટે અપાયેલ સંસ્કૃત અર્થને સ્થાન અપાયું છે. આ પરિશિષ્ટનું નામ 'દેશ્યનામસંગ્રહાકારાદિ' યોજાયું છે. આ પરિશિષ્ટપૂર્વકનો કોશ અત્યારે છપાય છે.

કપ્પૂરમંજરી ઇત્યાદિમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો—ડૉ. સ્ટેન કોનો દ્વારા સંપાદિત **કપ્પૂરમંજરી**ની આવૃત્તિ(પૃ. ૨૦૧)માં લગભગ ૬૦ 'દેશ્ય' શબ્દો નોંધાયેલા છે. **સમરાઇચ્ચચરિય**(ભવ ૧, ૨ અને ૬)ની

એમ સી મોદી દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિમા અતમા જે શબ્દકોશ છે તેમા 'દેશ્ય' શબ્દોનો 'D' તરીકે નિર્દેશ છે એવી રીતે આ મોદીએ અતગડદસા અને અણુત્તરોવવાઇયદસાની આવૃત્તિના અતમા પણ આ બે આગમોમાના 'દેશ્ય' શબ્દો નોધ્યા છે પઉમચરિય તેમજ કહારયણકોસની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત કથાનકોમા અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે

લેખ—ડૉ પી એલ વૈદ્યનો Observations on Hemacandra's Deśīnamamala (ABORI, VIII) અને ડૉ ઉપાધ્યેનો Kanarese Words in Deśi Lexicons (ABORI, XII) એ લેખો શબ્દકોશના અભ્યાસીને જોવા જેવા છે.

છ દ

જયકીર્તિકૃત છન્દોડનુશાસનના અતિમ પદ્ય[1] ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એમની પૂર્વે થઇ ગયેલા માંડવ્ય, પિગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવે છન્દ શાસ્ત્ર રચ્યા હતા આ પૈકી કોઇ એક પિગલનુ છન્દ શાસ્ત્ર પાઇયમા રચાયેલુ છે અને જયદેવનુ છન્દ શાસ્ત્ર સસ્કૃતમા રચાયેલુ છે આ બને મળે છે, પરતુ માંડવ્ય, જનાશ્રય, સેતવ અને પૂજ્યપાદના છન્દ શાસ્ત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે રત્નબુદ્ધિસાગરસૂરિએ કોઈ છન્દ શાસ્ત્ર રચ્યુ છે,[2] પણ એની

---

૧ આ પદ્ય જેસલમેરભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી (પૃ ૩૦)મા નીચે મુજબ નોધાયેલુ છે—

" माण्डव्य-पिङ्गल-जनाश्रय-सेतवाख्य-
श्रीपूज्यपाद-जयदेवबुधादिकानाम् ।
छन्दांसि वीक्ष्य विविधान्यपि सत्प्रयोगात्
छन्दोऽनुशासनमिदं जयकीर्तिनोक्तम् ॥ "

૨ આ વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય અને જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર તેમજ સતીર્થ્ય (ગુરુભાઈ) છે ૩ જુઓ પૃ ૬૭-૬૮

ભાષા વિષે ખબર નથી. નંદિયડ્ઢકૃત [1]ગાહાલક્ખણ, અજ્ઞાતકર્તૃક કવિદપ્પણ, વિરહાંકે રચેલ કઇસિટ્ઠ અને રત્નશેખરસૂરિએ રચેલો છંદકોસ મરહટ્ઠી ભાષામાં છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અહીં વિચારીશું.

ગાહાલક્ખણ—આ ગ્રંથના પ્રથમ પદ્યમાં જ આ નામ અને એના કર્તા [2]**નંદિયડ્ઢે** (સં. [3]**નંદિતાઢ્ય** ને કેટલાકને મતે **નંદિતાર્ધ**) આપેલું છે. સૌથી પ્રાચીન પાઇય છંદ તરીકે જે 'ગાહા' (ગાથા) છંદનો નિર્દેશ કરાય છે તેના સ્વરૂપ ઉપર આ ગ્રંથ મોટે ભાગે 'ગાથા' છંદમાં રચાયેલાં એવાં ૯૬ પદ્યો દ્વારા પ્રકાશ પાડે છે. એમાંનાં લગભગ ૪૯ પદ્યો ઉદાહરણરૂપે અપાયેલાં છે, જ્યારે બાકીનાં પદ્યો ગાથાના વિવિધ પ્રકારો અને બીજા છંદોનાં લક્ષણો રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથના ૩૧મા પદ્યમાં 'અવહટ્ઠ'નો તિરસ્કાર કરાયેલો છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ ગ્રંથમાં જે 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં વપરાતાં છંદોનાં લક્ષણો અને એનાં ઉદાહરણો છે તે મૂળ ગ્રંથકારનાં નહિ હશે. આને લગતાં પદ્યો બાદ કરતાં મૂળ કૃતિ લગભગ ૭૫ પદ્ય પૂરતી રહે છે. આ તમામ પદ્યો પણ **નંદિયડ્ઢે** પોતે જ રચ્યાં હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે એનું નીચે મુજબનું ચોથું પદ્ય નજીવા પાઠભેદપૂર્વક ના૦ શા૦ (અ. ૨૭)માં નજરે પડે છે:—

" एओका(का)रपराइं अंकारपरं च पाइए नत्थि ।
वसवा(गा)स(र)मज्झयाणि च कचवग्गतवग्गनिहणाइं ॥ ४ ॥ "

વિશેષમાં **ગાહાલક્ખણ** ઉપર રત્નચન્દ્રે જે ટીકા રચી છે તેમાં તેમણે સૂચવ્યું છે કે ૫૭મું પદ્ય **રોહિણીચરિત્ર**માંથી, ૫૯મું અને

---

૧ આના ઉપર ભટ્ટ મુકુલના પુત્ર હર્ષટે વિવૃતિ રચી છે. જુઓ જૈ. સા. સં. રૂ. (પૃ. ૬૧). ૨ આ નામ **ગાહાલક્ખણ**નાં ૩૧મા તેમજ ૬૩મા પદ્યમાં છે. **કપ્પૂરમંજરી** (જવ, ૧, પૃ. ૧૯)માં હરિઉડ્ઢ, **નંદિઉડ્ઢ**, પોટ્ટિસ અને હાલ એમ ચાર મહાકવિઓનાં નામ છે. ૩ આ નામ સાથે સરખાવો પેસાઈ ભાષામાં **વડ્ડકહા** (સં. બૃહત્કથા) રચનારા ગુણાઢ્યનું નામ.

અને ૬૦મુ પુષ્પદન્તચરિત્રમાથી અને ૬૧મુ પદ્ય ગાથાસહસ્ર-શતપથાલંકારમાથી લેવાયેલા છે આ ટીકામા—૨૧મા અને ૩૦મા પદ્યની ટીકામા સ્વયમ્ભૂછન્દસ્નો ઉલ્લેખ છે

નદિયડ્ઢ ક્યારે થયા તેની તેમજ એમની કોઇ બીજી કોઇ કૃતિ છે કે નહિ તેની ખબર નથી, પરતુ તેઓ જૈન હતા એ વાત તો ગાહાલક્ખણ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય છે, કેમકે તેમણે મંગલાચરણરૂપે નેમિનાથને વદન કર્યુ છે વળી [1]૧૫મા પદ્યમા મુનિપતિ વીરની, ૬૮મામા અને ૯૬મામા શાન્તિનાથની, ૭૦મામા અને ૭૧મામા પાર્શ્વનાથની, ૫૭મામા 'બ્રાહ્મી' લિપિની, ૬૭મામા જૈન ધર્મની, ૨૧, ૨૨ અને ૨૫ એ ક્રમાંકવાળા પદ્યોમા જિનવચનની, ૨૩મામા જિનશાસનની અને ૩૭મામા જિનની સ્તુતિ કરી છે વિશેષમા ૬૨મા પદ્યમા 'મેરુ' શિખર ઉપર ૩૨ ઇન્દ્રોએ વીરનો જન્માભિષેક કર્યાનો એમણે નિર્દેશ કર્યો છે આ ઉપરથી એઓ શ્વેતાબર હતા એમ લાગે છે

અહીંના જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયમા ગાહાલક્ખણની બે હાથપોથી છે એના ક્રમાક અનુક્રમે ૧૮૮ અને ૧૬૫૨ છે એમા ૧૮૮ક્રમાકવાળી પોથી આઠ પાનાની ત્રિપાટી છે એમા વચમા મૂળ છે અને ઉપર નીચે રત્નચન્દ્રકૃત ટીકા છે આ ટીકાના અતમાની પક્તિ નીચે પ્રમાણે છે —

"नदिताढ्यस्य च्छंदसष्टीका इति श्रीदेवाचार्यस्य शिष्येणाष्टोत्तरशत-प्रकरणकर्तुर्महाकवे पडितरत्नचंद्रेणेति ॥ इति सपुण्ण ॥

माडव्यपुरगच्छीयदेवानदमुनेर्गिरा ।
टीकेय रत्नचंद्रेण नंदिताढ्यस्य निर्मिता ॥"

મૂળમા ૯૩ પદ્યો છે આ હાથપોથી બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી કદાચ સો વર્ષ જેટલી જ પ્રાચીન હશે

[1] આ પદ્ય કંઇક પાઠભેદપૂર્વક સૂયગડની ચુણ્ણિ (પત્ર ૩૦૪)મા અવતરણરૂપે અપાયુ છે જૈ સ પ્ર (વ. ૧૩, અ ૨)મા "સૂત્ર વિષે પરામર્શ" નામનો મારો જે લેખ છપાયો છે તેમા આ પદ્ય મે મગલાચરણ તરીકે આપી એનો ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.

૧૬૫૨ ક્રમાંકવાળી પોથી પ્રાચીન છે. એમાં પદ્યને લગતાં ઉદાહરણ છે. પહેલા પત્રમાં ચારે બાજુ ટિપ્પણ છે. છેલ્લા પત્રના અંતમાં "इति नंदियड्ढछंद समाप्तः" એવો ઉલ્લેખ છે.

છંદોઽનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પત્ર ૨૭આ)માં કંઈક પાઠભેદ સાથે ગાહાલક્ખણની ૪૦ મી, ૪૧મી અને ૪૨ મી ગાથા જોવાય છે.

ગાહાલક્ખણનું સંપાદન પ્રો. એચ. ડી. વેલનકરે કર્યું છે અને એ કૃતિ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૪, પૃ. ૧–૩૮)માં છપાયેલી છે.

કવિદપ્પણ—છંદોને લગતા પાઇયમાં પદ્યમાં રચાયેલા અને છ[1] પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરાયેલા એવા આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. વિશેષમાં એના ઉપર જે સંસ્કૃત ટીકા છે તેના કર્તાના નામ વિષે પણ આપણે અજ્ઞાત છીએ, પરંતુ એ મૂળ ગ્રંથકાર તેમજ ટીકાકાર જૈન હતા એ આ કૃતિઓ જોવાથી જાણી શકાય છે. વિશેષમાં એ બંને હેમચન્દ્રસૂરિકૃત છંદોઽનુશાસનથી પણ પરિચિત હતા એ જોઈ શકાય છે.

કવિદપ્પણમાં એના કર્તાએ જિનચન્દ્રસૂરિ, હેમચન્દ્રસૂરિ, સૂરપ્રભસૂરિ અને તિલકસૂરિ અને હર્ષદેવ(રત્નાવલીના કર્તા)ની કૃતિઓમાંથી અવતરણ આપેલાં છે. એની ટીકામાં છંદકંદલી નામના પાઇય ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. વળી સૂર, [2]પિંગલ અને ત્રિલોચનદાસ એ ત્રણની સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી અને સ્વયંભૂ, પાદલિપ્તસૂરિ અને મનોરથ એ ત્રણની પાઇય કૃતિઓમાંથી અવતરણો અપાયેલાં છે. વિશેષમાં ટીકામાં રત્નસૂરિ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ધર્મસૂરિ અને કુમારપાલનો નિર્દેશ છે, જ્યારે મૂળમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, સમુદ્રસૂરિ, ભીમદેવ, તિલકસૂરિ, શાકંભરીરાજ, યશોઘોષસૂરિ અને સૂરપ્રભસૂરિનો નિર્દેશ છે.

---

૧ આનાં પહેલાં બે પ્રકરણો કેવળ પાઇય ભાષાના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ છે.

૨ "जयदेव-पिंगला सक्कयंमि दु च्चिय जई सामिच्छंति ।
मंडव्व-भरह-कासव-सेयवपमुहा न इच्छंति ॥"

કવિદપ્પણમા ૬૯ ઉદાહરણો અપાયેલાં છે એમાના ઘણાખરા ગ્રથકારના પોતાના બનાવેલા હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ટીકાકારે લગભગ ૫૭ ઉદાહરણો અન્યકર્તૃક આપેલા છે મૂળ કૃતિનો ઉદ્દેશ સર્વાંગીણતા કે શાસ્ત્રીયતા નથી, પરતુ લોકપ્રિય બનવા ઇચ્છતા કવિઓને માર્ગ દર્શાવવા પૂરતો છે આથી તો આ કૃતિમા છન્દોડનુશાસનની જેમ તમામ પાઇય છન્દોનુ નિરૂપણ નથી

અજિયસન્તિથય ઉપર જિનપ્રભસૂરિએ જે ટીકા રચી છે તેના અતમા પોતે કવિદર્પણ(પા કવિદપ્પણ)નો ઉપયોગ કર્યાનુ સૂચવ્યું છે આ ઉપરથી તેમજ પ્રસ્તુત કવિદપ્પણનો કઇક અશ આ ટીકામા ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી આ બને કવિદપ્પણને એક માનવા પ્રો વેલનકર પ્રેરાયા છે, પરતુ મારુ માનવુ એ છે કે આ બને કવિદપ્પણ ભિન્ન છે અને જે સમાનતા જોવાય છે તે તો કોઇ ત્રીજા ગ્રથમાંથી બનેએ કરેલા ઉતારાને આભારી હોવી જોઇએ, નહિ તો અનેક છન્દોનાં જે લક્ષણો જિનપ્રભસૂરિએ આપ્યાં છે તે શુ સ્વતન્ત્ર રચના છે અને તેમ છતાં પોતાની કૃતિ કવિદર્પણને આભારી છે એમ તેઓ કહે છે એમ માનવુ ?

કવિદપ્પણ ભા પ્રા સ મ ના ત્રૈમાસિક (પુ ૧૬, પૃ ૪૪–૮૯; પુ ૧૭, પૃ ૩૭–૬૦ અને ૧૭૭–૧૮૪)મા છપાયેલ છે અને એ પ્રો વેલનકરને હાથે સપાદિત થયેલ છે

છન્દકન્દલી—આ પણ એક પાઇય કૃતિ છે અને એમા અજ્ઞાતકર્તૃક કવિદપ્પણની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ પ્રો વેલનકર સૂચવે છે આ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ હોય એમ જણાય છે કવિદપ્પણમાં માત્રાની જુદી જુદી જાતો સમજાવતી વેળા એ કવિદપ્પણની ટીકામા આ છન્દકન્દલીમાથી એનાં લક્ષણો અપાયેલા છે

સયભૂછન્દ—આ પણ એક પાઇય કૃતિ છે અને એની એક અપૂર્ણ હાથપોથી વડોદરા પ્રાચ્ય મન્દિરમા છે આ કૃતિનુ સપાદન પ્રો વેલનકરને હાથે થયુ છે અને એ કૃતિ J B B R A Sમા ઇ સ ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ

થયેલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ કૃતિમાંનાં નવ અવતરણો આ જ કૃતિના કર્તા સ્વયંભૂના પઉમચરિયમાંથી મળી આવ્યાં છે.[1] જેમકે સ્વયંભૂછંદ (૮-૩૧)=પઉમચરિય (૬૧-૧). સ્વયંભૂછંદમાંથી કેટલાંક છંદનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો પાઠભેદપૂર્વક કે એમ ને એમ છન્દોડનુશાસનમાં જોવાય છે. કદાચ બન્ને કૃતિનું મૂળ કેટલીક બાબતમાં એક જ હશે. આ સંબંધમાં પ્રા. ભાયાણીએ ભા૦ વિ૦ (Vol. VIII, Nos. 8-10, pp. 202-210)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નામે Svayambhū and Hemacandraમાં વિસ્તારથી ઊહાપોહ કર્યો છે.

કઇસિટ્ઠ—આ પદ્યાત્મક પાઇય કૃતિને [2]કવિસિટ્ઠ, કૃતસિદ્ધ, છંદોવિચિતિ અને [3]વિત્તજાઇસમુચ્ચય (સં. વૃત્તજાતિસમુચ્ચય) એમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાય છે. આના કર્તાનું નામ '[4]વિરહ-લાંછન' યાને 'વિરહાંક' છે. એમણે સદ્ભાવલાંછન, ગંધહસ્તી અને અવલેપચિહ્ન પિંગલને નમસ્કાર કર્યા છે.[5] એઓ ક્યારે થયા તે જાણવામાં નથી એટલે તો કાવ્યાદર્શમાં જે છંદોવિચિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ છે કે ભિન્ન તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. સિ૦ હે૦(૮, ૩, ૧૩૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં हुआइंથી શરૂ થતું પદ્યાર્ધ કઇસિટ્ઠ(૧-૧૩)માં પૂર્વાર્ધ રૂપે જોવાય છે. સિ૦ હે૦ (૮, ૨, ૪૦)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે विद्धकइनिरूविअं એવું જે ઉદાહરણ અપાયું છે તે કઇસિટ્ઠ(૨-૮)માંથી લેવાયું હશે, કેમકે એના પૂર્વાર્ધમાં આ શબ્દપ્રયોગ છે.

આ ગ્રંથમાં માત્રાવૃત્ત તેમજ વર્ણવૃત્ત વિષે ઊહાપોહ છે અને એ છ નિયમોમાં વિભક્ત છે. આનાં આદ્ય ત્રણ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૩૦)માં અપાયેલાં છે અને આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ બે કટકે છપાયેલો છે. પહેલા ચાર નિયમો પૂરતો વિભાગ JBBRAS (Vol. 5)માં અને બાકીના નિયમો પૂરતો વિભાગ તેમજ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ(અંગ્રેજી)

---

૧ જુઓ પ્રા. એચ. સી. ભાયાણીનો ભા૦ વિ૦ (ઇ. સ. ૧૯૪૫, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર)ના અંક (પૃ. ૨૫૮)માં છપાયેલો લેખ. ૨-૩ જુઓ આ કૃતિની અન્તિમ પુષ્પિકા. ૪ જુઓ બીજું પદ્ય. ૫ જુઓ પ્રથમ પદ્ય.

આ સામયિક(Vol 8, Nos 1-2, pp 1-28)મા છપાયેલો છે પાચમો નિયમ (જેમા સસ્કૃત સાહિત્યમા વપરાતા છદોના લક્ષણો અપાયેલા છે) તે સસ્કૃતમા છે, બાકીના બધા પાઇયમા છે એમા 'મૃગાક્ષી' એવુ સબોધન છે

છટ્ઠો નિયમ(શ્લો ૫૨-૫૪)મા ૪ આગળ=૧ રામ, ૩ રામ=૧ વિતસ્તિ, ૨ વિતસ્તિ=૧ હાથ, ૪ હાથ=૧ ધનુર્ધર, ૨૦૦૦ ધનુર્ધર=૧ કોશ અને ૮ કોશ=૧ યોજન એમ કોઠક અપાયેલુ છે એમા 'રામ' અને 'ધનુર્ધર' એ શબ્દ ખાસ નોધવા લાયક છે

કઇસિટ્ઠુના ઉપર ભટ્ટ ચક્રપાનના પુત્ર ગોપાલે વૃત્તિ રચી છે અને એ વૃત્તિમા એમણે કાત્યાયન, ભરત, કબલ અને અશ્વતર(?)નુ સ્મરણ કર્યુ છે

છદકોસ—વિક્રમના પદરમા સૈકામા થઈ ગયેલા રત્નશેખરસૂરિની આ પાઇય કૃતિ છે એમા ૭૪ ગાથા છે એના ઉપર એમના સતાનીય ચદ્રકીર્તિસૂરિએ સત્તરમા સૈકામા ટીકા રચી છે આ પાઇય કૃતિ Z D M G (Vol 75, p 97 ff)મા શુબ્રિગે ઇ સ. ૧૯૨૨મા છપાવી હતી પ્રો વેલનકરે અગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે એ સપાદિત કરી છે અને એ JUBમા ઇ સ ૧૯૩૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ કૃતિ પાઇય-પિગલને ઘણી મળતી આવી છે આમાના પાઇય છદો પૈકી કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમા એ છદોના લક્ષણો-ગણમાત્રાદિ અપાયા છે[1] આ કૃતિમા બે પાઇય છદશાસ્ત્રીના નામ છે (૧) અલ્લુ (અર્જુન) અને (૨) ગુલ્હુ (ગોસલ)

[2]બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત છન્દ શાસ્ત્ર—ગુણચન્દ્રગણિએ વિ સ ૧૧૩૯-મા પૂર્ણ કરેલ મહાવીરચરિયની પ્રશસ્તિમા કહ્યુ છે કે બુદ્ધિસાગરસૂરિએ ઉત્તમ વ્યાકરણ અને છન્દશાસ્ત્ર રચ્યા છે એમણે વિ સ ૧૦૮૦મા પચગ્રન્થી નામનુ સ્વોપજ્ઞ સસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યુ છે અને એ તો મળે છે, પરતુ એમણે રચેલુ છન્દશાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યુ નથી

૧ જુઓ જૈ. સા સ. ઇ (પૃ ૪૪૧) ૨ જુઓ પૃ ૬૧

વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી **મનોરમાકહા**ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે જિનેશ્વરસૂરિએ તેમજ એમના ભાઈ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ વ્યાકરણ, છન્દ, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રબંધ ઇત્યાદિ રચ્યાં છે. એમણે રચેલાં કાવ્ય, નાટક અને પ્રબંધ વિષે આપણે અત્યારે તો અજ્ઞાત છીએ.

પાઇય-પિંગલ—'પ્રાકૃત-પિંગલ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પદ્યાત્મક કૃતિને માટે હું આ પાઇય નામ યોજું છું. આ કૃતિમાં મુનિ, આચાર્ય અને નાગ તરીકેના ઉલ્લેખપૂર્વક પિંગલનો નિર્દેશ છે. એ ઉપરથી આ કૃતિના નામમાં પિંગલનો ઉલ્લેખ થતો આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ કૃતિમાં મેવાડના રજપુત રાજા હમ્મીરનો અનેક વાર નિર્દેશ છે. વળી એમાં સુલતાણુ (પૃ ૧૮૦), ખુરસાણુક (પૃ. ૨૪૯), ઓલ્લા (પૃ. ૨૪૯), સાહિ (પૃ. ૨૬૨), તુલક (પૃ. ૨૬૨) અને હિંદૂ (પૃ. ૨૬૨) એ શબ્દ વપરાયેલા છે. આ ઉપરથી એનો રચનાસમય હેમચન્દ્ર કરતાં પાછળનો હોવાનું અનુમનાય છે. **કપ્પૂરમંજરી**માંથી કેટલાંક પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે. આ કૃતિ વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલી **પિંગલટીકા**, વંશીધરકૃત **પિંગલપ્રકાશ**, **કૃષ્ણીય વિવરણ** નામની ટીકા અને યાદવેન્દ્રકૃત **પિંગલતત્ત્વ-પ્રકાશિકા** એમ ચાર વૃત્તિઓ સહિત ચન્દ્રમોહન ઘોષે ઇ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ના ગાળામાં સંપાદિત કરી છે. એમના મત પ્રમાણે આ કૃતિ કોઈ એક જ કર્તાની નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથકારોની રચના ઉપરથી તૈયાર કરાયેલા સંગ્રહરૂપ છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું એ છે કે જો એક જ ગ્રંથકારની આ કૃતિ હોત તો જુદા જુદા છંદો માટે એક જ નામ તેમજ એક જ છંદ માટે જુદાં જુદાં નામ તેમણે આપ્યાં ન હોત. આ મંતવ્ય મને વિચારણીય જણાય છે.

ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અથવા તો ૧૭માના પ્રારંભમાં આ **પાઇય-પિંગલ** ઉપર વૃત્તિઓ રચાયેલી જોવાય છે. આ કૃતિમાં અવહટ્ઠનો પુષ્કળ ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે, જ્યારે પાઇય-મરહટ્ઠીનો ઓછો ઉપયોગ જોવાય છે.

આઠ અધ્યાયમા વિભક્ત કરાયેલ અને સૂત્રરૂપ એવો જે **છંદઃશાસ્ત્ર** નામક ગ્રંથ જયદેવે વિ સ ૧૧૯૦ પૂર્વે રચ્યો છે અને જેના ઉપર હર્ષટે વિવરણુ રચ્યુ છે તે ગ્રંથ સસ્કૃતમા છે એવી રીતે જયકીર્તિકૃત **છંદોઽનુશાસન** કે જે માડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવનાં છંદ સબંધી કૃતિઓ જોઇને તૈયાર કરાયેલો છે તે પણુ સસ્કૃત કૃતિ છે

છંદોને લગતી આ વિવિધ કૃતિઓ છંદઃશાસ્ત્રના જ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે એમ નથી, પરતુ એમા જે પાઇય અવતરણો છે તે તેમજ ના૦ શા૦(અ ૩૨)માંના કેટલાક છંદના [1]પાઇય ઉદાહરણો પૂર્વગામી પાઇય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ સાધનની ગરજ સારે તેમ છે

છંદોનુ વૈવિધ્ય—પાઇય સાહિત્યમા અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એમ બને પ્રકારના છંદોની વિવિધતા છે આ હકીકત આપણે ભાષાદીઠ વિચારીશુ પાલિ સાહિત્યમાના અતિપ્રાચીન **સુત્તનિપાત**મા અનુષ્ટુભ્, ઇંદ્રવશા, ત્રિષ્ટુભ્ અને વૈતાલીય છંદો તેમજ એ છંદોની જાતજાતની મસૃષ્ટિઓ નજરે પડે છે વળી **ધમ્મપદ** તો આખુ યે અનુષ્ટુભ્ અને ઉપજાતિમા છે આમ અક્ષરમેળ છંદોનો પ્રાચીન અને પ્રચુર પ્રયોગ પાઇય સાહિત્યગત પાલિ પિટકોમા જોવાય છે એમાં 'આર્યા' છંદનો

---

૧ બત્રીસમા અધ્યાયના આ પદ્યાત્મક પાઇય ઉદાહરણોનો ભાષાદૃષ્ટિએ મનમોહન ઘોષે અભ્યાસ કર્યો છે જુઓ I H Q (Vol VIII, 1932)મા છપાયેલો એમનો લેખ નામે "Prākrta verses of the Bharata-Nāṭya-Śāstra" ઘોષના મત મુજબ આ પદ્યોની ભાષા ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાથી મોડા સમયની નથી આ હકીકત સ ના વિ રૂ (પૃ ૩)મા નોધાયેલી છે વિશેષમા આ પુસ્તક (પૃ ૧૦૩-૧૦૪)મા ધ્રુવાના પાચ વિભાગો વિષે હકીકત છે તેત્રીસમા અધ્યાયમા ધ્રુવાના ઉદાહરણો છે અને એ તમામ પાઇયમા છે **વિક્રમોર્વશીય**ના ચોથા અંકમા ઘણી ધ્રુવાઓ છે બીજા નાટકોમા ખાસ ધ્રુવાઓ મળતી નથી.

પ્રયોગ ભાગ્યે જ જોવાય છે. અદ્ધમાગહી સાહિત્યની વાત એથી ભિન્ન છે. એનો મુખ્ય છંદ [1]આર્યા–ગાથા છે. **આયાર** અને **સૂયગડ**માં ચાર જ છંદનો પ્રયોગ છેઃ અનુષ્ટુભ્, ત્રિષ્ટુભ્, વૈતાલીય અને ગાથાનુષ્ટુભી સંસૃષ્ટિ. એ સૌમાં અધિક પ્રમાણ અનુષ્ટુભ્નું છે. **સૂયગડ**નું 'ગાથા' અજ્ઝયણ 'સામુદ્દઅ' (સામુદ્રક) છંદમાં છે એમ એની નિજ્જુત્તિ- (ગા. ૧૩૯)માં કહ્યું છે. **શીલાંકસૂરિ** આની ટીકામાં કહે છે કે "सामुद्रेण छन्दसा वा निवद्धा सा गाथेत्युच्यते, तच्चेदं छन्दः अतिवद्धं च यल्लोके गाथेति तत् पण्डितैः प्रोक्तम्."

નાયાધમ્મકહા(અ ૯)માં જે રત્નદ્વીપની દેવીનો વિલાપ છે તે પદ્યાત્મક છે અને એના છંદ વિષે **અભયદેવસૂરિ**એ કંઇ પ્રકાશ પાડ્યો નથી અને હું પણ પાડી શકતો નથી.

પણ્હાવાગરણમાં 'વેઢ' છંદનો અનેક વાર ઉપયોગ થયેલો છે. આ હકીકત ડૉ. **અમૂલ્યચન્દ્ર સેને** "A critical Introduction to the Paṇhavagaraṇāiṁ, the Tenth Aṅga of the Jaina Canon"માં ઘણી સારી રીતે દર્શાવી છે એમ કહેવાય છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

૭૦ મ૦માં રચાયેલા **પઉમચરિય**માં માત્રામેળ છંદો તો છે જ પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અક્ષરમેળ છંદો પણ જોવાય છે.[2] જેમકે

---

૧ **સૂયગડનિજ્જુત્તિ** (ગા. ૨૩)ની ટીકામાં **શીલાંકસૂરિ**એ આના લક્ષણ માટે જે નીચે મુજબનું પદ્ય આપ્યું છે તે ક્યા છંદઃશાસ્ત્રનું છે?:—

"सत्तट्ठ तरु विसमे ण से हया ताण छट्ठ णाहजलया ।
गाहाए पच्छद्धे मेओ छट्ठो त्ति इक्ककलो ॥"

આનો અર્થ એ છે કે સાત 'તરુ' એટલે ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણ અને આઠમો ગુરુ એટલે બે માત્રાનો ગણ. તેમાં વિષમ ગણોમાં જગણ ન જોઇએ. છઠ્ઠો ગણ 'ણહ' એટલે ચાર લઘુ માત્રાવાળો અથવા જગણ જોઇએ. ગાથાના પાછલા અર્ધ ભાગમા છઠ્ઠો ગણ એક માત્રાનો જોઇએ. આ સંબધમાં જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયની **સિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય**ની હાથપોથી (ક્રમાંક ૨૪૯)માં સ્પષ્ટીકરણ છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ છે. ૨ જુઓ પૃ. ૮૮.

ઇન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવંશા, ઉપજાતિ, ઉપેન્દ્રવજ્રા, તોટક, દોધક, દ્રુતવિલંબિત, મન્દાક્રાન્તા, માલિની, રુચિરા, વંશસ્થવિલ, વસન્તતિલકા, શરભ, શાર્દૂલવિક્રીડિત અને સ્રગ્ધરા

વિલાસમાં ડૂબેલા જમાનાનું આબેહુબ ચિત્ર રજૂ કરનારા અને સાથે સાથે પ્રેમ, કુલીનતા, ઉદારતા ઇત્યાદિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપનારા **મૃચ્છકટિક**ના પાઇય વિભાગમાં તેમજ [1]**કપ્પૂરમંજરી**માં આમાંના ઘણા વૃત્તો વપરાયા છે વળી **નંદિષેણે** રચેલ જે **અજિયસંતિથય** છંદોમાં રચાયેલું છે તેમાં અનેક અક્ષરમેળ છંદો છે **પાઇયપિંગલ**માં જે પાઇયમાં ઉદાહરણો છે તેનો અને બીજી પાઇય કૃતિઓનો વિચાર કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે અક્ષરમેળ છંદોનો ઇજારો કંઇ સંસ્કૃત સાહિત્યે જ લીધો નથી, પાઇય કાવ્ય–સાહિત્યમાં પણ એ છંદોનો પુષ્કળ પ્રયોગ નજરે પડે છે અને તે પણ એટલો બધો કે એના નામ–નિર્દેશ કરવા જતાં પણ થોડાંક પાનાં તો જરૂર ભરાય

અત્યારે જેટલું અવહટ્ઠ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યમાં માત્રામેળ છંદોનો હિસ્સો અક્ષરમેળ છંદો કરતાં વધારે છે અક્ષરમેળ છંદો પૈકી ચામર, ભુજંગપ્રયાત, મંદર, સોમરાજિ અને સ્રગ્વિણી એ પાંચ વૃત્તો **ભવિસયત્તકહા**માં વપરાયાં છે

પાઇયપિંગલના 'વર્ણવૃત્ત'ના નામે ઓળખાવાતા બીજા પરિચ્છેદમાં ૧૦૫ વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો છે એ ઉદાહરણોમાં અવહટ્ઠની છાંટવાળાં ઉદાહરણો બાદ કરીએ અને સર્વથા અવહટ્ઠમાં જ રચાયેલાં ઉદાહરણો વિચારીએ તો તેમાં ઉપજાતિ, દોધક, પ્રમાણિકા, વસન્તતિલકા અને સુવાસ એ વૃત્તો વપરાયેલાં જોવાય છે

પરમપ્પપયાસમાંનો મોટો ભાગ–૩૪૫ પદ્યોમાંથી ૩૩૭ પદ્યો દોહામાં છે, પાંચ પદ્યો ગાથામાં, એક (અ૦ ૨, શ્લો ૨૧૩) સ્રગ્ધરામાં, એક (અ ૨, શ્લો ૨૧૪) માલિનીમાં અને એક (અ. ૨, શ્લો ૧૭૪) ચતુષ્પાદિકામાં છે જુઓ ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૫)

૧ જુઓ પૃ ૭૫

સિ૦ હે૦(અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે અવહટ્ટનાં ઉદાહરણો મોટે ભાગે દોહામાં છે તેમાં ૪૨૨મા સૂત્રનું દસમું ઉદાહરણ અનુષ્ટુભ્‌માં છે.

'સાંડેર' ગચ્છના **સુમતિસૂરિના** શિષ્ય **શાન્તિસૂરિએ** ઇ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસમાં દાનનું માહાત્મ્ય એ વિષય ઉપર પાઇય, અવહટ્ટ અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૩૭ કડીનો **સાગરદત્તરાસ** રચ્યો છે એમાં અક્ષરમેળનાં ઉદાહરણ મળે છે.

પદ્ધડિયા છંદનો પ્રચાર **ચતુર્મુખને** આભારી હોય એમ કેટલાક માને છે.

જેમ અનુષ્ટુભ્‌ને સંસ્કૃત કૃતિમાં અને ગાથાને પાઇયમાં અગ્રિમ સ્થાન મળ્યું છે તેમ દોહાને અવહટ્ટ સાહિત્યમાં મળ્યું છે. આ દોહાદિ છંદોનું બળ, ગેયતા ઇત્યાદિ સ્વ. મેઘાણી જેવાને મુખે સોરઠી દોહા સાંભળનારને સુપરિચિત છે. 'અપભ્રંશ' છંદોનો મોટો ભાગ તાલ-ગેય છે.

અ લં કા ર

અલંકારદપ્પણ—અંલકાર વિષે **અણુઓગદ્દાર**ના રચનાસમયની પૂર્વે કોઈ ગ્રંથ રચાયો હશે એમ આ **અણુઓગદ્દાર**માં જે [1]નવ રસ વગેરેનો ઊહાપોહ જોવાય છે તે ઉપરથી તેમજ **સરપાહુડ**માં અગિયાર [2]અલંકાર હોવાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે, પણ એવો કોઇ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી.[3] પછીના સમયનો વિ. સં. ૧૧૬૧ પૂર્વે રચાયેલો **અલંકારદપ્પણ** નામનો પાઇય ગ્રંથ મળે છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરાયેલી છે એટલે આ ગ્રંથના કર્તા

---

૧ આને અંગે મેં "અણુઓગદ્દારમાં અને એના વિવરણોમાં નવ રસોનું નિરૂપણ" એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે અને હજી સુધી એના બે જ અંશ "માનસી" (વ. ૧૨, અં. ૧, પૃ. ૯૨–૧૦૦ અને વ. ૧૩, અં. ૧, પૃ. ૩૩–૪૦)માં છપાયા છે, જોકે સંપૂર્ણ લેખ આપ્યાને ચારેક વર્ષ થયા છે. ૨ જુઓ **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૨૧૫). ૩ સંઘરક્ખિતે (સંઘરક્ષિતે) અલંકારને અંગે **સુબોધાલંકાર** નામની કૃતિ પાલિમાં રચી છે.

જૈન હોય એમ જણાય છે, પરતુ એમનુ નામ જાણવામાં નથી આ ગ્રથ જોકે નાનો છે, છતા પ્રાચીન છે એટલે એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો ઘટે એના ચાર પદ્યો જૈ૦ ભા૦ પ્ર સૂ (પૃ ૨૪)મા અપાયેલા છે

જોસેફ ટી શિપ્લે દ્વારા સપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol I, p. 490 ff)મા ડૉ ઉપાધ્યેએ હરિનો કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics) સબધી ગ્રન્થ મળતો નથી એમ કહ્યુ છે

કાવ્યપ્રકાશ જેવા અલકારશાસ્ત્રોમા સમાસોક્તિ અલકારના ઉદાહરણ વગેરે પાઇયમા અપાયેલા છે એ પાઇય સાહિત્યનુ ગૌરવ સિદ્ધ કરે છે 'વાયડ' ગચ્છના અમરચન્દ્રસૂરિકૃત અલકારપ્રબોધમા પાઇય ઉદાહરણ છે?

સુત્ત(સૂત્ર) બત્રીસ દોષથી મુક્ત હોવુ જોઇએ એ વાત વિચારતી વેળા " છવિ " અલકારથી એ યુક્ત હોવાનુ હરિભદ્રસૂરિએ આવસ્સયની વૃત્તિ(પત્ર ૩૭૫)મા કહ્યુ છે [1]તો આ અલકાર કયો ?

[2]નાટક

પાંચ [3]સટ્ટય—કાવ્યોમા નાટક રમ્ય ગણાય છે એટલે આપણે પણ અહીં કાવ્યોના વિચારનો પ્રારભ નાટકથી જ કરીશુ [4]કેવળ પાઇય ભાષામા [5]રચાયેલી અને નાટકના એક પ્રકાર નામે સટ્ટય (સટ્ટક) તરીકે ઓળખાવાતી કેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે (૧)

૧ " સુત્ત વિષે પરામર્શ " નામનો મારો લેખ જૈ સ પ્ર (વ ૧૩, અ. ૨)મા છપાયો છે તેના પૃ ૫૫ અને ૫૭ જોવા ૨ બાર રૂપકોનુ વિવેચન પૂરૂ પાડતો રામચન્દ્રસૂરિકૃત નાટ્યદર્પણ નામનો જે ગ્રથ ગા પૌ ગ્રથમાળામા પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમા સૂચવાયેલા પાત્રીસ નાટકો મળતા નથી ૩ આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૨૮ ૪ ઇ સ ૧૨૦૦ પછી રચાયેલા હનુમન્નાટકમા એના કર્તા સ્પષ્ટપણે કહે છે કે વિષ્ણુના ભક્તો આનન્દ સસ્કૃત ભાષાજ શોભે, નહિ કે 'પ્રાકૃત' ૫ દ્વૈભાષિક નાટકમા પ્રવેશકમા કેવળ પાઇય ભાષા બોલનાર પાત્ર હોય છે, જ્યારે વિષ્કભકમા કેવળ સસ્કૃતભાષી કે સસ્કૃતભાષી અને પાઇયભાષી પાત્ર હોય છે

કર્પૂરમંજરી, (૨) વિલાસવતી, (૩) ચંદ્રલેહા, (૪) આનંદ-સુંદરી, અને (૫) સિંગારમંજરી.

કર્પૂરમંજરી—ઇ. સ. ૯૦૦ની આસપાસ થઇ ગયેલા અને કેટલાકને મતે [1]'ચારણ' ગણાતા [2]રાજશેખરની આ કૃતિ છે. ચાર જવનિકાંતરમાં વિભક્ત કરાયેલી આ કૃતિ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. વળી ભારતીય નાટકોના ઇતિહાસના અન્વેષકને તેમજ પ્રાચ્ય તત્ત્વ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને એ પુષ્કળ સાધન પૂરાં પાડે છે. વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં "Rajaśekhara: his life and writings" નામનો જે ૫૪ પૃષ્ઠનો લેખ લખ્યો છે તેમાં (પૃ ૪૫માં) એમણે કહેવતો–લોકોક્તિઓ–સૂત્રો આપ્યાં છે. ડૉ. સ્ટેન કોનોએ પોતે સંપાદિત કરેલી **કર્પૂરમંજરી**ની [3]આવૃત્તિ-(પૃ ૨૦૫–૨૦૬)માં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. પૃ. ૧૭માં "हत्थे कंकणं किं दप्पेणं" એ કહેવત છે આ "હાથકંકણને આરસીની શી જરૂર?" એ ગુજરાતી કહેવતનું સ્મરણ કરાવે છે.

સટ્ટકો માટે આદર્શરૂપ ગણાતી અને ભારતીય સુખાંત કૃતિ-(comedy)માં શ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી આ **કર્પૂરમંજરી**માં હિંડોલચઉત્થીનો ઉલ્લેખ છે. આના જવ૦ ૪ના નવમા પદ્ય પછી 'વટસાવિત્રી–મહોત્સવ'નું વર્ણન છે. વિશેષમાં ના. શા. (અ૦

---

૧ જુઓ ચા૦ ચા૦ સા૦ (પૃ. ૨૨). ૨ એમણે **વિદ્ધશાલભંજિકા** નામની પોતાની કૃતિ–નાટિકા(૧)માં "वरं तक्कालोवणदा तित्तरी न उण दिहंतरिदा मोरी" એવી કહેવત આપી છે. આનો અર્થ એ છે કે આજે તેતર મળે તો સારું, નહિ કે કાલે મળનારી ઢેલ. વાત્સ્યાયનના **કામસૂત્ર**(પૃ. ૧૯)માં "वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्" (એટલે કે આજે કબૂતર મળે તો તે આવતી કાલે મળનારા મોર કરતાં સારું એવો) ઉલ્લેખ મળે છે. **વિદ્ધશાલભંજિકા** નાટિકામાં મૃગાંકાવલીને કંદુક (દડો) રમતી આલેખાયેલી છે.
૩ Harward Oriental Seriesમાં આ ચોથા ગ્રન્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૨૧)માના શ્લો ૧૩૯ ગત પ્રતિશીર્ષનુ અને શ્લો ૧૩૦ ગત પ્રતિશિરસૂનું સ્મરણ કરાવનાર અને ડૉ. કોનો દ્વારા ' mask ' તરીકે સમજાવાયેલ [1]પડિસીસ શબ્દ આ સટ્ટકમા એક તો આ મહોત્સવના વર્ણનમા તેમજ જ૧૦ ૧ના ચોથા પદ્ય તેમજ વીસમા પદ્ય પછી પણ વપરાયેલો છે ·

છદની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, કેમકે એમાના ૧૪૪ [2]પદ્યોમાં જાતજાતના છદો છે તેમાં વળી વસન્તતિલકા ૨૪ વાર, શાર્દૂલવિક્રીડિત ૨૪ વાર અને સ્રગ્ધરા ૧૧ વાર વપરાયેલ છે

ડૉ. કોનોએ [3]શબ્દ-કોશ આપ્યો છે તેમા એમણે પાઇય માટે સસ્કૃત શબ્દો અને અગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે વિશેષમા આ આવૃત્તિના અતમા એનુ અગ્રેજીમા સટિપ્પણ ભાષાન્તર છે અને તે ચાર્લ્સ રોકવેલ લેન્મને તૈયાર કરેલુ છે કપ્પૂરમજરીની નવી આવૃત્તિ એમ એમ ઘોષ દ્વારા સપાદિત કરાયેલી છે અને એ ઇ સ ૧૯૪૯મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. કપ્પૂરમજરીના [4]ગુજરાતી, હિદી અને મરાઠી ભાષાન્તર થયેલા છે [5] જયસુદરે રૂપચદકુવરરાસ (પૃ ૨૨)મા આ કૃતિને ' શાટક ' તરીકે નિર્દેશી છે પ્રસ્તુત પક્તિ નીચે મુજબ છે —

" નાટક શકુતલા સુમુરારિ, ' શાટક ' કપ્પૂરમજરી ધારિ "

વિલાસવતી—ભવિસયત્તકહાની ડૉ ગુણેકૃત પ્રસ્તાવના (પૃ.

---

૧ પણ્હાવાગરણ (૧, ૨, પત્ર ૩૦)મા પડિસીસઅ શબ્દ વપરાયેલો છે. એનો અર્થ પા સ મ (પૃ ૬૪૭)મા "मिरके प्रतिरूप सिर, पिमात आदिका बनाया हुआ सिर " એવો કરાયો છે ૨ લગભગ ૪૦ પદ્યો પાઇય છદોમાં છે ત્રીજી જવનિકાતરના ૨૯ મા અને અને ૩૦ મા પદ્યોના છદના નામો જાણવાં બાકી રહે છે ૩ ' દેશ્ય ' શબ્દોની સૂચિ માટે જુઓ પૃ ૯૦ ૪ દલપતરામ ભાઈશાકર રાવળે ગુજરાતી ભાષાતર કર્યું છે અને એ ઇ સ ૧૯૨૧માં જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે હિદી ભાષાતર કવિ હરિશ્ચન્દ્રે કર્યું છે અને તે ઇ સ. ૧૯૮૩મા છપાયેલુ છે એવી રીતે વામન શાસ્ત્રી ઇસ્લામપુરકરે રચેલુ મરાઠી ભાષાતર ઇ સ. ૧૮૯૦મા છપાયેલુ છે ૫ આ કૃતિ ઉપર સસ્કૃત ટીકા પણ છે

૧૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સંબંધમાં કશી વિશેષ માહિતી ત્યાં અપાયેલી નથી, સિવાય કે આ સટ્ટકમાંથી માર્કંડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૫-૧૩૧)માં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ચતુર્થી તરીકે ઉપયોગ બતાવતી વેળા નીચે મુજબનું એમાંથી અવતરણ આપી એનો ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ—

" पाणाअ गओ गमरो लब्भइ दुक्खं गइंदेसु ।

सुहाअ रज्ज किर होइ रणो । इति मम विलासवतीसट्टके "

આમ આ ઉલ્લેખ ચંદલેહા સટ્ટકની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૪૩)માં અપાયેલો છે. વિલાસવતીની કોઈ હાથપોથી હજી સુધી મળી આવી નથી. એ મળે તો આ સટ્ટકના સ્વરૂપ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે.

ચંદલેહા— આ રુદ્રદાસે રચેલું [1]સટ્ટક છે. એની સ્થાપનામાં કર્તાએ પોતાનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે રુદ્રદાસ 'પારાશવ' વંશના છે કે જે વંશના માણસો બ્રાહ્મણોના ભક્ત, સુવિખ્યાત અને સાહિત્યવિષયક કૃતિઓ રચનાર હતા. રુદ્રદાસ, એ રુદ્ર અને શ્રીકંઠના શિષ્ય થાય છે. ઇ. સ. ૧૫૮૫ની કૃતિ નામે નારાયણીયના ઉપર ભક્તપ્રિયા નામની ટીકાના રચનારનું નામ રુદ્ર છે. તેઓ આ રુદ્રથી અભિન્ન હોય એમ બનવાજોગ છે. સૌરિચરિત્ત નામની પાઇય કૃતિના કર્તા શ્રીકંઠે રુદ્રને આ કૃતિમાં પોતાના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્રીકંઠને આ શ્રીકંઠ એક હોવાની કલ્પના કરાય છે. કાલિકટના ઝામોરિન રુદ્રદાસ, રુદ્ર અને શ્રીકંઠના આશ્રયદાતા હતા. ચંદલેહામાં જે માનવેદના લગ્નનું વર્ણન છે તે રુદ્રદાસના સમકાલીન ઝામોરીન હોય એમ જણાય છે. એ ઝામોરીન તે માનવેદ બીજા હોય એમ મનાય છે. એઓ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ગાદીએ બેઠા અને એમણે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ આધારે રુદ્રદાસનો સમય ઇ. સ. ૧૬૬૦ની આસપાસનો ગણાય છે.

---

૧ ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૫ના અંતમાં આ સટ્ટક સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ સહિત છપાયેલ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેના હાથે થયું છે. એમાં આ સટ્ટકનો અંગ્રેજીમાં સાર અપાયો છે.

ચંદલેહાનો પ્રારંભ સ્થાપનાથી થાય છે ત્રણ દશ્યો બાદ પ્રથમ યવનિકાંતર આવે છે એમા પાચ દશ્યો છે એવી રીતે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા યવન્તિકાતરમા ચાર, બે અને પાચ દશ્યો અનુક્રમે છે. આ મટ્ટકમા વિષુવોત્સવની ઉજવણી વર્ણવાયેલી છે

અ ગના રાજા ચ દ્રવર્મનને ચ દ્રલેખા નામની ખૂબસુરત પુત્રી હતી. આ પુત્રીની માતા અને માનવેદની રાણી એ બ ને બેનો થાય ચંદ્રલેખાના શરીર ઉપરના ચિહ્નો જોઇ એને પરણનાર ચક્રવર્તી થશે એવી આગાહી કરાઈ હતી

એક વેળા વસત ઋતુમા રાજા સિ ધુનાથે માનવેદને ' ચિંતામણિ ' રત્ન ભેટ મોકલાવ્યુ એ રત્નનો પ્રભાવ એવો હતો કે એનાથી જેની અભિલાષા કરાય તે પૂર્ણ થાય માનવેદને ચક્રવર્તી બનવાની હોસ હતી.

' ચિન્તામણિ ' રત્ન દેવતા વડે અધિષ્ઠિત હતુ એ જાણીને વિદૂષકે પૃથ્વી ઉપરની સુદરમા સુદર કન્યાને પોતાની અને રાજાની પાસે હાજર કરવા એ દેવતાને વિજ્ઞપ્તિ કરી એ ઉપરથી ચપાના બાગમા રમતી ચ દ્રલેખા એકાએક માનવેદના મહેલમા આવી એ કોણ છે તે એના અધિષ્ઠાયક દેવતા સિવાય કોઇને ખબર ન હતી એનુ સૌ દર્ય જોઈ બધા અચબો પામ્યા રાણીએ એનુ સ્વાગત કર્યુ માનવેદ રાજા તો એને જોઇને કામાતુર થઈ ગયો એક વેળા સ ગીતના જલસામા રાજા એને મળ્યો અને બીજી વાર કદલીગૃહમા મળ્યો રાણીને આગળ ઉપર જાણ થતા એણે ચ દ્રલેખા પર પહેરો રખાવ્યો

ચ દ્રલેખાનો ભાઇ ચ દ્રકેતુ વિષુવોત્સવને પ્રસ ગે માનવેદને ત્યા આવ્યો ત્યારે તેણે રાણીને ચ દ્રલેખા ગુમ થયાના સમાચાર કહ્યા રાણીએ રાજાને તપાસ કરવા કહ્યુ રાજાએ હાજર રહેલા તમામ રાજાને પૂછ્યું. તમારામાથી કોઈએ ચ દ્રલેખાનુ હરણ કર્યું છે ? સૌએ સોગનપૂર્વક ના પાડી એટલે રાજાએ ' ચિન્તામણિ ' રત્નના દેવતાને ચંદ્રલેખા હાજર કરવા પ્રાર્થના કરી તેણે તેમ કર્યું અને રાણીને કહ્યુ કે માનવેદ સાથે

એનાં લગ્ન કરવા બાબત સંમતિ આપ. રાણીએ હા પાડી અને રાજાના મનોરથ ફળ્યા.

આ ચંદલેહા સટ્ટયની એક હાથપોથી મદ્રાસમાં છે અને એમાં એની છાયા છે. બીજી એક હાથપોથી ત્રાવણકોરના રાજાના પુસ્તકાલયમાં છે.

આનંદસુંદરી—આ સટ્ટયના કર્તાનું નામ ઘનશ્યામ છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૦માં થયો હતો ને એમનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૭૫૦માં થયું હતું. ૨૯ વર્ષની વયે એઓ તાંજોરના રાજા તુક્કોજી (ઈ. સ. ૧૭૨૯–૧૭૩૫)ના પ્રધાન બન્યા હતા. એમણે ૬૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ પાઇયમાં અને ૨૫ 'દેશી' ભાષામાં રચ્યા હતા. એઓ પોતાને 'સર્વભાષાકવિ' તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમણે આ આનંદસુંદરી ઉપરાંત વૈકુંઠચરિત નામનો અને એક નામ વિનાનો એમ બે સટ્ટકો રચ્યા છે એમ કેટલાક માને છે. આ આનંદસુંદરીનો સારાંશ ચંદલેહાની પ્રસ્તાવના(પૃ ૪૯–૫૨)માં અપાયેલો છે.

સિંગારમંજરી—લક્ષ્મીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આ સટ્ટય ઈ. સ ના ૧૮મા સૈકામાં રચેલો છે. એનો સાર ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪–૪૭)માં અપાયેલો છે. આમાં પણ ચાર યવનિકાંતર છે અને બધાં જ પાત્રો પાઇય બોલે છે.

[1]ઉપલબ્ધ નાટકોને ઉદ્દેશીને મારે બે બાબત કહેવાની છે:—

(૧) આ નાટકોનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો ભાગ્યે જ જોવાય છે. પાઇયના નહિ જેવા અભ્યાસીઓને હાથે એનાં સંપાદન થયાં હોય એમ લાગે છે, અથવા તો સંપાદક પાઇયના કદાચ વિશિષ્ટ અભ્યાસી હશે તો તેઓ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ પક્ષપાત સેવી પાઇયની ઘૃણા કરનારા

---

૧ સં. ના. વિ. રૂ. (પૃ. ૩૭)માં એવો નિર્દેશ છે કે હિંમાશુવિજયના મત પ્રમાણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ તેમણે (કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિએ) લખ્યું છે તેમ 'કાવ્યાનુશાસન' નામે અલંકાર ઉપર પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે.' એના એક ભાગમાં નાટ્યનું વિવેચન છે."

હોય એવો ભાસ થાય છે એક તો આવા સસ્કરણો છે અને તેમા અધૂરામા પૂરુ, હમણા હમણા તો કેટલાક સપાદકો નાટકમાં આવતા પાઇય ભાગની છાયા મૂળમાં રજૂ કરે છે, અને એ મૂળ લખાણને ટિપ્પણ માટેનુ ગૌણ સ્થાન આપે છે આ ખરેખર વિચારણીય છે

(૨) ભાસના નાટકોનુ પાઇયની દૃષ્ટિએ જે કઇ અવલોકન થયુ છે તેટલુ પણ અન્ય નાટકોનુ ભાગ્યે જ થયેલુ જોવાય છે આથી નાટકોનુ પાઇયની દૃષ્ટિએ જે મૂલ્યાકન થવુ ઘટે તે થયુ નથી અને એથી તો કાલિદાસ જેવા કવિઓનુ પણ પાઇય ભાષા ઉપરનુ પ્રભુત્વ પૂરેપૂરુ વિચારાયુ નથી આ પ્રકારની સ્થિતિ સત્વર સુધારો માગે છે અને એ દિશામા સક્રિયતા શીઘ્ર સધાય તે માટે મુબઈ વિદ્યાપીઠ જેવી સસ્થાઓએ નાટકોની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ સસ્કૃત અને પાઇય એ ઉભય ભાષાના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવી ઘટે

આવૃત્તિઓની આલોચના—[1]મૃચ્છકટિક નાટકમા જાતજાતની પાઇય ભાષા વપરાયેલી છે એટલે એના અભ્યાસી માટે આવુ બીજુ એકે નાટક નથી એથી તો આ કૃતિની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર જણાગે, જોકે B S Sમા ઇ સ ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ગોડબોલે દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિ પાઇયની દૃષ્ટિએ ઠીક છે પાઇયના અભ્યાસીને ભાડારકર દ્વારા સપાદિત **માલતીમાધવ**ની બીજી આવૃત્તિ (ઇ સ ૧૯૦૫), તેલગ દ્વારા સપાદિત મુદ્રારાક્ષસની ત્રીજી આવૃત્તિ (ઇ સ ૧૯૦૦), કેપ્પેલેર (Cappeller) દ્વારા સપાદિત રત્નાવલીની બીજી આવૃત્તિ, [2]લ્યૂડર્સ (Lüders) દ્વારા સપાદિત અશ્વઘોષના નાટકોના અગો (ઇ સ. ૧૯૧૧) ઇત્યાદિ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે પ્રો દેવધર અને

---

૧ આ નાટકમા ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા અને ગણિકા વસન્તસેના ગ્રીસની કુલાગના અને વીરાગના નામે Hetairaeનુ સ્મરણ કરાવે છે ૨ એમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યુ છે કે આ ત્રૂટક નાટકો માગધી, અર્ધમાગધી અને શૌરસેનીના પ્રાચીન રૂપો રજૂ કરે છે

પ્રો. સુરુ દ્વારા સંપાદિત રત્નાવલીમાં અને પ્રો. સુરુ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૨૮માં સંપાદિત પ્રિયદર્શિકામાં પાઇય ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયેલો છે. મોહપરાજય અને નલવિલાસની અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૧૮ અને ઇ. સ. ૧૯૨૬ની આવૃત્તિઓ પણ રસપ્રદ છે, કેમકે એમાં સિંહ્ઃનો અનુસરીને પાઇય ભાષા યોજાયેલી છે.

નાટકોમાં જે વિવિધ પ્રકારની પાઇય ભાષા વપરાય છે તેનું શું કારણ ઇત્યાદિ હકીકત સિલ્વન લેવિએ Le Theatre Indien (પેરિસ, ઇ. સ. ૧૮૯૦)માં અને કીથે Sanskrit Drama[1] (ઑક્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૨૪)માં સારી રીતે વિચારી છે.

યુક્તિપ્રબોધ નાટક—૧૮મા સૈકામાં થઇ ગયેલા [2]મેઘવિજય મહોપાધ્યાયે પચ્ચીસ ગાથામાં આ પાઇય કૃતિ રચી છે.[3] એમાં યુક્તિપૂર્વક યથાર્થ સમજણ આપવા પ્રયાસ કરાયો છે. એ રીતે 'યુક્તિપ્રબોધ' એવું એનું સંસ્કૃત નામ સાર્થક છે. નવીન દિગંબરોએ—ખાસ કરીને બનારસીદાસે જે વિચિત્ર નાટક આ સંસારરૂપ રંગભૂમિ ઉપર ભજવ્યું તેનો આબેહૂબ ચિતાર અહીં અપાયો છે. આ દૃષ્ટિએ આ નાટક છે, નહિ કે નાટકના સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં. આમાં બનારસીદાસના મતનું ખંડન છે. આથી તો પહેલી ગાથામાં **વાણારસીયમયભેય** એમ આનું નામ સૂચવાયું છે. આ મતભેદ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ઉદ્ભવ્યો એમ ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે. ૧૨મી ગાથામાં માત્ર વિવિધ ગાથા, દોહા વગેરેમાં બનારસીદાસે **બાણારસીવિલાસ** રચ્યાની વાત છે. આ કૃતિનો પરિચય જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૪)માં અપાયો છે. એમાં

---

૧ આમા મહત્ત્વના અનેક નાટકોની પાઇયની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં રજૂ કરાયેલી છે. ૨ એમનો પરિચય મેં "भक्तामर–कल्याणमन्दिर–नमिऊण-स्तोत्रत्रयम्"ની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૨૩–૨૮)માં આપ્યો છે. ૩ આના ઉપર સંસ્કૃતમાં ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. એ મૂળ તેમજ સંસ્કૃત છાયા સહિત ઋ. કે. શ્વેતામ્બર સંસ્થા (રતલામ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૮માં છપાઇ છે.

નાન્દી, સૂત્રધાર, નેપથ્ય, રંગાચાર્ય, પૂર્વરંગ, નટી, નટ, અભિનય ઇત્યાદિ શબ્દો અમુક અમુક ગાથાઓની હકીકતને અંગે વૃત્તિમા વપરાયા છે પહેલી આઠ ગાથામા પૂર્વરંગ અપાયો છે

કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ

જૈન સાહિત્ય એમા આવતી જાતજાતની કથાઓ, રસિક કહાણીઓ, અદ્ભૂત કિસ્સાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, કલ્પિત [1]આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિ વડે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આ જાતનુ સાહિત્ય રચવા માટે [2]જૈન ગ્રન્થકારોએ પણ ખૂબ નામના મેળવી છે જૈન વાઙ્મયના આ સમગ્ર વિભાગને 'ધર્મકથાનુયોગ' તરીકે ઓળખાવાય છે, અને નાયાધમ્મકહા એ એનો એનમૂન નમૂનો છે

જીવનને ઉન્નત અને ચારિત્ર્યશાળી બનાવવાની નૈતિક પ્રેરણા આપનારી તેમજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ કડીઓ પૂરી પાડનારી આ કથાઓ પૈકી અહીં તો કેવળ [3]પાઇય ભાષામા

---

૧ વાસવદત્તા, કાદમ્બરી, નલચરિત, દશકુમારચરિત ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ 'આખ્યાયિકા' ગણાય છે આવી આખ્યાયિકામા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાને કેન્દ્રમા રાખી કથાવસ્તુની સંકલના કરાય છે આના વિસ્તારમા નાયકાદિના પૂર્વ ભવ અને અવાતર ભવના વર્ણનોનો ફાળો હોય છે આ શૃંગાર ઇત્યાદિ વિવિધ રસોથી વિભૂષિત હોય છે આ પ્રકારની કથાઓની શૈલી પૌરાણિક શૈલીથી ભિન્ન હોય છે આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી અને અને ઉપલબ્ધ એવી જૈન કથા તે સમરાઇચ્ચકહા, કુવલયમાલા ઇત્યાદિ છે.
૨ સ્વપરનું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની ભાવનાવાળા નિર્ગ્રન્થોએ પોતાની પ્રતિભાના પ્રભાવે કથાસુન્દરીને (કુવલયમાલાના પ્રારભમા કહ્યુ છે તેમ) નવોઢાની જેમ અલંકારોથી વિભૂષિત, સુભગ, લલિત પદોવાળી, મૃદુ અને મંજુલ ઉલ્લાસવાળી બનાવી સહૃદયના મનને આનંદ આપવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે ૩ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યમા કાવ્યનો નાયક સાધારણ શ્રેણિની વ્યક્તિ હોઇ શકે છે એ વાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી ભિન્ન તરી આવે છે (જુઓ પ્રેમી-અભિનન્દન-ગ્રન્થનુ પૃ ૪૬૪) 'અપભ્રંશ' કૃતિઓમા ધાર્મિક વાતાવરણ

ગૂંથાયેલી કથા વગેરેનો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે. એની શરૂઆત જૈન આગમોમાં મળી આવતી કથાઓના નિર્દેશથી કરીશું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે લુપ્ત થયેલી કેટલીક કથાઓની નોંધ લઇશું.

કથાત્મક કૃતિઓનો નાશ અને તેની ભાષા—ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન એવા આગમ નામે **અણુઓગદ્દાર**(સુ. ૧૩૦)માં નિર્દેશાયેલી અને 'સાતવાહનવંશી રાજા હાલની વિદ્વત–સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ **પાદલિપ્તસૂરિએ** જ૦ મ૦માં રચેલી [1]**તરંગવઈ** આજે અનુપલબ્ધ છે. સદ્‌ભાગ્યે એનો સારાંશ **તરંગલોલા**માં જળવાઇ રહ્યો છે. આ આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી **તરંગવઈ** ઉપરાંત આપણે [2]**નરવાહણદત્તકહા** અને [3]**મગહસેણા** એ બે કૃતિઓ પણ ગુમાવી છે. આ બંને કૃતિનો તેમજ [4]**તરંગવઈ**નો ને [5]**મલયવઈ**નો ઉલ્લેખ **વિસેસનિસીહચુણ્ણિ**માં છે.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રે **સંતિનાહચરિય**માં સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણક અને **ભદ્દબાહુ**એ રચેલી જે [6]**વસુદેવ-**

જમાવવાની વાત બાજુ પર રાખીએ તો એ સિવાયની અન્ય પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે કરાયું છે. જૈન સાહિત્યે ભાવ–ધારા, વિષય, છન્દ, શૈલી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું સાહિત્યિક ઉપકરણ હિન્દી સાહિત્યને અર્પ્યું છે (જુઓ પ્રે. અ. ગ્રં.નું પૃ. ૪૬૯).

૧ આનો ઉલ્લેખ **વિસેસા**૦(ગા. ૧૫૦૮)મા તેમજ **દસવેયાલિયચુણ્ણિ** (પત્ર ૧૦૯)માં છે. ૨–૪ પહેલી કથાનો લૌકિક કથા તરીકે અને બીજી બેનો લોકોત્તર કથા તરીકે **વિસેસનિસીહચુણ્ણિ**માં નિર્દેશ છે. **વસુદેવહિણ્ડી**માં જે **નરવાહણદત્તકહા**નો ઉલ્લેખ છે તે શું આ જ કૃતિ છે? ૫ આનો ઉલ્લેખ **અણુઓગદ્દાર**(સુ. ૧૩૦)માં છે. ૬ શું વ૦હિંડીની રચનામાં આ કૃતિનો કંઈ ઉપયોગ થયો હશે ખરો? **કાવ્યપ્રકાશ** ઉપર **સંકેત** નામની ટીકા રચનારા **માણિક્યચન્દ્રે** પોતાની સંસ્કૃત કૃતિ નામે **શાન્તિનાથચરિત્ર**ના પ્રારંભમાં ભદ્રબાહુની સ્તુતિ કરતાં એમને સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણક **વસુદેવવૃત્ત**ના અર્થાત્ **વસુદેવચરિત**ના કર્તા તરીકે નિર્દેશ્યા છે. વાચક **સંઘદાસે** પૃ. ૨માં પઢમાણુઓગમાંના **વસુદેવચરિય**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભદ્રબાહુની આ નામની કૃતિ વિષે એમણે કશું કહ્યું નથી.

ચરિય નામની કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે અને [1]નમ્મયાસુન્દરીની કથાના અંતમાં જે ભદ્રબાહુકૃત હરિપિતૃહિંડીનો ઉલ્લેખ છે[2] તે બન્ને એક છે કે કેમ? વળી આ ભદ્રબાહુ તે કોણ છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં આ બન્ને કૃતિઓને અભિન્ન માનીએ અને ભદ્રબાહુને 'ચતુર્દશપૂર્વધર' માની લઈએ તો તેમની આ કૃતિ આજે મળતી નથી એમ કહેવું પડે. વ૰હિંડીમાં પ્રિયંગુસુન્દરી–લંભક અને કેતુમતી–લંભકમાં તેમજ બીજા પણ કેટલાક લંભકોમાં અનેક સ્થળે કોઈ મળગ છંદ ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી તેના અંશો છૂટા પડતા જેવા વાક્યો બને તેવા વાક્યો–પદ્યગંધી વાક્યો નજરે પડે છે. આ ઉપરથી વ૰હિંડીની પૂર્વે કોઈ પદ્યાત્મક વસુદેવચરિય હશે એમ લાગે છે અને એ તે સમયના લોકોને કંઠસ્થ હશે. એ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

ધર્મકીર્તિ (ઇ. સ. ૬૫૦)નો અને એમના પ્રમાણ–વિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ કરતી 'ગંધહસ્તી' સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૩૮૦)માં બન્ધુમતી–આખ્યાયિકાનો નિર્દેશ છે. આ આખ્યાયિકા આજે મળતી નથી. જો એ પાઇય કૃતિ હોય તો આપણે આ પાઇય કથાત્મક કૃતિ ગુમાવી છે.

કુવલયમાલામાં જે [3]હરિવંસચરિયનો અને [4]સુલોયણાકહાનો નિર્દેશ છે એ વિષે તેમજ અષ્ટાધ્યાયી (૪, ૩, ૮૭) ઉપરના

---

૧ અજ્ઞાતકર્તૃક નમ્મદાસુન્દરીકથાના અંતમાં આ કથા ભદ્રબાહુકૃત હરિપિતૃહિંડીમાંથી એટલે કે વ૰હિંડીમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાનું લખ્યું છે. દેવચન્દ્રસૂરિએ મૂલશુદ્ધિ ઉપરની ટીકામાં નમ્મયાસુન્દરીકહા આપી છે અને એ હરિજણયસુહિંડી અર્થાત્ વ૰હિંડીને આધારે રચ્યાનું કહ્યું છે. નવાઇની વાત એ છે કે આજે ઉપલબ્ધ થયેલ વ૰હિંડીના એકે ખંડમાં 'નમ્મયાસુન્દરીકહા' નથી. શું પ્રથમ ખંડના ૧૯ અને ૨૦ એ ક્રમાંકવાળા બે લંભકો નાશ પામેલા મનાય છે તેમાં આ કથા હશે? ૨ જુઓ પ્રિયંકરનૃપકથાની મારી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧). ૩ આના કર્તા વિમલસૂરિ છે. એમનું રચેલું પઉમચરિય આજે મોજુદ છે. જુઓ પૃ. ૮૫–૮૯. ૪ જુઓ પૃ. ૧૦૨.

પતંજલિકૃત **મહાભાષ્ય**માં નિર્દેશાયેલી **વાસવદત્તા**, **સુમનોત્તરા**, **ઉર્વશી** અને **ભૈમરથી** એ ચાર આખ્યાયિકાઓ વિષે આપણે અંધારામાં છીએ એટલે એની ભાષા વિષે શું કહેવાય ?

ઇ. સ.ના પંદરમા સૈકાના ધર્મસૂરિએ **હંસસંદેસ**ની પાઇયમાં રચના કરી હતી તે આજે ઉપલબ્ધ નથી.[1] વિશેષમાં એમણે રચેલું **કંસવધ** નાટક પણ લુપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે.

" જૈન યુગ " (પુ. ૧, અં. ૩, પૃ. ૮૭)માં મુનિ (હવે પં.) કલ્યાણવિજયજી " આપણાં પ્રાભૃતો " નામના લેખમાં કહે છેઃ—

" **ગોવિંદનિર્યુક્તિ**, **સિદ્ધિવિનિશ્ચય** આદિ **સમ્મતિ-તર્ક**ની કોટિના દાર્શનિક ગ્રંથો, તથા ગુણાઢ્યની **નરવાહનદત્તકથા** (**બૃહત્કથા**) અને બાણ-ભટ્ટની **કાદંબરી**ને ટક્કર મારનારી **તરંગવતી**, **મલયવતી**, **મગધસેના**, **ચટકચરિત**, **અશોકવતી** વિગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન બૃહત્કથાઓ આજે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. આ કેટલા દુઃખનો વિષય છે ? "

આ ઉલ્લેખમાં નિર્દેશાયેલી **મલયવતી**, **અશોકવતી** અને **ચટક-ચરિત** જો પાઇયમાં રચાયેલાં હોય તો તેટલું પાઇય કથાત્મક સાહિત્ય નાશ પામેલું ગણાય.

આગમોમાં કથા—જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આગમોમા **નાયાધમ્મકહા** નામનું છઠ્ઠું અંગ અ૦ મા૦માં રચાયેલી કથાઓ-નો અમૂલ્ય ભંડાર છે. એ કથાઓ તેમજ **ઉવાસગદસા** નામના સાતમા અંગમાંની પણ અ૦ મા૦માં રચાયેલી કથાઓ ટૂંકી વાર્તાઓના ઉદ્ગમ અને વિકાસ સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. અગિયારમા અંગરૂપ ગણાતા **વિવાગસુય**માં કથાઓ છે. **ઉત્તરજ્ઝયણ**માં તેમજ **નંદી** (ગા. ૬૩-૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૦ ને ૭૨-૭૪)માં કેટલીક [2]કથાઓનું સૂચન છે.

---

[1] જુઓ **કંસવહ**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬.). [2] આ કથાઓનું સંતુલન Kalipada Mitra (કાલિપદ મિત્રે) Some tales of Ancient Israel, their Originals and Parallels નામના લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ IHQ (Vol. XIX, Nos. 3-4)માં છપાયેલો છે.

પઉમચરિય—જે ભાષાને આધુનિક વિદ્વાનો જૈ૦ મ૦નું નામ આપે છે તેમાં વિવિધ પ્રકારનું કથાસાહિત્ય મળે છે,[1] જોકે કેટલુંયે અત્યાર અગાઉ નાશ પામ્યું છે આ વિશાળ સાહિત્યમાં પ્રાચીન મહાપુરુષોના ચરિત્રો, અર્ધઐતિહાસિક પ્રબંધો રાજા-મહારાજાઓની વાર્તાઓ, લોકપ્રિય અદ્ભુત કહાણીઓ ઇત્યાદિ નજરે પડે છે આ બધામાં રામાયણ અને મહાભારત જેવા વીરરસાત્મક મહાકાવ્યો (epic)નું સ્મરણ કરાવનારું અને પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલું અને પ્રણેતાએ '[2]પુરાણ' તરીકે નિર્દેશેલું [3]પઉમચરિય યાને [4]રાઘવચરિય ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે આને સાક્ષરો "oldest available Jain epic" તરીકે ઓળખાવે છે એના કર્તાનું નામ વિમલસૂરિ છે એઓ 'નાઇલ' (નાગિલ) વંશના આચાર્ય રાહુના શિષ્ય વિજયના શિષ્ય થાય છે રામાયણના કર્તા [5]વાલ્મિકિએ

---

૧ આની રૂપરેખા ડૉ એ. એમ ઘાટગેએ "Narrative literature in Jain Māhārāṣṭrī" નામના લેખમાં આલેખી છે જુઓ ABORI (Vol XVI, pts I-II, pp 26-43) ૨ જુઓ પહેલા ઉદ્દેસનું નીચે મુજબનું ૩૨મું પદ્ય —

" ठिइ-वंससमुप्पत्ती पत्थाण-रण लवकुसुप्पत्ती ।
निव्वाणमणेयभवा सत्त पुराणेऽत्थ अहिगारा ॥ ३२ ॥"

પવ્વ ૧૧૮, શ્લો ૧૧૧માં પણ 'પુરાણ' એવો ઉલ્લેખ છે

૩ આ નામ પહેલા ઉદ્દેસના પાંચમા તેમજ આઠમા પદ્યમાં છે ૪ આ નામ અંતિમ પવ્વ (શ્લો ૧૧૮)માં છે અને એમાં નારાયણસીરિચરિયનો ઉલ્લેખ છે એ ઉલ્લેખ અર્થવાચક છે કે વિષયસૂચક? ૫ વાલ્મિકિના રામાયણનું અંગ્રેજીમાં ગદ્યમાં ભાષાંતર બે પાદરીઓ કેરે અને માર્શમેન તરફથી ઇ સ. ૧૮૦૬માં થયું હતું આ રામાયણના થોડા ભાગનું લૅટિનમાં થયેલું ભાષાંતર ઇ સ. ૧૮૨૯માં ઓગસ્ટ વિલ્હેમ શ્લેગલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે રામાયણનું ઇટાલિયન ભાષામાં ભાષાંતર ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગ્રાટી આદવ નીચે થયું હતું રામાયણ તેમજ મહાભારતનું રશિયાની ભાષામાં ભાષાંતર થયેલું છે જુઓ "ગુજરાતી"નો તા. 13-3-૪૯નો અંક

સાચું રામચરિત્ર આપ્યું નથી એવો આ પઉમચરિય (ઉ. ૨, શ્લો. ૧૧૬)માં ઉલ્લેખ છે.

વાલ્મિકિના [1]રામાયણ કરતાં આ કૃતિ કેટલીક બાબતોમાં જુદી પડે છે. જેમકે (૧) આ કૃતિ પ્રમાણે રાવણનો વધ લક્ષ્મણે કર્યો હતો. (૨) વાનર એ વિદ્યાધરની એક જાત છે અને એ નામ એમની ધજા ઉપરનાં ચિહ્નોને આભારી છે. (૩) આમાં સુવર્ણમૃગની હકીકત આવતી નથી.[2]

આ લગભગ ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક કૃતિને ૧૧૮ [3]વિભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એ પદ્મનું અર્થાત્ રામનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે, અને તેનું કારણ રામાયણની કથા તરફ લોકોની પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે. ઉ. ૧, શ્લો. ૩૨માં[4] સૂચવાયા મુજબ અહીં સાત અધિકારો છે: (૧) સ્થિતિ, (૨) વંશની ઉત્પત્તિ, (૩) પ્રસ્થાન, (૪) યુદ્ધ, (૫) લવ અને કુશની ઉત્પત્તિ, (૬) નિર્વાણ અને (૭) અનેક ભવો.

આ પઉમચરિયમાં ઉ. ૩, શ્લો ૪૮-૫૬ માં [5]ચૌદ કુલકરોનો (નહિ કે સાત, દસ કે પંદરનો) અધિકાર છે. ઉ ૧૭, શ્લો. ૧૦૭ માં હનુમાનની જન્મતિથિ તરીકે ચૈત્ર વદ આઠમનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં એ સમયે રાહુ અને કેતુ સિવાયના કયા ગ્રહ કયા સ્થાનમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૦૮-૯માં છે. એના આધારે હનુમાનની જન્મકુંડલી આપી શકાય તેમ છે, અને મે એ મારા એક [6]લેખમાં આપી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ (પ. ૭, સ. ૩, શ્લો. ૨૦૬-૨૦૮)માં પણ હનુમાનની

---

૧ આ રામાયણથી રઘુવંશમાંનું પણ રામનુ ચરિત્ર જુદું પડે છે. ૨ બૌદ્ધોએ પણ રામાયણ રચ્યું છે અને એ સંબંધી પોતાની માન્યતા પાલિમાં રચાયેલા દસરથજાતકમાં રજૂ કરી છે. D. L. Narasimhacharનો "The Jaina Rāmāyaṇas" નામનો લેખ I H Q (Vol. XV, No. 4, pp. 581-585)માં છપાયો છે. ૩. ૧ તેમજ ૩-૩૫ વિભાગોને 'ઉદ્દેસ(અ)', બીજાને સમુદ્દેસ અને બાકીનાને 'પવ્વ' કહેલ છે. ૪ જુઓ પૃ. ૮૫. ૫ આની નોંધ પ્રમેયરત્નમંજૂષા(પત્ર ૧૩૩આ)માં લેવાય છે. ત્યા પદ્મચરિત્ર એવું નામ અપાયું છે. ૬ આનું નામ "કેટલીક કુંડલીઓ" એમ રખાયું છે.

જન્મકુડલીને લગતી હકીકત છે, પણ તેમા અને આમા કેટલીક ભિન્નતા છે. ઉ ૨ના ૨૬મા પદ્યમાં કહ્યુ છે કે (ચોવીસમા) જિનેશ્વરે અગૂઠા વડે લીલામાત્રમા 'મેરુ'ને કપાવ્યો[1] તેથી દેવોએ એમનુ નામ 'મહાવીર' પાડ્યુ રાવણે 'અષ્ટાપદ' ઉપાડ્યાની વાત ઉ ૯, શ્લો ૬૯મા છે[2] ઉ ૪૮મા [3]કોટિશિલાનુ વર્ણન છે અને લક્ષ્મણે એ ઉપાડ્યાની હકીકત છે ઉ ૨ના ૩૪મા પદ્યમા અ૦મા૦નો અને ૩૬મા પદ્યમા આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોનો ઉલ્લેખ છે ઉ ૭૯ના ૨૧–૨૮ ક્રમાકવાળા પદ્યોમા ઘડપણનુ મનોરમ–આલકારિક વર્ણન છે ઉ ૩૨ના ૬૩માથી ૬૫મા સુધીના પદ્યોમા જિનપૂજાનુ ફળ દર્શાવાયુ છે, અને ૭૨માથી ૮૪મા સુધીના પદ્યોમા કુસુમપૂજા વગેરે જાતજાતની પૂજા અને તેના ફળ દર્શાવાયા છે [4]૮૯–૯૨ પદ્યોમા જિનપૂજાનો વિચાર કરવાથી તે જિનસ્તુતિ કરવા સુધીના ફળ તરીકે [5]ચતુર્થ, ષષ્ઠ ઇત્યાદિનો નિર્દેશ છે

આઠમો ઉદ્દેસ સૌથી લાબો છે અને એમા ૨૮૬ પદ્યો છે, જ્યારે સાતમો ઉદ્દેસ સૌથી નાનો છે અને એમા નવ પદ્યો છે

૧ 'મેરુ' કપાવ્યાની હકીકત મહાનિસીહ (અ ૩)મા છે ૨ આવી અલૌકિક ઘટનાઓ અજૈન સાહિત્યમા પણ જોવાય છે જેમકે વાલ્મિકિકૃત રામાયણના યુદ્ધકાડમા કહ્યુ છે કે હનુમાન 'કૈલાસ' પર્વતનુ શિખર ઉપાડી યુદ્ધભૂમિ પર લક્ષ્મણ ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા ત્યા એ લાવ્યા આના ઉત્તર કાડમા એ ઉલ્લેખ છે કે રાવણે સમગ્ર 'હિમાલય'ને હાથમા ધરી રાખ્યો અને મહાદેવે અગૂઠા વડે એને દબાવ્યો હરિવશ વગેરે પુરાણોમા 'ગોવર્ધન' પર્વતને સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે ટચલી આંગળી ઉપર ઉચકી રાખ્યાની વાત છે ૩ આના સ્વરૂપાદિ માટે જુઓ મારો છપાનાર લેખ "કોટિશિલા બાળની પરીક્ષા અને તીર્થ" ૪ આ ચાર પદ્યો ઉપદેશરત્નાકરના અપર તટ (અશ ૮, પૃ ૧૮૬–૭)મા ઉદ્ધૃત કરાયા છે પૃ ૧૯૦મા પદ્મચરિત્રમાથી બે પદ્યો અપાયા છે ૫ આની સમજણ માટે જુઓ "જૈન"ના તા ૨૦–૮–૪૯ના "પર્યુષણાક" (પૃ ૪૭, અ ૩૨–૩૩)મા છપાયેલો મારો લેખ નામે "ખમણ, અભત્તટ્ઠ, ચઉત્થ, છટ્ઠ, અટ્ઠમ ઇત્યાદિ"

[1]આ કૃતિમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે. ઉ ૫૩, શ્લો. ૭૯ની દરેક પંક્તિમાં ચોર્યાસી અક્ષરનો દંડક છે. આ ઉદ્દેસઅના ૧૦૭–૧૧૪ પદ્યો [2]ચામરમાં છે. ૨૮મા ઉદ્દેસમાં [3]૪૮મા પદ્યમાં જિનેશ્વરની સ્વયંભૂ ઇત્યાદિ અજૈન દેવોનાં નામ દ્વારા સ્તુતિ કરાયેલી છે. ઉ. ૨૮માં શ્લો. ૪૭–૫૦માં ગેય પદ્યો છે. ૯૮મા ઉદ્દેસઅના ૬૭મા પદ્યમાં અંધ (અંધ્ર) દેશનું નામ છે.[4] વિશેષમાં આ કૃતિમાં પ્રચલિત પાઇય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ એવાં રૂપો છે. एवि પ્રત્યયવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતો, તૃતીયા એકવચનનો णो પ્રત્યયને બદલે णे પ્રત્યય, કવણનો ઉપયોગ, નારીજાતિનાં સાતમીના એકવચનમાં सेज्जाहि જેવાં રૂપ અને વિભક્તિ વગરનાં રૂપો એ અવહટ્ટની અસર દર્શાવે છે.

ઉ. ૧, શ્લો. ૧૯માં [5]વિદૂષકને લાકડાના કાનવાળો કહ્યો છે.[6]

આ કૃતિનો રચનાસમય **વીરસંવત્** ૫૩૦ (ઇ. સ ૪) છે એવો એના અંતિમ ભાગમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી સામાન્ય રીતે

---

૧. દેવગુપ્તસૂરિએ **નવપયપયરણ**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પત્ર ૨૪આ)માં જે **પદ્મચરિત**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ **પઉમચરિય** હોય એમ લાગે છે.

૨ અન્ય છંદો માટે જુઓ પૃ. ૭૧.

૩ "तुहं सयंभू भयवं चउम्मुहो पियामहो विण्हू जिणो तिलोयणो ।
अणंतसोक्खामलदेहधारिणो सयंपवुद्धो वरधम्मदेसओ ॥४८॥"

૪. **પણ્હાવાગરણ** (૩, ૧)માં 'અન્ધ્ર' દેશનો નિવાસી એ અર્થમાં 'અંધ' શબ્દ છે. **આવસ્સય**ની હારિભદ્રીય ટીકા(પત્ર ૫૮૧અ)માં અન્ધ્ર દેશની સ્ત્રી માટે 'અન્ધ્રી' શબ્દ છે. **વવહાર**(દ્વિ. ૨૮ અ)માં અંધ્ર વગેરે દેશના વતનીને મ્લેચ્છપ્રાય કહ્યા છે. ૫ **ઠાણ** (સુ. ૨૬૯) ઉપરની અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૩અ)માં હાસ્યના ચાર પ્રકારનું વિવેચન કરતી વેળા 'पासित्त त्ति दृष्ट्वा विदूषकादिचेष्टां चक्षुषा' એવો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં જોઇને બોલીને, જોઈને, સાંભળીને અને સંભારીને એમ ચાર કારણથી હાસ્યનાં ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે. ૬ સરખાવો રવિષેણકૃત **પદ્મચરિત્ર** (૧, ૨૮).

વિચારતા ઇ સ ૪ની અને પ્રો હેરમાન યાકોબી પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ૬૦ વર્ષ મોડો ગણતા ઇ સ ૬૪ની આ કૃતિ છે આમા ગ્રીક અસર જોવાય છે અને ભારતવર્ષ ઉપરની ગ્રીક અમર ઇ સના બીજા સૈકા પૂર્વેની નથી એમ માની આમા ગારિણી અને સરહ જેવા શબ્દો વપરાયેલા છે (જુઓ "જૈનયુગ" પુ ૧, અ ૫) એ ઉપરથી સ્વ કેશવલાલ હ ધ્રુવ તો એને છેક સાતમા સૈકાની કૃતિ માને છે, પણ એ હકીકત માનવા જેવી નથી.

આવા પ્રાચીન અને મહત્ત્વપૂર્ણ [1]ગ્રન્થનો ગુજરાતીમા અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ નવાઇ જેવુ છે એના પહેલા ચાર ઉદ્દેસનો ૨૭મા અને ૨૮માનો તેમજ ૩૩મા, ૩૪મા અને ૩૫મા ઉદ્દેસનો અગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડ્યો છે

વસુદેવચરિત(ય) યાને વસુદેવહિંડી—આ મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક અને સમાસપ્રચુર કૃતિ છે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે **વિસેસણવઈ** (ગા ૩૧ ને ૩૩)મા આ કૃતિને **વસુદેવચરિય** તરીકે નિર્દેશી છે અને તે સમુચિત છે, કેમકે [2]મૂળ ગ્રન્થકર્તા [3]સંઘદાસગણિએ એનો **વસુદેવ-ચરિત** તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે **પણ્ણવણા** (પય ૨૦, સુત્ત ૨૬૩)ની સસ્કૃત ટીકા [4](પત્ર ૪૦૩અ)મા તેમજ નદી(સુ. ૨૦)ની ટીકા

---

૧ આનુ સપાદન ડૉ યાકોબીએ કર્યુ છે અને એ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર) તરફથી ઇ સ ૧૯૧૪મા છપાયેલ છે આમાથી ધ્યાનમા રાખવા લાયક પાઠો, 'દેશ્ય' શબ્દો અને સ્થાનો આગમોદ્ધારકે જુદા તારવ્યા છે, પણ એ છપાયા નથી ૨ જુઓ પ્રથમ ખડ (પૃ ૧–૨) અને મધ્યમ ખડગત વિવિધ ઉલ્લેખો ૩ કપ્પ, વવહાર ઇત્યાદિના ભાસના કર્તા સઘદાસ ક્ષમાશ્રમણ આ સઘદાસગણિથી ભિન્ન અને કઈક અશે અર્વાચીન છે એમ બૃહત્કલ્પસૂત્ર (ભા ૬)ની પ્રસ્તાવના(પૃ ૨૦–૨૩)મા કહ્યુ છે ૪ વિશેષમા નાગકુમારોમાથી નીકળી તરત જ 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમા આ જ અવસર્પિણીમા ચોવીસમા તીર્થંકર થયા વગેરેનો ઉલ્લેખ વહ્નિ ટીકામાં છે એવો મતભેદ એમણે અહીં નોંધ્યો છે

[1](પત્ર ૧૧૭આ)માં **મલયગિરિસૂરિએ** આ કૃતિનો **વસુદેવચરિત**ના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે અને **કપ્પ**(ઉ. ૧)ના ભાસ(ગા. ૨૫૬૪)ની સંસ્કૃત ટીકા(પૃ. ૭૨૨)માં **ક્ષેમકીર્તિએ** પણ એમ જ કર્યું છે.[2]

આ કૃતિનું વિશેષતઃ પ્રચલિત નામ **વસુદેવહિંડી** છે, કેમકે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ **આવસ્સયચુણ્ણિ** (ભા. ૧, પૃ. ૧૬૦ ને ૧૬૪; ભા. ૨, પૃ. ૩૨૪)માં, **આવસ્સય**ની હારિભદ્રીય ટીકા [3](પત્ર ૧૪૬ અ)માં, **પવયણસારુદ્ધાર**ની **સિદ્ધસેનસૂરિ**કૃત ટીકા (પત્ર ૨૬૦ આ)માં, [4]**સડ્ઢદિણકિચ્ચ**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ [5](ભા. ૧, પત્ર ૨૩૫)માં, [6]**અર્થદીપિકા**(પત્ર ૧૬૫અ)માં, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત **સંઘાયારભાસ**ની [7]ધર્મકીર્તિકૃત વૃત્તિમાં, **સિદ્ધાન્તાગમસ્તવ** (શ્લો ૪૨)માં, [8]**હીરપ્રશ્ન**માં અને [9]**સેનપ્રશ્ન**માં એમ અનેક કૃતિઓમાં જોવાય છે અને જૈન

---

૧ અહીં, **સંઘદાસગણિએ** **વસુદેવચરિત**માં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમાથી એક અવતરણ અપાયુ છે. ૨ " वसुदेवचरित-चेटककथादयः " એવો અહીં ઉલ્લેખ છે. ૩ અહીં વ૦હિંડીમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે. ૪ આના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. ૫ અહી **ધમ્મિલ્લ**નું સવિસ્તર ઉદાહરણ વ૦હિડીમાથી લેવાનું કહ્યું છે. ૬ રત્નશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૯૬માં આ કૃતિ રચી છે. એ **વંદિત્તુસુત્ત**ની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે. ૭ વિ. સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગે સંચરેલા પ્રબળ મંત્રશાસ્ત્રી **ધર્મ**ઘોષસૂરિ(પૂર્વે **ધર્મ**કીર્તિ)એ આ કૃતિ રચી છે. એમણે વ૦હિંડીમાંથી નીચેની બાબતોના સમાધાનાર્થે વ૦હિંડીમાથી અવતરણ આપ્યા છે:—

(૧) રાત્રે ચૈત્યે જઈ શકાય (પત્ર ૮૭) અને (૨) ત્રણ શાશ્વત યાત્રાઓ છે (પત્ર ૧૭૪).

આ ઉપરાત પત્ર ૬,૫૧, ૫૨, ૬૩, ૬૪, ૮૫ અને ૧૭૩માં પણ અવતરણ છે.

૮ **હીર**વિજયસૂરિના શિષ્ય **કીર્તિ**વિજયગણિએ આ સૂરિને એમના શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને આ સૂરિ તરફથી અપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી છે. એનું બીજું નામ **પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચય** છે. એના પત્ર ૧૯અ અને ૩૮આમાં વ૦હિંડીમાથી એકેક અવતરણ છે. ૯ **હીર**વિજયસૂરિના શિષ્ય **શુભ**વિજયે વિ, સં. ૧૬૫૭થી **૧૬૭૧**ના ગાળામાં **વિજયસેનસૂરિને** પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તરો મેળવી તેને એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી. એમાં પત્ર ૧૮અ, ૩૪આ, ૪૫આ, ૪૬આ, ૫૫આ અને ૧૦૪આમાં વ૦હિંડીનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ છે.

જનતા સામાન્ય રીતે એને આ જ નામથી ઓળખે છે, અને એથી તો મે પણ એનો આ નામે નિર્દેશ કર્યો છે

આ કૃતિ અન.ગમિક યાને આગમબાહ્ય ઉપલબ્ધ ગદ્યપ્રાય કથા–સાહિત્યમા પ્રાચીનતમ ગણાય છે વાચક [1]સંઘદાસે આરભેલી આ કૃતિ [2]ધર્મસેનગણિએ પૂર્ણ કરેલી છે આમા નાયક વસુદેવના–સર્વથા ગુણગ્રાહી કૃષ્ણના પિતાના પરિભ્રમણની—પ્રવાસની હકીકત હોવાથી આ કૃતિને 'હિંડી' એ નામ જોડાયુ હોય એમ જણાય છે એમા 'હરિવંશ'ની પુષ્કળ પ્રશંસા છે, જ્યારે પાડવોને અને કૌરવોને ગૌણ સ્થાન અપાયેલુ છે આ કૃતિને સો [3]'લભક'મા વિભક્ત કરાયેલી છે અને એનુ પ્રમાણ ૨૮,૦૦૦ શ્લોક જેટલુ સૂચવાય છે સમગ્ર ગ્રથના બે ખડો પડાયા છે પહેલા ખડમા ૨૯ લભક છે અને એ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક છે, જ્યારે બીજા (મધ્યમ) ખડમા ૭૧ લભક છે અને એ ૧૭,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક છે આજે જે પ્રથમ ખડ મળે છે તે ૧૦,૪૦૦ શ્લોક જેવડો છે એ વચમા તેમજ અતમા ખડિત જણાય છે આ પ્રથમ ખડના કર્તા સઘદાસગણિ વાચક છે, જ્યારે બીજા ખડના કર્તા ધર્મસેન ગણિ છે આ બ્રાહ્મણોના પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલા ગ્રથનો પ્રથમ ખડ બે અશમા જૈન આત્માનદ સભાએ અનુક્રમે ઇ સ ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૧મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના પ્રથમ અશમા સાત લભક અને બાકીનામા આઠમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના એટલે કે ૨૧ લભક છે છેલ્લો લભક 'દેવકીલભક' છે જે કન્યા સાથે વસુદેવના લગ્ન થયા તે કન્યાના

૧-૨ વ.હિંડીના મધ્યમ ખડના પ્રારભમા ધર્મસેનગણિએ સામાવિજયા (શ્યામાવિજ્યા)-લભકથી માડીને રોહિણી-લભક સુધીના ૨૯ લભકો સઘદાસ વાચક ગૂથ્યા છે એમ કહ્યુ છે ૩ અગ્નિપુરાણમા કથાના લક્ષણને અગેના નિમ્નલિખિત પદ્યમા આ શબ્દ વપરાયો છે —

" परिच्छेदो न यत्र स्याद् न स्याद् वा लम्भक क्वचित् ।
सा 'कथा' नाम तद्गर्भे निबन्धनीयाचतुष्पदीम् ॥ "

વિક્રમની પાંચમી–છઠ્ઠી સદીના આ મહાકાય ગ્રન્થમાં અનેક લોકકથાઓ, ધર્મકથાઓ, ધર્માત્માઓનાં–સંતોનાં–ધર્મપ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને વાદસ્થળોને સ્થાન અપાયું છે.

જાતજાતનાં વસ્ત્રો, [1]વિવિધ દેશો સાથેનો વેપાર, ઇન્દ્ર–મહોત્સવ વગેરે ઉત્સવો, તસ્કર સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો, વિનોદનાં સાધનો, લોકવાર્તાઓ તેમજ શસ્ત્રવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યાને લગતા ઉલ્લેખો એમ વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માહિતી વ૦હિંડીમાંથી મળે છે[2]. આ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થમાંના ગંધર્વદત્તા–લંભકમાંની ચારુદત્ત–કથામાં [3]સિદ્ધરસ અને રસકૂપ વિષે તેમજ સુવર્ણ બનાવવાની વિધિ વિષે વર્ણન છે સિદ્ધરસને અંગે આના કરતાં કોઈ પ્રાચીન જૈન ઉલ્લેખ હોય તો તે જાણવામાં નથી.

વ૦હિંડી પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ગણાતો હોવાથી અનેક મુનિવરોએ પોતપોતાની કૃતિમાં એમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. આની એક સંપૂર્ણ સૂચિ મૂળના પૃષ્ઠાંક સહિત છપાવવી ઘટે. આશા છે કે આ કાર્ય આના સંપાદકમહોદય કરશે. અત્યારે તો અહીં મેં દિશાસૂચનરૂપે સંક્ષિપ્ત નોંધ પૃ ૯૦માં લીધી છે.

લોકોને વસુદેવનું ચરિત્ર સાંભળવાનો શોખ જણાતાં રચાયેલી આ કૃતિમાં અણારિયવેદ (અનાર્યવેદ), અત્થસત્થ (અર્થશાસ્ત્ર), **અહવ્વવ** (અથર્વવેદ), આયરિયવેદ (આર્યવેદ), ધમ્મિલચરિય, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર), **ભગવયગીતા** (ભગવદ્ગીતા), **વસુદેવચરિય** (વસુ-

---

૧ યવન દેશમાં જઈ ઊડતાં યંત્રો બનાવવાની કળા શીખી લાવનાર કોક્કાસની અહીં કથા છે. એના રૂપાતરાદિ માટે જુઓ મારો લેખ "શિલ્પસિદ્ધ કોક્કાસની કથાની આલોચના". આ લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૯, પૃ. ૨૦૧–૨૦૮)માં છપાયો છે. ૨ આના વિસ્તૃત ઊહાપોહ માટે જુઓ વ૦હિંડીનો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૩૦–૩૯). ૩ "સિદ્ધરસ અને રસકૂપ" નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૬, અં. ૭, પૃ. ૧૨૪–૧૨૭)માં છપાયો છે.

દેવચરિત્ર), સતિચરિત (શાંતિચરિત્ર) અને સાવયપણ્ણત્તિ (શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ) એ ગ્રંથોનો નિર્દેશ છે

પ્રો. પીટર્સનના હસ્તલિખિત પ્રતિઓને અંગેના ત્રીજા હેવાલ (પૃ ૧૯૮)મા જે અવતરણ વહિંડીમાથી અપાયેલુ છે તે ઉપરથી એ સમયમા **નરવાહણદત્તકથા** પ્રચલિત હોવાનુ જણાય છે

સોમદેવકૃત કથાસરિત્સાગર અને ક્ષેમેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામજરીની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે વહિંડીના વિષયો વિચારતા એમ લાગે છે કે **વડ્ઢકહા** અને વહિંડી વચ્ચે પાત્રોના નામો અને પ્રસગોના નિરૂપણ પરત્વે અસાધારણ સમાનતા છે

જર્મન સાક્ષર આલ્સડોર્ફે "The Vasudevahindī, a specimenof Archaic Jaina Mahārastrī" નામનો લેખ લખ્યો છે[૧] વળી આ જર્મન સાક્ષરે [૨]Eine neve version der verlorenen Bṛhatkatha des Gunadhya નામના નિબધમા વહિંડીના પ્રથમ ખડને આધારે એનુ **બૃહત્કથા** માટે સતુલન કર્યુ છે આ પૂર્વે ફ્રેન્ચ સાક્ષર લાકોતેએ Essay sur Gunadhya et la Brhatkatha નામના [૩]પુસ્તકમા આ વિષય સરસ રીતે ચર્ચ્યો છે ડૉ આલ્સડોર્ફના કથન મુજબ "જૈનો પાસે પ્રાચીન, વિસ્તૃત અને અન્ય બે રૂપાતરોથી-[૪]કાશ્મીરી અને [૫]નેપાલીથી સ્વતંત્ર એવુ 'બૃહત્કથા'નુ રૂપાન્તર છે " આ રૂપાન્તર તે વહિંડી છે એ ઉપલબ્ધ સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રાચીન રૂપાંતર (version)

૧ આ લેખ B S O Sમા ઇ સ ૧૯૩૬મા છપાયો છે ૨ આ લેખ ૧૯મી આતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ્ સમક્ષ રજૂ કરાયો હતો એનો ગુજરાતી સાગરા વહિંડીના અનુવાદના ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૯-૧૩)મા અપાયો છે ૩ આ પુસ્તક ઇ સ ૧૯૦૮મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે ૪ કાશ્મીરી રૂપાતર તે **કથાસરિત્સાગર** અને **બૃહત્કથામજરી** છે આ રૂપાતરોમા **વડ્ઢકહા**નો એક મોટો અશ સચવાયો નથી તેમજ એક મોટો અશ નવો ઉપજાવી કઢાયો છે એમ ડૉ આલ્સડોર્ફ કહે છે ૫ નેપાલી રૂપાતર તે **બૃહત્કથાશ્લોકસગ્રહ** છે

છે. વ૦હિંડી અને બુધસ્વામીકૃત **બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ** વચ્ચે ઘણા કથાપ્રસંગોનું સામ્ય જોવાય છે.

વ૦હિંડીની [1]ભાષા સરળ, પ્રાસાદિક, રૂઢ અને ઘરગથ્થુ છે. એમાં સ્વાભાવિક નિસર્ગતા છે. એના ઘણાખરા સંવાદો ખરેખરી વાતચીતની જ ભાષામાં યોજાયેલા છે. આ મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક ગ્રન્થમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્યો છે. પ્રિયંગુસુન્દરી અને કેતુમતી એ નામના બે લંભકોમાં અનેક પદ્યો એકસાથે જોવાય છે. વ૦હિંડીની ભાષાની ચર્ચા ડૉ **આલ્સડૉર્ફે** Bulletin of the School of Oriental Studies (Vol. III)માં કરી છે અને એની વિશિષ્ટ સહાયથી આ વિષય વ૦હિંડીના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૫–૩૦)માં આલેખાયો છે.

આમ પ્રાચીન પાઇય ગદ્યાત્મક લખાણની વિશાળતા, રચના-પદ્ધતિની વિશેષતા, વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતા, પાઇય ભાષાની આકર્ષક આર્ષતા, લોકવાર્તા, સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેની ઉપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની મહત્તાથી વિભૂષિત વ૦હિંડી ઉપર ઊડતી નજર કરી હવે આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે આ ગ્રન્થનો મધ્યમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થાય અને પ્રથમ ખંડની જેમ એનું પણ [2]ગુ૦ ભાષાંતર સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇચ્છીશું.

[3]**સમરાઇચ્ચચરિય**—જેને અંગ્રેજીમાં romance કહે છે

---

૧ અંશ ૧, પૃ. ૨૮માં ગેણ્હેપ્પિ એવો પ્રયોગ છે. આમ આ કૃતિમાં ‘અપભ્રંશ’ ભાષાનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૨ પ્રા. **સાંડેસરાએ** તૈયાર કરેલું આ ભાષાન્તર એને અંગે એમણે લખેલા વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સહિત શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા (ભાવનગર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ૩ આની વિ. સં. ૧૨૯૯માં લખાયેલી એક તાડપત્રીય પ્રતિ ખંભાતમાં છે. રત્નપ્રભસૂરિએ ખંભાતમાં આ વર્ષે સ૦ ચ૦ ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. જુઓ પીટર્સન (IIIA, p. 124). ક્ષમાકલ્યાણે અને સુમતિવર્ધને વિ. સં. ૧૮૭૪માં મૂળના અનુવાદરૂપે સંસ્કૃત ટિપ્પણી રચી છે. **પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ** વિ. સં. ૧૩૨૪માં આ મૂળનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એનું નામ **સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ** છે. સિદ્ધસેનસૂરિએ સ૦ચ૦માંથી **વિલાસવઈકહા** ઉદ્ધૃત કરી છે.

તે મ ગધી સામગ્રી પૂરી પાડનારી અનેક કથાએ આપણા દેશમા પ્રાચીન સમયથી રચાતી આવી છે એમ આપણે **અષ્ટાધ્યાયી** (૪-૩-૮૭)ના **મહાભાષ્ય** ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ **મહાભાષ્યમા** નિર્દેશાયેલી કથાઓની ભાષા નક્કી થઇ નથી અને કદાચ થઇ નહિ શકે આથી કરીને મુખ્યતયા જ મ મા અને ક્વચિત્ સોરસેણીમા રચાયેલી અને ઇ ૦સ ના આઠમા સકા ડરતા તો અર્વાચીન નહિ જ એવી તેમજ હેમચન્દ્રકૃત **કાવ્યાનુશાસન**(પૃ ૪૬૫)મા 'સકલકથા' તરીકે નિર્દેશાયેલી, કવિકલાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમાસમી અને 'પ્રશમ' રસથી પરિપૂર્ણ એવી હરિભદ્રસૂરિકૃત [1]**સમરાઇચ્ચચરિય**ની યાને [2]**સમરાઇચ્ચકહા**ની આપણે અહીં નોધ લઈશુ આનો મોટો ભાગ ગદ્યમા છે, અને થોડોક ભાગ વચ્ચે વચ્ચે આવતા પદ્યોમા છે આ સમગ્ર ગ્રથને નવ ભવોમા વિભક્ત કરાયેલો છે એમા નગર, સરોવર, ઉદ્યાન, [3]ચડિકાયતન, [4]દ્વીપ, [5]પર્વત ઇત્યાદિના વર્ણનો છે આ ગ્રથનુ ગદ્ય કેટલી યે વાર આપણને **બાણભટ્ટની કાદબરીનુ** સ્મરણ કરાવે છે, કેમકે એમા લાબા લાબા સમાસો અને શ્લેષનો ઉપયોગ જોવાય છે આના [6]છટ્ઠા ભવમા [7]શૃ ખલાયમકના ઉદાહરણો જોવાય છે કે જેનો ઉપયોગ **સૂયગડ**(અ ૧૫)મા થયેલો છે હેમચન્દ્રસૂરિએ **છન્દોડનુ-**

---

૧ આ મહત્ત્વપૂર્ણ મૂળ કૃતિ ડૉ યાકોબી દ્વારા સપાદિત થઇ ઇ સ ૧૯૨૬મા કલકત્તાની ASB તરફથી છપાઈ છે એના પૃ ૬૧૨ની પક્તિ ૧-૩મા અનેક સમસ્યામય ત્રણ ચરણો છે, ઉત્તર પૃ ૫-૬મા છે શુદ્ધ પદ્ય પૃ ૬ એ આ (પૃ ૫૮)મા અપાયુ છે મ૦ ચ૦ સસ્કૃત છાયા સાથે બે ભાગમા બી એચ દોસી તરફથી ઇ સ. ૧૯૩૮ ને ૧૯૪૨મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૨ ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ આને **સમરમિયકાકહા** તરીકે ઓળખાવી છે, અને કર્તાએ જાતે એને સ૦ ચ૦ તરીકે નિર્દેશી છે અને હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રે એને **સમરાઈચ્ચકહા-પ્રબધ** કહેલ છે ૩ જુઓ ભવ ૬, પૃ ૩૧-૩૨, શ્રી મોદીની આવૃત્તિ ૪ જુઓ ભવ ૬, પૃ ૪૧ ૫ જુઓ ભવ ૬, પૃ ૪૩ ૬ જુઓ પૃ ૨૦-૨૧ અને ૪૩ ૭ સિદ્ધાવલોકન

શાસનમાં જેને 'પ્રસ્તાર' તરીકે ઓળખાવેલ છે તેનું એક ઉદાહરણ છઠ્ઠા ભવનું બહુવિહથી શરૂ થતું અને 'શૃંખલા' યમકથી અલંકૃત પદ્ય પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ ભવમાં દરબારી તપાસનું દૃશ્ય મનોરંજક રીતે રજૂ કરાયેલું છે. બીજા ભવના લગભગ અંતમાં રાજ્યાભિષેક માટે એકત્રિત કરાયેલી માંગલિક વસ્તુઓ ગણાવાઇ છે.[1] આ કૃતિમાં એક સ્થળે સિદ્ધરસનો નિર્દેશ વાંચ્યાનું સ્ફુરે છે. હરિભદ્રસૂરિના નામ ઉપર **સમરાઇચ્ચચરિય** ઉપરાંત **કથાકોશ, ધુત્તક્ખાણ, મુનિપતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર** અને **વીરાંગદકથા** એ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે, પરંતુ તેમાં **ધુત્તક્ખાણ** જ મળ્યું છે.

[2]**ધુત્તક્ખાણ**—આ પાઇય કૃતિનું **દંસણસત્તરિ**ની સંઘતિલકકૃત વૃત્તિમાં **ધૂર્તાખ્યાન**ના નામે સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થયેલું છે. આ મૂળ કૃતિ પદ્યાત્મક છે અને એ પાંચ આખ્યાનકોમાં વિભક્ત છે. આ પાંચની પદ્યસંખ્યા અનુક્રમે ૯૩, ૭૫, ૯૮, ૯૪ અને ૧૨૫ની છે. આખ્યાનકોનાં નામ આ કથાનકનાં મુખ્ય પાંચ પાત્રો—ધૂર્તોનાં નામ ઉપરથી યોજાયાં છે. **મૂલસિરિ** (મૂલશ્રી), **કંડરીય** (કંડરીક), **એલાસાઢ** (એલાષાઢ), **સસ** (શશ) અને **ખંડવાણા** (ખંડપાના) એ પાંચ ધૂર્ત હતાં. ખંડવાણા પોતે સ્ત્રી હોઇ એને પાંચસે 'સ્ત્રી–ધૂર્ત' હતી, જ્યારે બીજા બધા પુરુષ હોઇ તેમને પાંચસે પાંચસે પુરુષ–ધૂર્ત હતા.

એક વેળા આ બધાં ધૂર્ત અને એનાં સાથીઓ ઉજ્જેણીમાં ભેગાં મળ્યાં. એવામાં આઠ દિવસ સુધી વરસાદ પડ્યો અને એમને ખાવાનું ન મળ્યું. આથી કોણ કોને મિજબાની આપે એનો એઓ વિચાર કરવા લાગ્યાં. મૂલદેવે કહ્યું: આપણા પૈકી દરેક મુખ્ય ધૂર્તે બીજાને

---

૧ સ૦ ચ૦ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ અ૦ જ૦ પ૦ (ખંડ ૨)નો મારો અંગ્રેજી ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૪૬–૫૦). ૨ આ **ધુત્તક્ખાણ** સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦ મા૦માં ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયું છે. એમાં **સંઘતિલકસૂરિનું 'ધૂર્તાખ્યાન'** પાઇય કૃતિના રૂપાન્તરરૂપે લોકભાષામાં ગદ્યમાં **ધૂર્તાખ્યાનકથા** અને ડૉ. ઉપાધ્યેનો એને અંગેનો સમીક્ષાત્મક નિબંધ છપાયાં છે

પોતે સાભળેલી કે અનુભવેલી વાત કહેવી એને જૂઠી ઠેરવનારે બધાને જમાડવા પણ જે પુરાણ, ભારત (મહાભારત), રામાયણ જેવા વૈદિક શાસ્ત્રોને આધારે આનુ સમર્થન કરે તેને ખવડાવવુ નહિ પડે

બધા એકમત થતા મૂલદેવે આઠ અસભવિત હકીકતો રજૂ કરી કડરીકે એનુ સમર્થન કર્યું એવી રીતે કડરીકે છ હકીકત અને બાકી બધાએ દસ દસ હકીકત કહી અને ઉત્તરોત્તર એનુ સમર્થન થયુ

ખડપાના ઉસ્તાદ હતી એણે ચારે મુખ્ય ધૂર્તોને કહ્યુ કે તમે બધા પહેલા મારા નોકર હતા અને ગુમ થઇ ગયા હતા તે હવે મળ્યા આમ કહી એણે બધાને બનાવ્યા એને સૌનો ઉપરી બનાનાઇ પછી એણે એક રોહિયા ઉપર પોતાના બાળકનુ ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકી તેની પાસેથી એક દાગીનો પડાવી લીધો અને એ વેચીને બધાને ઉજાણી આપી

હરિભદ્રસૂરિએ સાત સસ્કૃત પદ્યોના અવતરણવાળા આ આખ્યાનદ્વારા વૈદિકોના ગપાષ્ટકોની ઠેકડી ઉડાવી છે ભારતીય સાહિત્યમા આનુ સ્થાન ઘણુ ઉચુ છે આ સબધમા મે અ૦ જ૦ પ૦(ખડ ૨)ની પ્રસ્તાવના-(પૃ ૧૨૫-૧૨૭)મા ઊહાપોહ કર્યો છે

વસુદેવહિંડીકહા—ગુણનિધાનસૂરિને ઉદ્દેશીને વ૦હિડીના સારાશ-રૂપ કથા રચાયાનો આ [1]મુદ્રિત કૃતિના અન્તમા ઉલ્લેખ છે આ ગદ્યમા છે લગભગ અઢીસે શ્લોક જેટલુ એનુ પ્રમાણ છે આ મુદ્રિત કૃતિમા મૂળ વ૦હિડી વિષે પ્રસ્તાવનામા કેટલીક નિર્દેશ છે અહીં **કાવ્યાનુશાસન** અને **વિવેક**ને આધારે એ વાતનો સ્ફોટ કરાયો છે કે 'બૃહત્કથા' એ કોઇ અમુક ગ્રન્થનું નામ નથી, પણ કાવ્યગ્રન્થોની અમુક જાતિનુ નામ છે ત્રિ૦ શ૦ પુ૦ ચ૦(પર્વ ૯, સ ૩)ના અન્તમા આ સર્ગનુ નામ 'વસુદેવહિડીવર્ણના' એમ રખાયુ છે

---

૧ "શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થાવલી" ગ્રન્થાક ૪ તરીકે ઇ સ ૧૯૧૭મા આ કૃતિ "શ્રીવસુદેવહિડીસાર" એ નામથી છપાઇ છે.

પંચમીચરિય—ભા૦ વિ૦ (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૯)માં ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ આ ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કવિ આઠમી–નવમી સદીમાં થઇ ગયાનું મનાય છે. જો આમાં પંચમી–વ્રતનો અધિકાર હોય તો આ વિષયની આ સૌથી જૂની કૃતિ ગણાય અને પૃ ૧૦૭–૯માં નિર્દેશેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત **નાણપંચમીકહા** એના પછીની ગણાય.

કુવલયમાલા–કર્ણાટકના એક દિગંબર આચાર્યે જે કૃતિમાં **વત્સરાજ**નો નિર્દેશ કર્યો છે તે તો **શકસંવત્** ૭૦૫ (ઇ. સ ૭૮૩)ની કૃતિ છે, જ્યારે આ તો [1]દાક્ષિણ્યચિહ્ન [2]ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ઇ. સ. ૭૭૯માં હ્રી દેવીના દર્શનના પ્રભાવે જાબાલિપુર(જાલોર)માં રચેલી [3]**કુવલયમાલાકહા** છે, અને આમાં પણ એ **વત્સરાજ**નો ઉલ્લેખ છે આ એક અદ્ભુત કથા છે. એ **કાદંબરી** કે ત્રિવિક્રમની **દમયંતીકથા** જેવી છે. એ ચંપૂના ઢબની છે એનું પરિમાણ આશરે ૧૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે. કથાવસ્તુ સંકીર્ણ સ્વરૂપનું છે. એમાં જ૦ મ૦ ઉપરાંત પેસાઇ અને અવહટ્ટનો અને સંસ્કૃતનો પણ ક્વચિત્ ઉપયોગ

---

૧ મૂળમાં ' દક્ખિણ–ઇંધ ' છે. સંસ્કૃત ભાષાંતરકર્તાએ આને માટે ' દાક્ષિણ્યચિહ્ન ' એવું સમીકરણ આપ્યું છે, પણ એને બદલે ' દક્ષિણી ' એમ કહેવાના ઇરાદે ગ્રન્થકારે પોતાને ' દક્ષિણ–ચિહ્ન ' કહ્યા હોય એમ સંભવે છે. ૨ એમના પ્રપિતાનું નામ ઉદ્દ્યોતન છે, અને પિતાનું નામ **વડેસર** છે. આમ અહીં પ્રપિતા અને પૌત્રનાં નામ એક જ છે તે તે સમયની ક્ષત્રિયોની નામકરણની રીતિનું સૂચન કરે છે. કેટલાક જૈન આચાર્યોની પરંપરામાં પણ આ વાત જોવાય છે. જેમકે **નવપયપયરણ**ના કર્તા દેવગુપ્તસૂરિના ' ઊકેશ ' ગચ્છમાં **દેવગુપ્ત, કક્ક, સિદ્ધ** અને **જિનચન્દ્ર** એ નામના લાગલાગટ ચાર આચાર્યો, ' ભાવડ ' ગચ્છમાં **ભાવદેવ, વિજયસિંહ, વીર** અને **જિનદેવ**, 'વાયડ' ગચ્છમાં **જિનદત્ત, રાશિલ** અને **જીવદેવ**, અને ' પલ્લીવાલ ' ગચ્છમાં **શાન્તિ, યશોદેવ, નન્ન, ઉદ્દ્યોતન, મહેશ્વર, અભયદેવ** અને **આમદેવ** એમ લાગલાગટ સાત સૂરિઓ થયાં છે. ૩ ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયેલ વ૦ ૨૦ મ૦ સ્મા૦માં પૃ. ૨૫૯–૨૮૪માં જિનવિજયજીનો " કુવલયમાલા " નામનો વિસ્તૃત લેખ છપાયો છે. આનો અંગ્રેજીમા સારાંશ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. 1, pp. 77–88 અને pt. 2, pp. 211–219)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કરાયેલો છે એમા [1]પાદલિપ્ત, સાતવાહન, ષટ્પર્ણક, ગુણાઢ્ય, વ્યાસ, વાલ્મિકિ, બાણ, વિમલ, [2]રવિસેન, [3]જડિલ, [4]દેવગુપ્ત, પ્રભજન અને હરિભદ્રનો નિર્દેશ છે અતમા ૨૯ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે એમા તોરરાય ([5]તોરમાણ ?) અને એની રાજધાની 'ચદ્રભાગા' નદીને તીરે રહેલી

---

૧ ચૈત્યવદનના પાઇય સૂત્રો ઉપર જિનેશ્વરસૂરિએ વિ મ ૧૦૯૬મા સસ્કૃતમા વૃત્તિ રચી છે એમા એક સ્થળે એમણે " अत एव प्रदीप्तकाचार्येण तरङ्गवत्यां दर्शितमिति " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી એમના સમય સુધી તો તરગવતી મળતી હતી એમ જણાય છે બીજુ, આ સૂરિએ 'પાલિત્ત'-નુ સસ્કૃત સમીકરણ 'પ્રદીપ્ત' યોજી તરગવતીકારને 'પ્રદીપ્ત'સૂરિ કહ્યા છે

૨–૩ આ બને દિગબર ગ્રથકારો છે રવિષેણે સસ્કૃતમા પદ્મચરિત રચ્યુ છે એનાથી પ્રાચીન સસ્કૃત ગ્રથ દિગબર કથા–સાહિત્યમા હોય તો તે કયા ?

જડિલ એ જ બીજા જિનસેને લગભગ ઇ સ ૮૩૮મા રચેલા આદિપુરાણ (૧-૫૦)મા નિર્દેશેલા જટાચાર્ય હોય એમ જણાય છે આ આદિપુરાણની એક હાથપોથીમા હાસિયામા જટાચાર્યનુ 'સિહનદિ' એવુ નામ સૂચવાયેલુ છે જટાસિહનદિ એવુ નામ ચામુડરાયે કાનડી ભાષામા ઇ સ ૯૭૮મા રચેલા ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર યાને ચામુડરાયપુરાણમા છે જડિલ, જટાચાર્ય અને જટાસિહનદિ એ એક જ વ્યક્તિના ત્રણ નામ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચારતા જણાય છે અને વરાગચરિત એ આ વ્યક્તિની કૃતિ મનાય છે જિનસેન પહેલાએ ઇ સ ૭૮૩મા રચેલા હરિવશપુરાણ–(૧-૩૫)મા વરાગચરિતનો ઉલ્લેખ છે ઇ સના ૧૧મા સૈકાની આસપાસ થઇ ગયેલા ધવલે અવહટ્ટ ભાષામા રચેલા હરિવશમા જડિલ મુનિ અને એની કૃતિ વરાગચરિતનો એક જ પક્તિમા ઉલ્લેખ કર્યો છે

૪ પ્રશસ્તિમા દેવગુપ્તને મહાકવિ કહ્યા છે પ્રારભમા જ્યા પૂર્વે થઇ ગયેલા કવિઓની પ્રશસા છે તેમા દેવગુપ્તને 'ગુપ્ત' વશના રાજર્ષિ અને ત્રિપુરુષ-ચરિત્રના કર્તા કહ્યા છે શુ આ બને વ્યક્તિ એક જ છે ?

૫ આને જિનવિજયજી હૂણસમ્રાટ્ તોરમાણ તરીકે ઓળખાવે છે જો એમ કરવુ વાસ્તવિક હોય તો એમના જેવા વિદેશી અને વિજયી સમ્રાટના ગુરુ હરિગુપ્ત એક જૈન આચાર્ય હતા એ વાત જૈનોને ગૌરવ લેવા જેવી ગણાય, કેમકે ગુપ્ત સમયમા પણ રાજગુરુ થવાનુ માન જૈન મુનિઓને મળતુ એમ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે

'પવ્વઇયા' વિષે ઉલ્લેખ છે. આ કથામાં ૧૮ દેશનાં નામ અને તેમાં બોલાતી ભાષાઓનો નિર્દેશ છે. ક્રોધ, માન, માયા લોભ અને મોહ એ દુર્ગુણોનાં કટુ ફળનું આમાં વર્ણન છે.

આ **કુવલયમાલા**(પદ્ય ૩૯)માં **સુલોયણાકહા**ની પ્રશંસા છે અને ૪૦મા પદ્યમાં **પ્રભંજન**કૃત **જસહરચરિય**ની તારીફ છે. **કુવલયમાલા**ની બે પ્રાચીન હાથપોથી મળે છે: એક ભાં. પ્રા. સં. મં.માં સોળમા સૈકામાં લખાયેલી અને એક જેસલમેરના ભંડારમાં (વિ. સં. ૧૧૩૯માં) લખાયેલી. આ બંનેમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વના પાઠભેદો છે. આ વિચારતાં એમાં સ્વયં એના કર્તાનો જ હાથ હોય એમ ભાસે છે.

આ કથાનો ચંપૂરૂપ [1]સંક્ષેપ સંસ્કૃતમાં પરમાનન્દસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ આપ્યો છે.

સુલોયણાકહા—કુવલયમાલા(શ્લો. ૩૯)માં નિર્દેશાયેલી આ કૃતિ શું પાઇયમાં રચાયેલી છે અને શું જિનસેને **હરિવંશપુરાણ**(શ્લો. ૩૩)માં જે **મહસેન**કૃત **સુલોચનાકથા**ની પ્રશંસા કરી છે તે આ જ છે?

જસહરચરિય–આ **પ્રભંજન**ની કૃતિ શું પાઇયમાં છે અને શું આ **પ્રભંજન** તે **વાસવસેન**કૃત **યશોધરચરિત**માં નિર્દેશાયેલા **પ્રભંજન** છે?

ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિય—જેમને હેમચન્દ્રે [2]૬૩ શલાકાપુરુષ (celebrities) તરીકે નિર્દેશ્યા છે અને જેમની સંખ્યા, પ્રતિવાસુદેવને પૃથક્ ન ગણાવતાં ચોપ્પનની ગણાવાય એ તમામ મહાપુરુષોનાં જીવનને રજૂ કરતી કથા તે **ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિય** છે. એના કર્તા **શીલા**-

---

૧ જૈ. આ. સ.એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ બહાર પાડ્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કૃતિના પ્રારંભિક અને અંતિમ ભાગ રજૂ કરાયા છે. એનું ભાષાંતર જૈ. ધ. પ્ર. સ.એ વિ. સં. ૧૯૯૯માં છપાવ્યું છે. ૨ ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવો, ૯ બલદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો **વરાંગચરિત** (૨૭, ૩૨)માં શલાકાપુરુષને 'કારણમાનુષ' કહેલ છે. 'શલાકાપુરુષ' સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પ્રશમરતિ** અને **સંબંધકારિકા**ની મારી 'ઉત્થાનિકા' (પૃ. ૪૫–૪૭).

ચાર્ય છે તેઓ નેવ્વુય (સ નિર્વૃતિ) કુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે અને તેમણે આ ચરિત્ર વિ સ ૯૨૫ (ઇ. સ ૮૬૮)માં રચ્યુ છે આયાર અને સૂયગડ ઉપર ટીકા રચનાર શીલાંકસૂરિનો સમય પણ આ છે એટલે આ બન્ને આચાર્યો એક જ હોય એમ ભાસે છે, જોકે પ લાલચન્દ્ર ભ ગાધીએ જે ભા મ સૂ. (પૃ ૪૪)મા એ બનેને ભિન્ન ગણ્યા છે અને ડૉ ઘાટગેએ પણ એ બે એક હોવા વિષે શ કા દર્શાવી છે, પરતુ એમાથી એકે યે એ માટે કારણ રજૂ કરેલ નથી આ બે આચાર્યોને ભિન્ન ગણીએ તો પણ 'દેશીકાર' તરીકે જે શીલાકનો ઉલ્લેખ છે તેઓ એઓમાના એક ખરા કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવો બાકી રહે છે

મહાપુરિસચરિયમા એના કર્તાએ "વિબુધાનદ નામનુ એકાકી સસ્કૃત નાટક રચિત કર્યું છે" એમ ઇતિહાસની કેડી (પૃ ૫૦, ટિપ્પણ)મા ઉલ્લેખ છે

જીવદેવકૃત પ્રબ ધ—તિલકમજરીના ૨૪મા પદ્યમા જીવદેવે રચેલા જે પાઇય પ્રબંધની પ્રશસા છે તે કૃતિને હુ આ નામે ઓળખાવુ છુ, કેમકે એનુ વાસ્તવિક નામ જાણવામા નથી

ભુવણસુદરીકહા—'નાઇલ' કુલના સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજય-સિહસૂરિએ ભુવણસુંદરીકહા(ચરિય) વિ સ ૯૭૫મા ૮,૯૧૧ ગાથામાં પાઇયમા રચેલ છે આ કથા અલૌકિક તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છે

કાલયાયરિયકહાણગ—ઇ મ ના દસમા સૈકાનુ કે લગભગ એ સમયનુ [1]કાલયાયરિયકહાણગ (સ કાલકાચાર્યકથાનક) પણ અત્ર નોધવા લાયક કૃતિ છે એમા ઉજ્જયિનીના રાજા ગર્દભિલ્લ જે કાલકસૂરિના લઘુ બેન સાધ્વી સરસ્વતીને ઉઠાવી ગયો હતો તેને કાલક-સૂરિએ શક ક્ષત્રપની મદદથી કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેની હકીકત છે

કહાણયકોસનુ વિવરણ—હારિભદ્રીય અષ્ટકપ્રકરણ ઉપર

---

૧ આ ZDMG (Vol. XXXIV, 1880)મા છપાયુ છે

વિ. સં. ૧૦૮૦માં વૃત્તિ રચનારા [1]જિનેશ્વરસૂરિએ જ૦ મ૦માં ૩૦ ગાથામાં [2]**કહાણયકોસ** રચ્યો છે. આમાં આદ્ય ગાથા મંગલાચરણ-રૂપ છે. ત્યાર પછીની ૨૪ ગાથામાં આ કોશકારે પોતાના વક્તવ્યના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ઉદાહરણનો–કથાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કથાઓ એમણે આ કૃતિની સ્વોપજ્ઞ [3]વૃત્તિમાં [4]પાઇયમાં આપી છે. મૂળ–મુખ્ય કથાઓ ૩૬ છે, અને અવાંતર કથાઓ ચારેક છે. આમ આ વૃત્તિ ચાલીસેક કથાઓના ભંડારરૂપ છે. જિનેશ્વરની પૂજાનું ફળ બતાવવા સાત કથા અપાઈ છે. આઠમી કથા જિનેશ્વરના ગુણોત્કીર્તનનું ફળ દર્શાવે છે. નવમી કથા સાધુના વૈયાવૃત્યનું ફળ જણાવે છે. એના પછીની ૧૦ મીથી ૨૫ મી સુધીની ૧૬ કથાઓ શ્રમણોને દાન દેવાનું ફળ સમજાવે છે. ત્યાર પછીની ત્રણ કથા જૈન શાસનની ઉન્નતિ કરવાના ફળની દ્યોતક છે. બે કથા સાધુઓનાં ખોટાં દૂષણો રજૂ કરનારની શી વલે થાય તે સૂચવે છે. સાધુને કરાતા અપમાનને કેવી રીતે દૂર કરાયું તે હકીકત એક કથામાં છે. વિપરીત જ્ઞાનનું ફળ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉત્સાહ આપવાનું ફળ, અપરિણત જનને ધર્મદેશના આપવાની નિરર્થકતા અને શુભ દેશનાનું મહત્ત્વ એમ ચાર વિષયો પૈકી એકેક ઉપર એકેક કથા છે.[5] સાધુને દાન કરવાના ફળના ઉદાહરણરૂપે **શાલિભદ્ર**ની કથા છે. એમાં [6]રયણકંબલ (રત્નકંબલ)નો

---

૧ એમના ગુરુનું નામ **વર્ધમાનસૂરિ** છે, અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ છે. ૨ જુઓ ૩૦મી ગાથા. ૩ આના મંગલાચરણમાં મૂળ કૃતિને ' કથાકોશ ' અને આગળ જતાં ' કથાકોશ ' નામનું પ્રકરણ કહેલ છે. આ વૃત્તિનો શબ્દાર્થ પૂરતો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. ૪ કોઇક વાર સંસ્કૃત પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયા છે. એક બે જગ્યાએ ' અપભ્રંશ 'માં પદ્ય છે. છઠ્ઠી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ. ૪૨–૪૩)માં ' ગેય ' ચઉપ્પદિકા–બંધ ' અપભ્રંશ 'માં અપાયેલ છે. ૫ સવૃત્તિક **કહાણયકોસ** સિં. જૈ. ગ્રં.માં ' કથાકોષપ્રકરણ 'ના નામે હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. **જિનવિજયજી**એ એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૯–૧૨૩)મા આ કથાઓનો હિન્દીમાં સાર આપ્યો છે. ૬ આની માહિતી માટે જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૧૦, પૃ. ૧૭૧–૬)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે " રત્નકંબલ (કંબલરત્ન) તે શું ? ". **ઉપદેશતરંગિણી** (પત્ર ૨૩)માંના ૨૮મા પદ્યમાં ' રત્નકંબલ 'નો ઉલ્લેખ છે.

ઉલ્લેખ છે વિશેષમા એમા ભોજન-સમારભનુ આકર્ષક વર્ણન છે

આ કથાઓમા અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે એટલે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઉપયોગી છે વળી આ કથાઓ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષકને પણ ઉપયોગી છે[1] આ સવૃત્તિક મૂળ કૃતિની પ્રથમ પ્રતિલિપિ કરનાર (લેખક) જિનભદ્રગણિના કથન મુજબ આની રચના વિ સ ૧૧૦૮મા પૂર્ણ થઇ[2]

સ વેગરગમાલા—આ આરાધના-ગ્રન્થના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે (દેવભદ્રસૂરિએ આનો પ્રતિસસ્કાર કર્યો છે) આ કૃતિમા સ વેગભાવનુ પ્રતિપાદન છે, અને એ 'શાન્ત'રસથી વિભૂષિત છે એ બૃહત્કાય[3]ગ્રન્થ કથાત્મક છે એ વિ સ ૧૧૨૫મા પૂર્ણ કરાયો છે એની[4]પ્રશસ્તિમા જિનચન્દ્રસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિની પુષ્કળ પ્રશસા કરી છે

લીલાવતીકહા—પચલિગી વગેરેના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિએ [5]**લીલાવતીકહા** રચી છે એમા પદલાલિત્ય છે, શ્લેષ છે અને અન્યાન્ય અલકારોથી એ વિભૂષિત છે એ કથા કોમળ ભાવવાળી અને પ્રસન્ન વાણીવાળી છે એ પાઇયમા હશે એમ લાગે છે એ મળતી નથી[6]

---

૧ ગર્ભરક્ષણ કેમ કરાય એ બાબત પૃ ૨૭-૨૮મા, ધાતુષ્કકવાના આલીઢ વગેરે પ્રયોગનુ વર્ણન પૃ ૨૪ મા, ગ ધર્વકળાનો સ ક્ષિપ્ત પરિચય પૃ ૪૦-૪૧ના, ધાતુવાદ અને રસવાદ એ શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ અને એમા આવતી વિઘ્નો સબધી હકીકત પૃ ૧૭૨-૧૭૩મા, નાટ્યકળાનુ સ્વરૂપ અને ના૦ શા૦નો ઉલ્લેખ પૃ ૪૫મા અને નાટ્યશાસ્ત્રમા કહેલ મત્રાદિના પ્રયોગની વાત પૃ ૧૨-૧૩મા છે વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૨૩-૧૨૪) ૨ એજન, પૃ ૧૧ ૩ આ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક પદ્યાત્મક કૃતિનો પ્રથમ ભાગ સસ્કૃત છાયા સાથે " જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર ફડ "ના ગ્રન્થાક ૧૩ તરીકે ઇ સ ૧૯૨૪મા છપાયો છે ૪ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૧) ૫ જુઓ સુરસુદરીકહાની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨૪૪) ૬ આ અનુપલબ્ધ કૃતિના સારરૂપે વિ. સ ૧૩૦૪મા સૂરિ થનારા જિનરત્નસૂરિએ ૨૧ ઉત્સાહમા સસ્કૃતમા પદ્યમા ૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડી નિર્વાણ-લીલાવતી-કથા રચી છે

૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી મનાતી આ કથા (આધુનિક અમદાવાદના સ્થાન ઉપર વસાવાયેલા પુરાણા સ્થાન નામે) ' આશાપલ્લી 'માં વિ. સં. ૧૦૯૨માં રચાઈ એમ **કથાકોષપ્રકરણ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૨)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ. સા સં. ઇ. (પૃ. ૨૦૮) પ્રમાણે એ વિ. સં. ૧૦૮૨થી ૧૦૯૫ના ગાળામાં રચાઇ છે. **કાવ્યાનુશાસન**(અ. ૮, સૂ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પૃ ૪૬૩)માં જે **લીલાવતીકથા**ની પ્રશંસા છે તે શું આ જ છે?

લીલાવઈકહા—ભૂષણભટ્ટના પુત્ર કોઊહલે પણ **લીલાવઈકહા** રચી છે. એના પ્રારંભનાં ૨૩ પદ્યો જૈ. ભાં. ગ્રં. સૂ (પૃ ૨૮-૨૯)માં અપાયેલાં છે. ' સિંહલ ' રાજકન્યા **લીલા**વતીનું 'આન્ધ્ર' નૃપતિ શાતવાહન સાથેનું લગ્ન એ આ કૃતિનો વિષય છે. આ કૃતિ સળંગ છે–કોઈ વિભાગોમાં વિભક્ત નથી. આમાં એકંદર ૧૩૩૩ પદ્યો છે. એના એક પદ્યમાં સૂચવાયા મુજબ આ [1]**લીલાવઈકહા**નું પ્રમાણ ૧,૮૦૦ અનુષ્ટુભ્ (શ્લોક) જેટલું છે.

સુરસુંદરીકહા—ઉપર્યુક્ત **જિનેશ્વરસૂરિ**ના તેમજ **બુદ્ધિસાગરસૂરિ**ના શિષ્ય **ધનેશ્વર** મુનિ(જિનભદ્રસૂરિ)એ વિ. સં. ૧૦૯૫ (ઇ. સ. ૧૦૩૮)માં ' ચડ્ડાવલ્લિ 'માં **સુરસુંદરીકહા** પદ્યમાં [2]૨,૫૦૦ ગાથારૂપે રચી છે. આ સોળ પરિચ્છેઅ (પરિચ્છેદ)માં વિભક્ત છે અને આમાં કાવ્યને અનુરૂપ અનેક વર્ણનો છે. આ પણ romantic કથા છે. આમાં વિદ્યાધરનું લગ્ન એની પ્રિયતમા સાથેના લાંબા વિરહ પછી થયાની વાત આવે છે. એમાં અંતરકથા પણ છે. પોતાની મોટી બેન કલ્યાણમતિના આદેશથી ઉપમા, શ્લેષ અને રૂપકથી અલંકૃત આ કથા તૈયાર કરાઈ છે.

આ **સુરસુંદરીચરિય** (પરિ૦ ૩, ગાથા ૧૦૩-૧૧૮)માં મયણુ-તેરસીના ઉત્સવની વાત છે. પાંચમા પરિચ્છેદના અંતમાં એ ઉલ્લેખ છે

---

૧ આ હાલમાં સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાય છે. ૨ જુઓ **સુરસુંદરીકહા** (પરિ. ૧, શ્લો. ૪૪). આથી ડૉ. **ઘાટગે**એ ૪,૦૦૦ ગાથા લખી છે તે ભ્રાન્ત જણાય છે.

કે લગ્ન થાય તે પહેલા કામદેવની પૂજા કરવી એવો વિદ્યાધરોનો કુલાચાર છે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમા કહ્યુ છે કે કનકમાળાના વસ્ત્ર પહેરી ચિત્રગતિ એને બદલે પોતે નભોવાહનીને પરણ્યો આ પ્રસગ માલતીને બદલે એનુ રૂપ ધારણ કરી મકરન્દ તેને પરણે છે, એ **માલતીમાધવ**મા આવતી બીનાનુ સ્મરણ કરાવે છે તેરમા પરિચ્છેદમા વહાણુ નાશ પામ્યાનુ જે વર્ણન છે તે **નાયા૦** (સુય૦ ૧, અ ૯)માના નૌકાનિમજ્જનના વર્ણનનુ સ્મરણ તાજુ કરે છે

"સતી સુરસુદરી" એ નામથી આ પાઇય કથા આધુનિક પદ્ધતિએ "સુશીલ" દ્વારા "ગુજરાતી"મા ઉતારાઇ છે જૈ૦ આ૦ સ૦ તરફથી વિ સ ૧૯૯૦મા એ છપાઇ છે અગિયારમી સદીના મનોભાવ અને આકાક્ષાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આ સુયોગ સાધી આપે છે અતમા સસ્કૃતમા "સુરસુદરીના સુધાબિદુ" તરીકે જે સસ્કૃત પદ્યો અનુવાદ સહિત અપાયા છે તે મૂળ કૃતિમાના નથી, જોકે એ બાબતનો ખુલાસો પ્રકાશક તરફથી કે "સુશીલ" તરફથી થયો નથી (અને એથી આ વાત મારે નોધવી પડે છે) અહીં અપાયેલી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧) ઉપરથી જણાય છે કે અજિતસાગરસૂરિએ મૂળનો અનુવાદ તેમજ વિવેચન કરેલ છે, પણ એ મારા જોવામાં આવેલ નથી

સીયાચરિય—આમા સતી **સીતાનુ** ચરિત્ર છે સદ્ગત દલાલના કથન મુજબ એ મોટે ભાગે અગિયારમી સદીની અને ૩,૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે અને એના કર્તા મહસૂરિ છે અહીંના આણસુર ગચ્છના ભડારમા આની વિ સ ૧૬૩૫મા લખાયેલી હાથપોથી છે એનો ગ્રન્થાગ્ર ૩૪૪૦ છે આ ચરિત્ર છપાવવા લાયક છે

મહીપાલકહા—મુનિચન્દ્રના શિષ્ય વીરદેવની આ કૃતિ છે સદ્ગત દલાલે આની નોધ લીધી છે

નાણપચમીકહા—વિ સ ૧૦૫૨ની પૂર્વે[1] સજ્જન ઉપાધ્યાયના

[1] આમ કહેવાનુ કારણ એ છે કે જેસલમેરમા એની વિ. સં ૧૧૦૯મા લખાયેલી પોથી છે

શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ જ૦ મ૦માં સરસ અને સુલલિત ગાથાઓમાં આ કથા રચી છે.[1] એ વેધક ભાવભંગીઓથી ભરપૂર છે. એમાં અનેક સુભાષિતો નજરે પડે છે. આ કૃતિ સંસ્કૃતને બદલે પાઇયમાં કેમ રચી એનો ખુલાસો ગ્રન્થકારે કર્યો છે. એવી રીતે અન્તમાં ઐહિક ફળની આકાંક્ષાથી કરાતા નિદાનપૂર્વકના તપનો ઉપદેશ કેવી રીતે યથાર્થ ગણાય એ બાબતની ચર્ચા ગા. ૪૮૮-૪૯૩માં કરાઈ છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિમાં જ્ઞાનપંચમીના જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકારો સૂચવાયા છે. જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ આરાધવા માટે કરાતા વ્રતના ગ્રહણના વિધિનું અને વ્રત પૂરું થતાં કરવાના ઉદ્યાપન (ઉજમાણું)નું તેમજ જયસેનથી માંડીને ભવિષ્યદત્તને મળેલાં દસ પ્રકારનાં ફળનું આમાં વર્ણન છે. એકંદર રીતે આ [2]પંચમીપર્વનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે તેથી એનું **પંચમીમાહપ્પ** એવું બીજું નામ પડ્યું છે. એમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમા સ્થળે સ્થળે સફળ રીતે શ્લેષના ઉપયોગપૂર્વક આલેખાયેલાં એકંદર દસ કથાનકો છે. તેમાં [3]જયસેનની કથા તેમજ દસમી [4]ભવિષ્યદત્તની કથા પણ પાંચસે પાંચસે ગાથામાં

---

૧ આ હાલમાં સિ૦ જૈ૦ ગ્ર૦ માળના ગ્રન્થાંક ૨૫ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ છે. ડૉ. ગોપાણીએ એ સંપાદિત કરી છે. એમની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં **નાણપંચમીકહા** અને **ભવિસયત્તકહા**નો તુલનાત્મક પરિચય છે અને સુભાષિતોની નોંધ છે. ૨ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ **પર્વ-દેશનામા** મે "ઉપક્રમ" (પૃ. ૫-૧૭) દ્વારા પર્વને અગે કેટલીક બાબતો વિચારી છે. એમાંની એક તે પર્વ સંબંધી સાહિત્ય છે. જ્ઞાનપંચમીને અગેની કથાઓ ઇત્યાદિની અહીં મેં નોંધ કરી છે. ૩ આમાં **ધર્મ**મુનિની અંતરકથા છે. એ કેવલજ્ઞાની મુનિ ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે 'આકાશગામિની' વિદ્યાના પ્રભાવથી આકાશમાં ઊડી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા હતા. આમ જે અહી કેવલીને અગે વિદ્યાના ઉપયોગની વાત છે તે જૈન રૂઢ મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સંગત ગણાય ? ૪ પ્રે. અ. ગ્રં.માં શ્રી. **રામસિંહ તોમરે** जैन-साहित्य की हिन्दी-साहित्य को देन નામના લેખમાં કહ્યું છે કે ભવિષ્યદત્તની કથા **ભવિસયત્તકહા** નામના ગ્રન્થનું નિર્માણ થયું તે પહેલાં પ્રચલિત હતી અને લોકપ્રિય પણ રહી હશે.

અપાયેલી છે, જ્યારે બાકીની આઠ કથાઓ પૈકી દરેક સવાસો સવાસો ગાથામા અપાયેલી છે આમ કુલ ગાથા ૨,૦૦૦ છે, અને એ ગ્રન્થકારે પહેલેથી પ્રત્યેક અધિકાર માટે નક્કી કરેલી પદ્યની મખ્યારૂપ વિલક્ષણ સકલ્પને આભારી જણાય છે 'અપભ્રશ' ભાષામા જે **ભવિસયત્તકહા** (પચમીકહા) મુદ્રિત છે તે આ છેલ્લી કથાના વિસ્તારરૂપ છે

[1]**પુણ્ફવઈકહા**—આ ગાથામા રચાયેલી પાઇય કૃતિ છે એના કર્તાના ગુરુનુ નામ મજજન અને પ્રગુરુનુ નામ અભયસૂરિ છે આની એક હાથપોથી વિ સ ૧૧૯૧મા લખાયેલી છે એના કર્તા પૃ. ૧૦૭મા નિર્દેશાયેલા મહેશ્વરસૂરિ હોવાનો મભન છે

કહાવલી—આ ભદ્રેશ્વરની ગદ્યાત્મક કૃતિ છે એનો મથાગ્ર ૨૪,૦૦૦ શ્લોક જેટલો છે એમા ૬૩ શલાકાપુરુષ, કાલ-, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેના પ્રબધો છે છેલ્લો પ્રબધ હરિભદ્રસૂરિ વિષે છે આ દસમા—અગિયારમા સૈકાની કૃતિ ગણાય છે આમા ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન કાલકસૂરિ ગણાવાયા છે ડૉ યાકોબીએ **સ્થવિરાવલીચરિત** યાને **પરિશિષ્ટપર્વ**ની પ્રસ્તાવનામા આ કહાવલીનુ આ ચરિત સાથે સતુલન કર્યુ છે [2]**કહાવલી**ની જૈનાનન્દ પુસ્તકા

ભવિષ્યદત્તકથામાથી પાત્રોના નામ કાઢી નાખી અને થોડુક પરિવર્તન કરી એની જો રત્નસેન-પદ્માવતીની કહાની સાથે તુલના કરાય તો એમા કોઇ ભેદ પ્રતીત નહિ થાય, પ્રેમ-ચિત્રણ બનેમા સમાનરૂપે છે

૧ આના પ્રારભમા અપાયેલા પરિચયમા અભયસૂરિને શ્રુતગુરુ, યુગપ્રધાન, શ્વેતાબરકુલતિલક ને તપોલક્ષ્મીસરસ્વતીનિલય કહ્યા છે　૨ આની એક જ હાથપોથી અત્યાર સુધીમા ઉપલબ્ધ થઇ છે અને તે 'પાટણ'ના ભડારમા છે ડૉ યાકોબીના મત મુજબ એ હાથપોથીનો લિપિકાળ છેલ્લો અક (? મીંડુ) ઊડી ગયેલ હોવાથી વિ સ ૧૩૯ વચાય છે, પરતુ સ્વ દલાલના મતે એ વિ સ ૧૦૯૭ છે આ કહાવલીના કર્તા ભદ્રેશ્વર કર્ણ (વિ સ ૧૦૬૪-૧૦૯૮)ના રાજ્યમા થઈ ગયાનુ દલાલ માને છે, જ્યારે યાકોબી એવી સભવિત માન્યતા દર્શાવે છે કે આ ભદ્રેશ્વર વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થયા છે આ બેમાથી ગમે તે મત સ્વીકારાય તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ કૃતિ પરિશિષ્ટપર્વ કરતા તો પ્રાચીન છે જ

લયની હાથપોથી (ભા. ૨, ક્રમાંક ૧૧૫૯)માં [1]૧૭૧અ પત્રમાં નીચે મુજબ પાઠ છે:—

" भवविरहसूरिणे(णा) संपयसाहूणं अट्टमतवकरणासत्ति पेच्छंतेण तद्दयाए उत्तरपारणद "

તરંગલોલા—**તરંગવઈ**નો કથાંશ આમાં છે અને એનું પરિમાણ લગભગ ૪૫૦ શ્લોક જેટલું છે. કુલકો, ગુપિતયુગલક અને પટ્કુલકોની પ્રચુરતાવાળી અને વિચિત્ર તેમજ વિસ્તારવાળી **તરંગવઈ**માં જે ભારોભાર ' દેશ્ય ' શબ્દો હતા [2]તેને જતા કરી એના સંક્ષેપરૂપે વીરભટ કે **વીરભદ્ર** આચાર્યના શિષ્ય **નેમિચન્દ્રગણિ**એ કે આ ગણિના પણ ' જસ ' નામક શિષ્યે **તરંગલોલા** રચી છે. એનું જર્મન ભાષાન્તર પ્રો. **લોયમને** કર્યું છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ **નરસિંહભાઇ** પટેલે કર્યો છે. આ **તરંગલોલા**માંથી કેટલાંક પદ્યો શ્રી. **જિનવિજયે** "કુવલયમાલા" નામના અંગ્રેજી લેખમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.[3] આની પાંચ હાથપોથીઓ ઉપરથી આનું સંપાદન **કસ્તૂરવિજયગણિ** (હવે સૂરિ)એ વિ. સં. ૨૦૦૦માં કર્યું છે. આની પ્રસ્તાવના મેં લખી છે.

ધમ્મક્ખાણયકોસ—**વિનયચન્દ્રે** આ કોશ રચેલો છે. એનું બીજું નામ **કહાણયકોસ** છે. એમાં ૧૪૦ ગાથા છે. એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા છે અને એની જે હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૬માં લખાયેલી છે તે પાટણના ભંડારમાં છે.

વિલાસવઈકહા—**સાહારણ** (સં. સાધારણ) એ પૂર્વ અવસ્થાના

---

૧ અહીં નીચે મુજબનું અપભ્રંશનું પદ્ય છે:—

" धम्मं करेहु म मूढा अच्छहुं, चंचलजीविउ जोव्वण पेच्छह ।
धम्मु जि कारणु कम्मु दच्छहु, मोक्खहुं तं पुणु गुरुयणु पुच्छहु ॥"

૨ આ હકીકત **પાદલિપ્તસૂરિ**ની 'દેશીકોશકાર' તરીકેની પ્રસિદ્ધિને અનુરૂપ છે.

૩ જુઓ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. I, p. 81).

નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનસૂરિએ સં૦ ચ૦માંથી ઉદ્ધૃત કરીને આ વિલાસવઈકહા વિ સ ૧૧૨૩મા રચી છે એની પ્રશસ્તિના ૧૦ પદ્યો જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૧૯)મા અપાયેલાં છે. જૈ સા સ ઇ (પૃ ૨૧૭)મા આ સાલમા **વિલાસવતી** "અપભ્રંશ ભાષામા **૧૧** સધિવાળી રચી" એવો ઉલ્લેખ છે આને જ આ જ નામની અપભ્રશમા **૧૧** સધિવાળી **વિલાસવઈકહા** સમજી તેમ કરવુ હોય તો તે [1]ભ્રાન્ત છે. ખરી રીતે તો અવહટ્ઠ ભાષામા રચાયેલી આ કથા ભિન્ન છે એમ આના આદ્ય બે પદ્યો તેમજ અતિમ ભાગ ઉપર્યુક્ત સૂચિપત્ર-(પૃ ૧૪-૧૫)મા જોતા સહજ જણાય છે વિશેષમા આ બીજી કૃતિને લગતી ગ્રથકારની પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ હોવાનુ એ સૂચિપત્રમા સૂચવાયુ છે

અક્ખાણમણિકોસ—ઉત્તરજ્ઝયણ ઉપર વિ સ ૧૧૨૯મા **સુખબોધા** ટીકા રચનાર દેવેન્દ્રગણિ(નેમિચન્દ્રસૂરિ)એ આ રચેલ છે

વિજયચદચરિય—અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચદ્રપ્રભ મહત્તરે પોતાના શિષ્ય વીરદેવની પ્રાર્થનાથી આ વિજયચદચરિય વિ સ ૧૧૨૭મા[2] રચ્યુ છે એમા આઠ પ્રકારની પૂજાના ફળના વર્ણનરૂપ આઠ કથાઓ છે અને એ તમામ કથાઓ ૧,૦૬૩ ગાથામા ગૂથાયેલી છે આ કૃતિ સરળ છે સદ્ગત દલાલે ચદ્રપ્રભ મહત્તરને અમૃતદેવના શિષ્ય ગણ્યા છે, પણ "જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા"મા આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઇ છે તે જોતાં આ ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત જણાય છે

[3]**મહાવીરચરિય**—'નવાગવૃત્તિકાર' અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક અને **સુમતિવાચક**ના શિષ્ય ગુણચન્દ્રગણિ(દેવભદ્રસૂરિ)એ ૧૨,૦૨૫ શ્લોકના પૂરવાળુ **મહાવીરચરિય** વિ સ

૧ આવો ઉલ્લેખ જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૪૫)મા હોય એમ લાગે છે ખરુ, પણ એના જ પૃ ૧૯ ઉપરથી તો એ ભ્રાન્ત સિદ્ધ થાય છે ૨ જુઓ "પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી" (ભા ૧, પૃ ૪૧૩) ૩ આ દે લા જૈ પુ તરફથી વિ સ ૧૯૮૫મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે, અને એનો ગુ અનુવાદ વિ સ ૧૯૯૪મા જૈ આ સ એ છપાવેલો છે.

આ જ સૂરિએ **સંવેગરંગસાલાની** [1]ગાથા, [2]**મહાવીરચરિય** અને [3]**કહારયણકોસ** રચ્યાં છે. આ ત્રણે કૃતિઓ આપણે નોંધી ગયા.

સિજ્જંસનાહચરિય—દેવભદ્રસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એના આધારે માનતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૨માં સંસ્કૃતમાં તેર સર્ગમાં [4]**શ્રેયાંસનાથચરિત** રચ્યું છે. ૧૧મા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથને લગતી આ પાઇય કૃતિ છપાયેલી છે? એના કર્તા શું ઉપર્યુક્ત દેવભદ્રસૂરિ છે?

[5]**નેમિનાહચરિય**—'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન પરંતુ તેમનાથી મોટા 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ **નેમિનાહચરિય** [6]૪,૦૫૦ ગાથામાં વિ. સં. ૧૧૭૦માં રચ્યું છે. આ એમની કૃતિ નામે **ભવભાવણાની** સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાંનો એક ભાગ છે[7] એટલે પ્રો. **પીટર્સને** એના કર્તા તરીકે ગુણવલ્લભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભ્રાન્ત જણાય છે. આ વૃત્તિમાં બીજી પણ અનેક કથાઓ પાઇયમાં છે.

જિણયત્તમહારિસિચરિય—'પાડિચ્છય' ગચ્છના નેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સુમતિગણિએ [8]**જિણયત્તમહારિસિચરિય** યાને [9]**જિણયત્તક્ખાણ** રચ્યું છે. એમાં જિનદત્તસૂરિનું ચરિત્ર અપાયેલું છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે, અને તે વિ. સં. ૧૨૪૬માં લખાયેલી છે.

નમ્મયાસુંદરીકહા—મહેન્દ્રસૂરિએ શીલનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી **નમ્મયાસુંદરીકહા** વિ. સં. ૧૧૭૮માં રચી છે.[10]

---

૧ જુઓ પૃ. ૧૦૫. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૩ જુઓ પૃ. ૧૧૨. ૪ * "લબ્ધિસૂરીશ્વર-જૈન-ગ્રન્થમાલા"ના ૨૪મા મણિ તરીકે આ ચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૪૯માં છપાયું છે. એમાં સ. ૯, શ્લો. ૬૦માં (લગ્નના ગીતવેળા સ્ત્રીઓ) 'ઉલુલુ' અવાજ (કરે છે એમ કહ્યું) છે. સ. ૬, શ્લો. ૧૨–૧૬માં રાધાવેધનું વર્ણન છે. ૫ દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સૂરાચાર્યે વિ. સં. ૧૦૯૦માં ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એમ ઉભયને લગતું દ્વિસંધાનકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. ૬ પહેલી આઠ ગાથા પછીની નવમી ગાથાને પહેલી ગાથા તરીકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં દર્શાવાઇ છે. ૭ જુઓ પત્ર ૭–૨૬૮. ૮ આનું આદ્ય પદ્ય તેમજ અંતનાં છ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૧૫–૧૬)માં અપાયેલાં છે. ૯ આ સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાય છે. ૧૦ આ સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાય છે.

સુણિસુવ્વયસામિચરિય—'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિના એક શિષ્ય **શ્રીચન્દ્ર** કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામા મત્રીપદે આરૂઢ હતા તેમણે **સુણિસુવ્વયસામિચરિય** વિ સ ૧૧૯૩મા રચ્યુ છે એમા રામની કથા આવે છે વીસમા તીર્થંકરને અગેની આ અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણક કૃતિની પ્રશસ્તિ[1] (ગા ૬૮) ખગાર(રાખેગાર)નો થોડોક પરિચય કરાવે છે

સુપાસનાહચરિય—ઉપર્યુક્ત શ્રીચન્દ્રસૂરિના ગુરુભાઇ અને હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય લક્ષ્મણગણિએ [2]પદ્યમા વિ સ ૧૧૯૯મા એટલે કે નરેશ્વર કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમા [3]**સુપાસનાહચરિય** રચ્યુ છે સાતમા તીર્થંકરનુ જીવનચરિત્ર એ એનો મુખ્ય વિષય છે તેમ છતા જૈન વ્રતોના વર્ણનરૂપે અનેક કથાઓ એમા અપાયેલી છે એમા કવિની પ્રતિભા ઝળકી ઊઠે છે અને ખાસ કરીને 'મેરુ' ઉપરના જન્માભિષેકના વર્ણન પૃ (૪૮–૫૨)મા એમણે કમાલ કરી છે આમા પૃ ૧૧–૧૪મા કજૂસ શેઠની કથા છે પૃ ૨૬૯–૨૭૦મા રાધાવેધનુ અને પૃ ૨૯૩–૪મા વીણાસ્વયવરનુ વર્ણન છે

કુમારવાલચરિય—જેમ વિદ્યાર્થીઓને અષ્ટાધ્યાયીનો બોધ કરાવવા માટે [4]ભટ્ટિ કવિએ ભટ્ટિકાવ્ય રચ્યુ છે[5] તેમ 'કલિકાલ-

---

૧ આ પ્રશસ્તિની ૬૩મીથી ૭૬મી સુધીની ગાથા પ જૈ ભા સૂ (ભા ૧, પૃ ૩૨૦–૧)મા અને આ ગાથાઓ તેમજ એનો અર્થ જૈ૦ સ૦ પ્ર૦ (વ ૧૨, અ ૪, પૃ ૧૦૬–૧૦૭)મા છપાયેલ છે ૨ કેટલીક વાર અવતરણરૂપે સસ્કૃતમા પદ્યો છે ૩ "જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા"મા પ હરગોવિન્દદાસની સસ્કૃત છાયા સાથે ત્રણ ભાગમા ઇ સ ૧૯૧૮, ૧૯૧૮ને ૧૯૧૯મા અનુક્રમે છપાયુ છે આનો "શ્રીસુપાર્શ્વનાથચરિત્ર" એ નામથી ગુ અનુવાદ અજિતસાગરગણિએ કર્યો છે એ જૈ આ સ તરફથી બે ભાગમા ઇ સ ૧૯૨૪મા પ્રસિદ્ધ કરાયો છે ૪ ઇ સ ના સાતમા સૈકાના ધરસેન ત્રીજાના દાનપત્રમા બપ્પપુત્ર ભટ્ટિભટ્ટનુ નામ છે ઇ. સ ના આઠમા–નવમા સૈકામા બપ્પભટ્ટિ થઈ ગયા છે એનુ આ નામ સ્મરણ કરાવે છે ૫ ભીમ નામના એક કાશ્મીરી કવિએ આ ભટ્ટિની

સર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિએ પાઇયમાં [1] કુમારવાલચરિય રચ્યું છે. આમાં સિ. હે૦(અ. ૮)માં આવતાં ઉદાહરણો ક્રમવાર અપાયેલાં છે. આથી આને 'દ્વયાશ્રય કાવ્ય' કહે છે. આ સૂરિએ સંસ્કૃતમાં પણ દ્વયાશ્રયકાવ્ય[2] રચ્યું છે. આ બે કાવ્યોમાં સોલંકી વંશના મૂળરાજથી માંડીને [3] 'સુશ્રાવક' કુમારપાલ સુધીનો ઇતિહાસ રજૂ કરાયેલો છે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને ઉદાહરણોની આનુપૂર્વી એ બે રીતની વિશિષ્ટતાથી દ્વયાશ્રય **ભટ્ટિકાવ્યથી** જુદું પડે છે. આ ૮ સર્ગનું [4] **કુમારવાલચરિય** જે કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયું છે તેમાં છેલ્લા બે સર્ગોની રચના સોરસેણી, માગહી, પેસાઈ અને અવહટ્ટ ભાષામાં છે.[5]

સણંકુમારચરિય—'ચંદ્ર' ગચ્છના સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૪માં **સોમેશ્વરના** કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી **સણંકુમારચરિય** ૮,૦૦૦ શ્લોક

માફક એક વ્યાકરણ-કાવ્ય રચ્યું છે. એના અંતમાં કવિનું સ્થાન 'શારદા-દેશાન્તર્ગત વલભી' એમ જણાવાયું છે. કાઠિયાવાડમાં શારદાપીઠ અને વલભી છે એટલે આ જાતની સમાનતા નોંધપાત્ર છે.

૧ આના ૮મા સર્ગનું ૭૫મુ પદ્ય ષટ્પદ યાને છપ્પયમાં છે. ૨ આને અંગે રામલાલ ચુ. મોદીએ "સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ" નામનું પુસ્તક રચ્યું છે અને એ ગુ. વ. સો. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે ૩ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત **શાન્તિનાથચરિત્રની** અણહિલપુરપાટણમાં વિ સં. ૧૨૨૭માં—કુમારપાલના અવસાન પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રત છે. એની પ્રશસ્તિ **જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ** (ભા. ૧, પૃ. ૮)માં છપાઈ છે. એમાં કુમારપાલ રાજાને 'સુશ્રાવક' કહેલા છે. આના પૃ. ૧૦૭માં **વોસરિ** બ્રાહ્મણનો—કુમારપાલના સુખદુઃખના સાથીનો ઉલ્લેખ છે. ૪ કુમારપાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો અને રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો હતો. એમનું અવસાન હેમચન્દ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી ૭ મહિને—વિ. સં. ૧૨૩૦માં થયું હતું. આથી **કુમારવાલચરિયં** વિ. સં. ૧૧૯૯ પછીની અને વિ. ૧૨૨૯ પહેલાંની કૃતિ છે. ૫ આ પૂર્ણકલશગણિની ટીકા સહિત "કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)" એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૦૦માં છપાયું છે.

જેવુ રચ્યુ છે એમા સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનુ અદ્ભુત જીવનવૃત્તાન્ત આલેખાયેલુ છે એક વેળા ઘોડા ઉપર બેસતા એ ઘોડો એમને ગાઢ જંગલમા લઇ ગયો અને ત્યા એમને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો, પરતુ અંતે એઓ વિજયી નીવડ્યા અને વિદ્યાધરોની અનેક પુત્રીઓ પરણ્યા એવી આમા કથા છે આ કૃતિના પ્રારંભમા એના કર્તાએ હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધ મહાકવિ, અભયદેવસૂરિ, ધનપાલ, દેવચન્દ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓના ઉલ્લેખપૂર્વક એ સર્વેના ગુણ ગાયા છે

ચંદપ્પહચરિય મલ્લિનાહચરિય અને નેમિનાહચરિય—વડ' ગચ્છના જિનચન્દ્રસૂરિના બે શિષ્યો પૈકી શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના મહામાત્ય પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી[૧]ચોવીસે તીર્થંકરોના જે જીવનચરિત્ર રચ્યા છે તેમા **ચંદપ્પહચરિય, મલ્લિનાહચરિય** અને **નેમિનાહચરિય** મળે છે એ ત્રણનુ શ્લોકપ્રમાણ ૨૪,૦૦૦ થાય છે એમાનુ **નેમિનાહચરિય** વિ સ ૧૨૧૬મા રચાયેલુ છે એનો સનત્કુમારના ચરિત્ર પૂરતો ભાગ અપભ્રંશમા છે બાકીના બે ચરિત્રોના અંતમા ઉપર્યુક્ત પૃથ્વીપાલની પ્રશસ્તિ છે, અને એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે **મલ્લિનાહચરિય** પાઇયમા છે અને એ ત્રણ પ્રસ્તાવમા વિભક્ત છે

નેમિનાહચરિય—સદ્ગત દલાલના કથન મુજબ દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભે વિ સ ૧૨૩૩મા આ **નેમિનાહચરિય** રચ્યુ છે

જંબુચરિય—મુનિ ગુણપાલે આ રચ્યુ છે એ હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

સુમતિનાહચરિય—'બૃહદ્' ગચ્છના અજિતદેવના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભસૂરિની જે વિવિધ કૃતિઓ મળે છે[૨] તેમા

---

૧ જુઓ પૃ ૧૧૧   ૨ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ ઉપરાંત એમણે બીજી પણ કોઇ કૃતિ રચી છે એમ શતાર્થકાવ્યની વૃત્તિમા અવતરણરૂપે અપાયેલા બે પદ્યો એમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમા મળતા નથી એ ઉપરથી અનુમનાય છે મે સંપાદિત કરેલી શૃંગાર-વૈરાગ્યતરંગિણી પણ એમની કૃતિ છે

સુમતિનાહચરિય પ્રથમ છે અને તેનું પ્રમાણ ૯,૫૦૦ શ્લોક કરતાં વધારે છે. એની મુખ્ય ભાષા જ૦ મ૦ છે. એમાં જૈન સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે અનેક કથાઓ અપાયેલી છે. એ કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયેલ છે. એના અંતમાં સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે. એમાંનાં કેટલાંક પદ્યો આ સૂરિએ રચેલા જિણધમ્મપડિબોહની પ્રશસ્તિમાં પણ જોવાય છે.

[1]**જિણધમ્મપડિબોહ યાને કુમારવાલપડિબોહ**—ઉપર્યુક્ત સોમપ્રભસૂરિની છેલ્લી ઉપલબ્ધ કૃતિ વિ સં. ૧૨૪૧માં એટલે કે કુમારપાલના અવસાન પછી અગ્યાર વર્ષે રચાયેલી છે. એથી જોકે આમાં ઐતિહાસિક હકીકતો થોડી છે તો પણ જે છે તે વિશ્વસનીય છે. આ [2]ગ્રંથકારે એનું નામ પ્રથમ પત્થાવના અંતિમ પદ્યમાં **જિણધમ્મપડિબોહ** સૂચવ્યું છે અને એ વાતનું સમર્થન પ્રશસ્તિગત પદ્યથી થાય છે, પરંતુ પાંચે પત્થાવોની પુષ્પિકામાં **કુમારપાલપ્રતિબોધ** એવું નામ જોવાય છે અને એ જ નામ પ્રચલિત બન્યું છે, કારણ કે આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય કુમારપાલનો જૈન ધર્મ તરફનો ઝોક રજૂ કરવો એ છે. કુમારપાલે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યાર પછીની એમની દિનચર્યા આ કૃતિમાં વર્ણવાયેલી છે. આ કૃતિ મુખ્યતયા જ૦મ૦માં રચાયેલી છે. છેલ્લા પત્થાવમાંની કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં છે. વચ્ચેવચ્ચે અવહટ્ઠનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. આ કૃતિ મુખ્યતયા પદ્યમાં છે; ગદ્યમાં બહુ થોડો ભાગ છે લખાણ સરળ અને સરસ છે. આ કૃતિ લોકોક્તિનો–કહેવતોનો ભંડાર છે.

---

૧ ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૧૪ તરીકે આ ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાયેલ છે. આનું સમીક્ષાત્મક મૂલ્ય સારા યે પુસ્તકમાં જે પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ છે તેથી ઘટે છે એમ ડૉ. ઘાટગેએ PISમા છપાયેલા એમના લેખ (પૃ. ૧૯૯)માં કહ્યું છે. આ પાઇય પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે.

૨ ગ્રંથકારે હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને આ કૃતિ વાંચી બતાવી હતી એટલે એ રીતે એ વિશ્વસનીય ગણાય.

સુદં(દરિ)સણાચરિય—જિનરત્નકોશ(પૃ ૪૪૪-૫)મા આ નામની ત્રણ પાઇય કૃતિઓની નોધ છે આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ સ. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે એ ભા પ્રા સ મ.મા છે એનો પ્રારભ અરિહતસિદ્ધથી થાય છે બીજી કૃતિના કર્તા જગચ્ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ છે આ પદ્યાત્મક [1]કૃતિ સોળ ઉદ્દેસમાં વિભક્ત છે એમા ધનપાલ, સુદર્શના, વિજયકુમાર, શીલવતી, 'અશ્વાવબોધ', ભ્રાતા, ધાત્રી-સુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે એકદર ૪,૫૦૨ ગાથા છે આનો પ્રારભ "વદિત્તુ સુવ્વયજિણ સુદરિસણાए" એમ છે "નમો અરિહત્તાણ" એ શબ્દો સાભળી 'જાતિસ્મરણ' જ્ઞાન થાય છે ઇત્યાદિ હકીકત અહીં અપાઈ છે ઉ ૧૧ના શ્લો ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સસ્કૃતમા છે એટલે કે પ્રત્યેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સસ્કૃતમા અને ઉત્તરાર્ધ જ મ માં છે ઉ ૧૫ના શ્લો ૭૪-૭૫ "અપભ્રશ"મા છે પત્ર ૧૩૬અ-આમા સસ્કૃતમા ગદ્યમા નેમિ જિનની સ્તુતિ છે ઉ ૧૦નો શ્લો ૪૬૬ શાર્દૂલ-વિક્રીડિતમા છે સમયસુન્દરકૃત ગાથાસહસ્રીના અતની ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાથી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે ત્રીજી કૃતિ 'મલધારી' ગચ્છના દેવપ્રભસૂરિએ ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી રચી છે

સિદ્ધસેણાઇચરિય—સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદલિપ્તસૂરિ, મલ્લવાદી અને બપ્પભટ્ટિસૂરિ એ જૈન આચાર્યોના આમા ચરિત્ર છે આની હાથ પોથી વિ સ ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાટણના ભડારમાં છે એ ઉપરથી આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે

[2]ચઉપ્પન્નચરિય—આ નામની બે કૃતિઓ સદ્ગત દલાલે નોધી છે તેમાની એકનો ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય દેવસૂરિએ વિ સ ૧૨૬૪મા

---

૧ આનુ સપાદન ઉમગવિજયગણિએ કર્યું છે અને એ સસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી કૂલચદ ખીમચદ તરફથી "શ્રીઆત્મવલ્લભ ગ્રન્થ-સિરીઝ ન ૧૦" તરીકે ઇ સ ૧૯૩૨મા છપાઈ છે આનો વિ સ. ૧૯૯૮મા પ કેશરવિજયગણિએ કરેલો ગુ છાયાનુવાદ છપાયો છે ૨ જુઓ પૃ ૧૧૭

રચેલી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે બીજાનો શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

મલયસુંદરીકહા—મહાબલ અને મલયસુંદરીના વિયોગાદિનું વર્ણન કરતી અને પરીની વાર્તાઓ(fairy tales)માં આવતાં તત્ત્વોને રજૂ કરતી એવી એક કૃતિ તે આ **મલયસુંદરીકહા** છે. એના કર્તા વિષે આપણે અજ્ઞાત છીએ, પણ ધર્મચન્દ્રે એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત કથા રચી છે એટલે આ કૃતિ ઇ. સ.ના **૧૪**મા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન છે એમ ડૉ. **ઘાટગે**એ એમના લેખ(પૃ. ૪૨)માં સૂચવ્યું છે.

આગમિક **જયતિલકસૂરિ**એ પણ **મલયસુંદરીકહા** જેવી કોઇ પાઇય કૃતિ ઉપરથી[1] સંસ્કૃતમાં ચાર પ્રસ્તાવમાં **મલયસુન્દરીચરિત્ર** રચ્યું છે.[2] આ કૃતિ તે જ ઉપર્યુક્ત કૃતિ છે કે કેમ ?

સંતિનાહચરિય—વિ. સ. ૧૩૨૨માં મુનિદેવે ૪,૮૫૫ શ્લોક જેવડું **સંતિનાહચરિય** રચ્યું છે. આમાં **શાન્તિનાથ**નું ચરિત્ર છે.

અંજણાસુંદરીચરિય—'ખરતર'ગચ્છના **જિનચન્દ્રસૂરિ**ની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૬માં આ ચરિત્ર દ્વારા હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનું જીવનવૃત્ત આલેખ્યું છે.

સંતિનાહચરિય—વિ. સં. ૧૪૧૦માં મુનિભદ્રે આ [3]**સંતિનાહચરિય** રચ્યું છે.

સિરિવાલકહા—હેમતિલકસૂરિના શિષ્ય [4]રત્નશેખરસૂરિએ આ રચી છે અને એમના શિષ્ય હેમચન્દ્રે વિ. સં. ૧૪૨૮માં આ લખી છે.[5] એમાં **શ્રીપાલ**ની કથા દ્વારા [6]**સિદ્ધચક્ર**નો મહિમા વર્ણવાયો છે. આ ૧૩૪૨

---

૧ જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ (શ્લો. ૭, ૯). ૨ આ સંસ્કૃત કૃતિ દે. લા જૈ. પું. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૩ જુઓ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ (પૃ. ૪૨). ૪ એમના પરિચય માટે જુઓ **નવપદમાહાત્મ્ય**ની મારી "પ્રવેશિકા" (પૃ. ૮–૧૧). ૫ આ ક્ષમાકલ્યાણ(?)કૃત અવચૂર્ણિ તેમજ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ સહિત દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં છપાઇ છે. ૬ આના સ્વરૂપાદિના નિરૂપણ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત "પ્રવેશિકા" (પૃ. ૧–૫,

પદ્યોની કૃતિમાંના ઘણાખરા પદ્યો આર્યામાં છે સુરસુન્દરીના લગ્નની વિધિ સૂચવનારાં પદ્યો ૧૫૫-૧૫૮ ત્રિષ્ટુભ્‌માં—૧૧ માત્રાવાળા પ્રત્યેક પાદવાળા છંદમાં છે મયણાસુંદરીએ કરેલી ઋષભદેવની સ્તુતિ (પદ્ય ૧૭૪-૭) તેમજ પદ્ય ૪૯૨ અને ૫૪૫ [1]પજ્ઝડિયામાં છે ૭૩, ૭૬ ૫૧૯, ૫૨૨ અને ૫૨૪ એ ક્રમાંકવાળાં પદ્યો 'અપભ્રંશ'માં છે આ કૃતિમાં [2]'દેશ્ય' શબ્દો છે, વિવિધ [3]અલંકારો છે, અને જાતજાતનાં [4]વહાણો [5]ઇત્યાદિના નામ[8] છે પદ્ય ૬૬૨-૬૭૧માં અદ્ભુત રસ જમાવાયો છે [6]

વૃદ્ધાચાર્યપ્રબન્ધાવલિ—આની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે એમાં જિનપ્રભસૂરિનો પ્રબંધ છે આ જ૦ મ૦માં રચાયેલા પ્રબંધોના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી

[7]રયણસેહરકહા—જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનહર્ષગણિ કે જેમણે

---

૨૧ અને ૨૨) તેમજ એના મહિમારૂપ શ્રીપાલચરિત્રોની સૂચિ માટે જુઓ "શ્રીપાલચરિત્રો" એ નામનો મારો લેખ આ લેખ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પુ ૪૭, અં ૪)માં છપાયો છે

૧ જુઓ પૃ ૭૨ ધનપાલકૃત ભવિસયત્તકહામાં પજ્ઝડિયા (ગુ પદ્ધરા, હિ પદ્ધડી) અને અલિલ્લા (ગુ અવક) એ બે મુખ્ય છંદ છે તેમાં ઉછળતા પાણીના વહેળાના વેગનો અનુભવ પજ્ઝડિયા કરાવે છે, જ્યારે બેઠા પાણીના વહેણ સરખી શાંત અને સમરસ ગતિનો અનુભવ અલિલ્લા કરાવે છે વિશેષ માટે જુઓ પ ઐ આ (પૃ ૨૮૭) ૨ જુઓ પ૦ ૩૯૧-૩૯૫ અને ૩૯૭ ૩ અતિશયોક્તિ (પદ્ય ૪૨, ૪૩), અર્થાન્તરન્યાસ (૭૭), ઉત્પ્રેક્ષા (૩૯-૪૦, ૪૦૧), ઉપમા (૪૭૫, ૪૯૨), રૂપક (૧૦૩, ૫૩૭-૫૩૯, ૫૪૫-૫૫૩), વ્યાજસ્તુતિ (૧૧૫, ૧૧૬), શ્લેષ (૩૯, ૪૨, ૪૩, ૧૭૮) અને સ્વભાવોક્તિ (૬૬૨-૬૬૬) ૪ પ૦ ૩૮૧-૩૮૩માં આવત્ત, ખુરપ્પ, દોણ, બેડિયા, બોહિત્થ, વેગડ, સકરપવહણ અને સિલ્લ એમ જાતજાતનાં વહાણોનો ઉલ્લેખ છે ૫ ૩૮૪માં પ૦માં નાખુઇલમાલમ, ૩૮૫મામાં મરજીવય અને ૩૮૭મામાં દોર, પકખર, સિક્કારિ અને સિંડ એ શબ્દો છે ૬ રાધાવેધ અને વીણા-સ્વયંવરના વર્ણનની તુલના માટે જુઓ પૃ ૧૧૫ ૭ પ્રે અ ગ્ર. (પૃ ૪૬૪-૪૬૯)માં શ્રી રામસિંહ તોમરે આ રયણસેહરકહાની હિન્દી કાવ્ય—પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યના આદર્શ ગ્રન્થ મલિકના પદ્માવત સાથે તુલના કરી છે. જાયસીનો રાજા એ જ રયણસેહરકહાનો

વિ. સં. ૧૪૯૭માં **વસ્તુપાલચરિત્ર** રચ્યું છે તેમણે [1]**રયણસેહરકહા** ચિતોડમાં રચી છે. એ ગદ્ય–[2]પદ્યમય છે. એનું પૂર ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં એક સમસ્યામય અંતરકથા છે. મેં એનું નામ 'કોણ પરણે?' એવું યોજી આનો [3]અનુવાદ આપ્યો છે.

ઇસિમંડલપયરણવિત્તિ—ધર્મઘોષે જ૦મ૦માં ૨૦૮ કે ૨૧૮ પદ્યોનું સ્તોત્ર નામે **ઇસિમંડલપયરણ** (સં. **ઋષિમંડલ-પ્રકરણ**) યાને **મહરિસિકુલય** રચ્યું છે. એમાં શલાકાપુરુષો, પ્રત્યેકબુદ્ધો વગેરેને નમસ્કાર કરાયેલો છે. આના ઉપર [4]સાતેક વૃત્તિઓ છે. તેમાંની એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૮૦ જેટલી પ્રાચીન છે. એક મોટી વૃત્તિ જ૦ મ૦માં છે અને એ વૃત્તિમાં ઉપર્યુક્ત ઋષિઓના જીવનવૃત્તાન્ત અપાયેલા છે.[5]

સિંહાસણબત્તીસિયા—દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦ની આસપાસમાં ગદ્યપદ્યાત્મક સ્વરૂપે જે સંસ્કૃતમાં **સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા** રચી છે તેનું મૂળ [6]મરહટ્ઠી કૃતિ નામે **સિંહાસણ-**

રત્નશેખર રાજા છે. સિંહલનું વર્ણન, યોગનો ઉલ્લેખ, ઇન્દ્રજાલ ઇત્યાદિ બાબતોનું વર્ણન છે. **પદ્માવત**માં પદ્મિનીના હરણ માટે **અલાઉદ્દીન**ને ઉપસ્થિત કરવાની વાત **જાયસી**ને નવીન સૂજી છે. **રયણસેહર**ની રાણીનું પણ હરણ થાય છે, પરંતુ એ અન્તમાં ઇન્દ્રજાળ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને એ દ્વારા ધાર્મિક વાતાવરણ ખડું કરાયું છે.

૧ આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં છપાઇ છે. ત્યાર બાદ પં. હરગોવિંદદાસની સંસ્કૃત છાયા અને પ્રસ્તાવના સહિત જૈ. વિ. સા. શા. તરફથી આ વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઇ છે. પ્રસ્તાવનામાં આ જ૦ મ૦ કૃતિ ઉપરથી દયાવર્ધનગણિએ સંસ્કૃતમાં મુખ્યતયા ગદ્યમાં **રત્નશેખરચરિત્ર** રચ્યું છે. ૨ ૧૫૦ પદ્યો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૮–૯). ૪ જુઓ પૃ. ૧૨૩, ટિ. ૧. ૫ આ વૃત્તિને લગતા મૂળ વગેરે માટે જુઓ પૃ. ૧૩૮.

૬ " श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य चरित्रमेतत् कविभिर्निबद्धः ।
पुरा महाराष्ट्रवरिष्टभाषामयं महाश्चर्यकरं नराणाम् ॥
क्षेमङ्करेण मुनिना वरगद्यपद्यबन्धेन युक्तिकृतसंस्कृतबन्धुरेण ।
विश्वोपकारिविलसद्गुणकीर्तिनाऽयं चक्रेऽचिरादमरपण्डितहर्षहेतुः "

બત્તીસિયા હોવાનુ કહેવાય છે આ કૃતિ મારા જોવામા આવી નથી

[1]**કુમ્માપુત્તચરિય**—હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે કે પછી એમના શિષ્ય [2]અનન્તહંસે **કુમ્માપુત્તચરિય** ૧૯૮ [3]પદ્યોમા રચ્યુ છે પ. હરગોવિન્દદાસના સસ્કરણમા ૧૮૬ પદ્યો છે આ કૃતિમા ભાવની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે ગૃહસ્થદશામા પણ કેવળજ્ઞાન મેળવનાર અને જઘન્ય અવગાહનાવાળા કૂર્માપુત્રનુ આ ચરિત્ર છે

જબૂચરિત—[4]વિજયદયાસૂરિના આદેશથી જિનવિજયે લખેલુ આ ચરિત્ર છે એ જૈન આગમોની શૈલીને અનુસરે છે અને એ રીતે એની ખાસ મહત્તા છે [5]

આ પ્રમાણે કથા, ચરિત્ર, પ્રબધ ઇત્યાદિને લગતી કેટલીક જૈન [6]કૃતિઓ આપણે વિચારી એટલે હવે અજૈન કૃતિઓનો વિચાર કરીશુ

---

૧ આની એક હાથપોથી વિ સ ૧૫૯૬ જેટલી પ્રાચીન મળે છે આનો ઉપયોગ પ્રો કે વી અભ્યકરે એમની આવૃત્તિમા કર્યો છે આ આવૃત્તિમા પ્રારભમા સસ્કૃતમા તેમજ અગ્રેજીમા પ્રસ્તાવના છે. અતમા **ઋષિમડલની શુભવર્ધનગણિકૃત વૃત્તિ(ખડ ૨)માથી સસ્કૃતમા 'કૂર્માપુત્રર્ષિકથાનક' પરિશિષ્ટ તરીકે** અપાયુ છે ત્યાર બાદ અગ્રેજીમા ટિપ્પણો, પાઇય-અગ્રેજી શબ્દકોશ અને અગ્રેજી ભાષાતર અપાયા છે આ મહત્ત્વની આવૃત્તિ ઇ સ ૧૯૩૨મા પ્રો અભ્યકરે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે આ પૂર્વે આ કૃતિ પ હરગોવિદદાસની સસ્કૃત છાયા સાથે જૈ વિ સા શા તરફથી વિ સ ૧૯૭૫મા છપાઈ છે ૨ આ અનતહસે વિ સ ૧૫૭૧મા દૃષ્ટાન્તરત્નાકર રચ્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિ (પૃ ૯) મા ઉલ્લેખ છે ૩ સાતમા પદ્ય પછી દરેક લીટી ગદ્યમા છે એવી રીતે ૨૬મા પદ્ય પછી પણ પાચેક લીટી છે ૪ એ સૂરિ 'તપા' ગચ્છની પરપરામા ૬૪મી પાટે વિ સ ૧૭૮૫મા સ્થાપિત થયા હતા અને વિ સ ૧૮૦૯ સુધી રહ્યા હતા તેજ આ સૂરિ હશે ૫ નેમિ-વિજ્ઞાન-ગ્રન્થમાલામા ૧૦મા રત્ન તરીકે આ વિ સ ૨૦૦૪મા છપાયુ છે ૬ આવી બીજી અનેક કૃતિઓ છે જેમકે **અણુત્તકિત્તિકહા, અદ્દકુમારકહા, અતરગકહા, ધણ્ણસુદરીકહા, નરદેવકહા, પઉમસિરિકહા, પત્તેયબુદ્ધકહા, બભદત્તકહા, મગલમાલાકહા, મણુએગાદસીકહા, વચ્છરાયકહા, વિરસેણકુમારકહા, મનગસુદરીકહા, સહસ્સમલ્લચોરકહા, સિદ્ધ-**

પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે એ ફરીથી (જુઓ પૃ. ૧) કહું છું કે કેટલાક માને છે તેમ પાઇય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિઓ નથી, પણ અજૈનોનો પણ એમાં હિસ્સો છે, કેમકે કોઈ પણ ભાષા એ કોઈ અમુક જ સંપ્રદાયની-અમુકની જ જાણે માલિકીની હોય તેમ બન્યું નથી અને બને પણ નહિ. ભાષા તો જે કોઇ એનો ઉપયોગ કરે તેની ગણાય. અલબત્ત, એ વાત ખરી છે કે બધી જ ભાષાઓ તરફ સર્વેનો સરખો આદર ન હોય. જૈનોનાં મૂળ શાસ્ત્રો મુખ્યતયા પાઇયમાં રચાયાં એટલે જૈન મુનિઓ પાઇયમાં કૃતિઓ રચે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી અજૈનો એમાં રચે જ નહિ એ માનવું ભૂલભરેલું છે. જેમને પોતાના વિચારો જનતા પાસે મૂકવા છે તેઓ તો જનતાની ભાષામાં કૃતિ રચે. વાલ્મીકિના **રામાયણ**મા જે **પાણિનિ**ના વ્યાકરણના નિયમોથી સિદ્ધ ન થનારાં રૂપો જોવાય છે તે ઉપરથી કેટલાક એનું મૂળ પાઇય કૃતિ હોવાનું સૂચવે છે એ વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ **રાવણવહ** યાને **સેતુબંધ**, **ગઉડવહ**, **લીલાવઇકહા** ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ છે અને તે પણ જેવી તેવી નથી.

જેમ કથાના સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે તેમ કથાત્મક સાહિત્ય અન્ય કૃતિઓમાં પણ ગૂંથાયેલું છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરિકૃત **સમ્યક્ત્વસપ્તતિ** એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ **દંસણસત્તરિ**ની **તત્ત્વકૌમુદી** નામની વૃત્તિમાં

સેણદિવાયરકહા, **સીલવઈકહા**, **સુરસુંદરીનિવકહા**, **સુવ્વયકહા**, **સુસઢકહા**, **સોમસિરિકહા**, અને હરિચંદકહા, તેમજ ઈસિદત્તાચરિય, કણ્હચરિય (**સઙ્ઢદિણકિચ્ચ**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાથી ઉદ્ધૃત), **જંબૂસામિચરિય**, દસસાવગચરિય, દેવકીચરિય, **પએસિચરિય**, **પચ્ચેયબુદ્ધચરિય**, **પજ્જુણ્ણચરિય**, **મિયાપુત્તચરિય**, **મુણિવયચરિય**, **રોહિણીચરિય**, **વયરચરિય**, **વિણયંધરચરિય**, **સાલિચરિય**, **સુગ્ગીવચરિય**, હરિબલચરિય ઇત્યાદિ. **પ્રભાવકચરિત** (પૃ. ૧૯૭)માં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ **તારાગણ** વગેરે બાવન પ્રબંધો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શું આમાનો કોઈ પ્રબંધ પાઇયમાં હશે ?

એ(વૃત્તિ)ના કર્તા સંઘતિલકસૂરિએ [1]વીસ કથાઓ યોજી છે દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મકીર્તિસૂરિકૃત સંઘાચારવિધિમાં [2]અનેક કથાઓ છે

---

૧ (૧) પુષ્ફચૂલાકહા (શ્લો ૧-૯૮, પત્ર ૨૮આ-૨૮અ), (૨) રોહગુત્તકહા (પત્ર ૨૮આ-૩૧અ), (૩) આરુગ્ગદિયકહા (શ્લો ૧-૩૯, પત્ર ૫૧અ-૫૨અ), (૪) આરામસોહાકહા (પત્ર ૫૨આ-૬૩આ), (૫) ધણ્ણવાલકહા (શ્લો ૧-૨૭૧, પત્ર ૭૫અ-૮૫આ), (૬) વજ્જકણ્ણકહા (પત્ર ૮૬અ-૯૦અ), (૭) સુહમઇકહા (શ્લો ૧-૧૦૨, પત્ર ૯૬અ-૯૯આ), (૮) ભીમકુમારકહા (પત્ર ૧૦૦અ-૧૦૭આ), (૯) મલ્લવાઇકહા (શ્લો ૧-૮૭, પત્ર ૧૧૭અ-૧૨૦આ), (૧૦) ભદ્દબાહુકહા (પત્ર ૧૨૦આ-૧૨૪અ), (૧૧) પાયલિત્તકહા (શ્લો ૧-૧૮૯, પત્ર ૧૩૨આ-૧૩૯અ), (૧૨) સિદ્ધસેણદિવાગરકહા (પત્ર ૧૩૯આ-૧૪૬આ), (૧૩) નાગદત્તકહા (શ્લો ૧-૧૧૮, પત્ર ૧૫૬આ-૧૬૦આ) (૧૪) કામિણીકહા (પત્ર ૧૬૧અ-૧૬૮આ), (૧૫) મેયજ્જમુણિકહા (શ્લો ૧-૧૨૫, પત્ર ૧૭૦આ-૧૭૫અ), (૧૬) દેવદત્તકહા (પત્ર ૧૭૫અ-૧૭૬આ), (૧૭) પઉમસેહરકહા (શ્લો ૧-૩૯, પત્ર ૧૮૭અ-૧૮૮આ), (૧૮) સંગામસૂરકહા (પત્ર ૧૮૯ આ-૧૯૦અ), (૧૯) ચંદલેહાકહા (શ્લો ૧-૨૭૫, પત્ર ૨૧૮આ-૨૨૨આ) અને (૨૦) નરસુંદરકહા (પત્ર ૨૨૬અ-૨૩૦આ) ૨ વિજયરાયકહા (શ્લો ૧૧૩), મિયાવઈકહા (૧૫૧), ભુવણમલ્લરાયકહા, (૧૬૫), જિણદેવકહા (૫૨), મિગમારણનાયકહા (૭૮૮), નમિવિનમિકહા (૧૩૧), દેવતિકહા (૧૧૮), સુમઇકહા (૭૦), ગંધારસાવયકહા (૭૯), પુક્ખલીસાવયકહા (૩૯), ચંદનરેન્દ્રકથા (સં +પા) (૫૨), ધમ્મઉદ્ધકહા (૭૭), નરવાહણકહા (પા +સં) (૧૪૫), સિરિદત્તાકહા (૯૩), અમિયતેયકહા (૧૪૩), રયણસારકહા (૧૬૦), સુરિન્દદત્તકહા (૭૧), વિજયકુમારકહા (૯૩), જિણનંદકહા (૮), બંધુદત્તકહા (૩૬૯+૧ સં શ્લો૦), સોમસૂરકહા (૪૦+૧ સં શ્લો), ખંધકમુણિકહા (ગદ્ય), વિક્કમસેણકહા (૮૨+૧ સં શ્લો), ચિલાઈપુત્તકહા (૬૨+૧ સં શ્લો), મગીઇકહા (૧૦૬+૧ સં શ્લો), ભાણુસેટ્ઠિકહા (ગદ્ય), ધણસેટ્ઠિકહા (૫૧), દદુરકકહા (૩૭+૧ સં શ્લો), કુમ્માવકહા (૫૬+૧ સં શ્લો), ગુણસાયરકહા (૫૭+૧ સં શ્લો), બંભદત્તકહા (૧૬૦+૧ સં શ્લો), સુમઇકન્નાકહા (૬૭+૧ સં શ્લો), હંસરાયકહા (૩૮+૧ સં શ્લો), મહુરાખવગકહા (૩૨+૧ સં. શ્લો.), ગુત્તસેટ્ઠિકહા (૯૪+૧ સં શ્લો.), ભવંતમુંસણકહા (૫૦+૧ સં. શ્લો), નરસુંદરકહા

નેમિચન્દ્રસૂરિએ રચેલા **અનંતનાથચરિત્ર**માં આઠ પૂજા પૈકી દરેક પૂજા સંબંધી એકેક કથા પદ્યમાં રચાયેલી છે.

ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય

નિજ્જુત્તિ ઇત્યાદિ—જૈન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર નથી અર્થાત્ 'જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન' એ મંતવ્ય એને માન્ય નથી. એ તો જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે અને હોવું જોઇએ એવો મત ધરાવે છે. આને લઇને કેવળ કથાત્મક સાહિત્ય જ નહિ પણ આગમોની નિજ્જુત્તિ વગેરે પણ વૈરાગ્યરંગથી વાચકવૃન્દને રંગવા પ્રેરાયેલ છે.

ઉત્તરજ્ઝયણની ચુણ્ણિ, **આવસ્સય**ની ચુણ્ણિ, **દસવેયાલિય**ની હારિભદ્રીય ટીકા અને શ્રીપ્રભકૃત **ધમ્મવિહિ** પર ઉદયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૬માં રચેલી [1]વૃત્તિમાંની કેટલીક કથાઓમાં જીવનને સફળ બનાવવામાં ઉપયોગી થઇ પડે એવો [2]ઉપદેશ ઓછેવત્તે અંશે વણી લેવાયેલો છે. આમ પાઇયમાં ઔપદેશિક સાહિત્ય પણ છે (જુઓ

(૮૬+૧ સં. શ્લો.), રામનાગદત્તકહા (૫૩+૨ સં. શ્લો.), સસિતિવકહા (૬૪+૨ સં. શ્લો.), વિજયકુમારકહા (સં.+પા.) (૯૭) કંતિસિરીકહા (૮૭+૧ સં. શ્લો.), પભાવઇકહા (૧૦૩+૧ સં. શ્લો) અને મેઘરહકહા (૧૩૬+૧ સં. શ્લો.).

૧ આ વૃત્તિમાં નીચે મુજબની પદ્યાત્મક કથાઓ પાઇયમાં છે:—

પએસિકહા (પત્ર ૩અ–૧૦અ), ઉદાયણકહા (પત્ર ૧૨અ–૨૩આ), કામદેવકહા (પત્ર ૨૪અ–૨૯અ), નંદિમણિયારકહા (પત્ર ૩૦અ–૩૬અ), સંપઇકહા (પત્ર ૩૭અ–૫૦અ), વંકચૂલકહા (પત્ર ૫૧અ–૬૦આ), મૂલદેવકહા (પત્ર ૬૪અ–૭૩આ), સુભદ્દકહા (પત્ર ૭૪અ–૭૮અ), વિણ્હુકુમારકહા (પત્ર ૭૮આ–૮૬અ), ઇલાસુયકહા (પત્ર ૮૬આ–૮૯આ), થૂલભદ્દકહા (પત્ર ૯૧આ–૧૦૦અ), સુરદત્તકહા (પત્ર ૧૦૧અ–૧૦૬આ) અને જંબુસામિકહા (પત્ર ૧૦૭અ–૧૫૧આ). આમાં ૧૪૧૦ પદ્યો છે.

૨ આ ઉપરથી મને એક કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે શું સંસ્કૃત ગદ્ય-સાહિત્યમાં અત્યંત સાદા, લોકપ્રિય અને વ્યવહારપૂર્ણ સાહિત્યના એક અંગરૂપ **પંચતન્ત્ર** (બીજું અંગ તે **હિતોપદેશ**) કે જેની રચના કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ ગુજરાતના કોઇ જૈનને હાથે થયેલી છે તે પણ મૂળે પાઇય ભાષામાં તો નહિ હોય ?

પૃ ૮૬) અને એને લગતી કૃતિઓનો નિર્દેશ ડૉ ઘાટગેએ "Didactic works in Prakrit" એ [1]લેખમા કર્યો છે

ઉવએસમાલા—મહાવીરના સમકાલીન ગણાતા અને કેટલાકને મતે દીક્ષા લીધા પૂર્વે રાજ્ય કરનારા ધર્મદાસે (ગણિએ) પોતાના પુત્ર રણસિહને ઉદ્દેશીને ૫૪૨ ગાથામાં [2]**ઉવએસમાલા**[3] રચી છે એના ઉપર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે[4] ઉવએસમાલાની ગા ૪૭૧મા 'મા-સાહસ' પક્ષીનો ઉલ્લેખ છે અને ગા ૪૭૨મા એનુ સ્વરૂપ છે[5]

ઉવએસપય—હરિભદ્રસૂરિની **ઉવએસપય** નામની કૃતિ આ સૂરિની વિદ્વત્તાને અનુરૂપ છે એના ઉપર મુનિચન્દ્રસૂરિની સસ્કૃતમાં ટીકા છે અ૦ જ૦ પ૦ (ખડ ૨)ના અગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત(પૃ ૨૩–૨૪)મા મે આની નોધ લીધી છે.

ધમ્મોવએસમાલા—[6]કૃષ્ણ ઋષિના શિષ્ય જયસિહસૂરિએ [7]**ધમ્મોવએસમાલા** વિ સ ૯૧૩-૯૧૫મા ૧૦૪ ગાથામા રચી છે એની સ્વોપજ્ઞ પાઇય વૃત્તિમા અનેક કથાઓ પાઇયમા અપાઈ છે

ધમ્મપરિક્ખા—હરિસેણની **ધમ્મપરિક્ખા** (ઇ સ ૯૮૮) જેવી કૃતિઓ ઔપદેશિક સાહિત્યના ઉદ્દેશને સીધો પોષે છે આ ધમ્મપરિક્ખામા જયરામે ગાથામા લખેલી એક કૃતિનો નિર્દેશ છે

સીલોવએસમાલા—આ કૃતિ ઉપર્યુક્ત (?) જયસિહસૂરિના શિષ્ય જયકીર્તિની છે આમા ૧૧૬ ગાથામા શીલ યાને બ્રહ્મચર્ય પાળવા વિષે

---

૧ આ લેખ JUBમા ઇ સ ૧૯૩૭મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે ૨ જુઓ ઉપદેશરત્નાકરની મારી "ભૂમિકા" (પૃ ૫, ૧૯,૨૭, ને ૪૭) ૩ આ જૈ ધ પ્ર. સ તરફથી ઇ સ. ૧૯૧૫મા છપાયેલી છે ૪ જુઓ જિનરત્નકોશ (ભા ૧ પૃ ૪૯–૫૧) ૫ "ભારતી"ના વિ સ. ૨૦૦૫ના વાર્ષિકમા મારો "મા-સાહસ પક્ષી" નામનો લેખ છે ૬ "કણ્હ (કૃષ્ણ) મુનિ" નામનો પ્ર લાલચન્દ્રનો લેખ જૈ સ પ્ર. (વ ૭, અ ૧–૩)મા છપાયો છે ૭ પ લાલચન્દ ગાધીએ ઇ સ. ૧૯૪૯મા આનુ સપાદન કર્યુ છે અને એ સિ જૈ ગ્ર. મા મા છપાયેલ છે

ઉપદેશ છે. એના ઉપર સંઘતિલકસૂરિના શિષ્ય [1]સોમતિલકસૂરિએ **શીલતરંગિણી** નામની સંસ્કૃતમાં [2]વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૯૪માં રચી છે.[3] **સીલોવએસમાલા** જયવલ્લભસૂરિએ પણ રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

ઉવએસમાલા ને ભવભાવણા—સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન ' મલધારી ' હેમચન્દ્રે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત **ઉવએસમાલા** અને **ભવભાવણા** ઔપદેશિક સાહિત્યમાં વિષય, કવિત્વ અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ઉવએસરયણાયર (ઉપદેશરત્નાકર)—સહસ્રાવધાની [4]મુનિસુન્દરસૂરિની આ પદ્યાત્મક રચના છે. એના અપર તટમાં કેટલાંક પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે. આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૭૬ પહેલાંની કૃતિ છે અને એ સ્વોપજ્ઞ વિવરણથી અલંકૃત છે.[5]

ઉવએસરહસ્સ—' ન્યાયાચાર્ય ' યશોવિજયગણિએ ૨૦૩ ગાથામાં આ કૃતિ રચી એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.[6]

ઔપદેશિક સાહિત્યના સર્જનનો પ્રવાહ જૂના જમાનાથી અસ્ખલિતપણે વહે છે એમ આજે પણ પાઇયમાં **અજ્ઝત્તતત્તાલોઅ** જેવી ' ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ' મુનિ શ્રી**ન્યાય**વિજયની કૃતિ જોતાં જણાય છે.

---

૧ એમનું અપર નામ **વિદ્યાતિલક** છે. ૨ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત હીરાલાલ હંસરાજે જામનગરથી ઇ. સ. ૧૯૦૯માં છપાવી છે. ૩ અન્વય, સંસ્કૃત છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થ સહિત મૂળ કૃતિ જૈન વિદ્યાશાલા (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં છપાઈ છે. ૪ આ સૂરિના સંબંધમાં જુઓ ઉ૦ ૨૦ની મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫૯–૬૨). ૫ વિશેષ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત "ભૂમિકા" (પૃ. ૬–૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૨– ૨૫, ૨૭–૩૦, ૩૨–૩૪, ૩૬– ૪૧, ૪૩–૪૫, ૪૭-૪૯ અને ૫૨–૫૯). ૬ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત મૂળ **મનસુખભાઈ** ભગુભાઈ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૭માં છપાયું છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિષયસૂચી છે અને ત્યાર પછી મૂળની ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ છે. અંતમાં સાક્ષીભૂત અવતરણોની સૂચી છે.

રૂપકાત્મક (allegorical) સાહિત્ય

'અમૂર્ત' ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપે આલેખનારા[1] રૂપકાત્મક કથા-સાહિત્યમાં સસ્કૃત કૃતિ તરીકે [2]ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ જે તેવી પાઇયમા કોઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી નથી બાકી અ૦ મા૦ સાહિત્યમા સૂયગડ (સુય ૧, અ ૧૬)નુ 'પુડરીક' દૃષ્ટાત, ઉત્તરજ્ઝયણના અ. ૧૦મા સૂકા પાદડાનુ અને અ ૭મા ઘેટાનુ દૃષ્ટાત તેમજ અ ૯માં ઇન્દ્ર અને નમિ વચ્ચેના સવાદમાના અનેક રૂપકો નોધી શકાય જ૦ મ૦ સાહિત્યમા આવસ્સયની નિજ્જુત્તિ (ગા ૧૨૬૨-૩)મા ગધર્વ નાગદત્તના કથાનકમા ક્રોધાગ્નિનો સર્પો તરીકે ઉલ્લેખ, અને ગા ૧૩૯ની હારિભદ્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦આ- ૧૦૧અ)મા મગસળિયા પત્થર અને 'પુષ્કરાવર્ત' મેઘ વચ્ચેનો સવાદ, પિડેસણા અર્થાત્ પિડનિજ્જુત્તિ (ગા ૬૩૧-૩)મા [3]મત્સ્યે કરેલુ આત્મનિવેદન અને સ૦ચ૦ગત 'મધુબિન્દુ'નુ દૃષ્ટાત રૂપકાત્મક સાહિત્ય પૂરુ પાડે છે

વિ સ ૯૩૨મા રચાયાના ઉલ્લેખવાળી પરતુ ભાષા વિચારતા [4]અર્વાચીન જણાતી 'અપભ્રશ' કૃતિ [5]મદન-જુજ્ઝ અને બુચ્ચરાયની વિ સ ૧૫૮૯ની આ જ નામની 'અપભ્રશ' કૃતિ મનોરમ રૂપકાત્મક પ્રબધ છે

---

૧ આ માટેના ઉપકરણો તે રૂપક, ઉપમા, અતિશયોક્તિ તેમજ સારોપા અને સા ધ્યવસાના લક્ષણા છે ૨ આના પી૦-બ ધ (શ્લો ૮૧-૮૨)મા આવ શ્યક, પિણ્ડૈષણા અને ઉત્તરાધ્યયનનો ઉલ્લેખ છે ૩ મહર્ષિ મનુ અને મત્સ્યનો સવાદ શતપથ બ્રાહ્મણ (૯, ૫, ૧, ૧૨-૧૮)મા છે ૪ જુઓ "મદન-પરાજય"ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૪૪) આ પ્રસ્તાવનામા આખ્યાન-સાહિત્યના ધર્મ-કથા, નીતિ-કથા, લોકકથા અને રૂપકાત્મક એમ ચાર વિભાગો પાડી એના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી રૂપકાત્મક સાહિત્ય વિષે વિસ્તારથી ઊહાપોહ કરાયો છે ૫ આ નામ કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હેમ મુનિએ વિ સ ૧૭૭૬મા બરાનપુરમા રચેલા મદનયુદ્ધ નામના કાવ્યનુ સ્મરણ કરાવે છે એમા મદન અને રતિનો સવાદ છે અને એક રીતે એ ભક્તિપ્રધાન સ્તોત્ર છે કલ્યાણસાગરસૂરિ વગેરેને નમતા વક્તવ્યપૂર્વક આ કાવ્ય "આચાર્ય આનદશકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રથ" (પૃ ૨૩૮-૨૫૫)મા છપાયુ છે

આમ આખ્યાન-સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન અહીં હું પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે ઉત્તરજ્ઝયણની (છપાયેલી) શાન્તિસૂરિકૃત **શિષ્યહિતા** અને નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત [1]**સુખબોધા** એ બે સંસ્કૃત વૃત્તિઓની નોંધ લઉં છું, કેમકે બંનેમાં ૪૦ ૫૦માં કથાઓ છે. **શિષ્યહિતા**માં તો પાઇય કથાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને એથી તો એ 'પાઇય ટીકા' કહેવાય છે.

કુલય (કુલક)

કેટલીક પદ્યાત્મક લઘુ કૃતિઓ 'કુલય'(સં. કુલક) તરીકે ઓળખાય છે. પ્રત્યેક કુલયમાં મુખ્યતયા એક જ વિષય હોય છે. એનું નિરૂપણ [2]ગાગરમાં સાગર' સમાવાયો હોય તેવું [3]સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં વિશદ હોય છે. કેટલાં યે કુલયો ઔપદેશિક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. કેટલાંકનાં નામમાં પણ 'ઉવએસ' શબ્દ છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં એમ મનાય છે કે સૌથી પ્રથમ હરિભદ્રસૂરિના સમયની આસપાસમાં કુલય રચાયું હશે કોઈકે **અભવ્વકુલય** (અભવ્યકુલક) રચ્યું છે. અભયદેવસૂરિએ ૮૫ ગાથાનું **આરાહણાકુલય** રચ્યું છે. **પવયણસારુદ્ધાર**ના દાર ૨૧૪ તરીકે નેમિચન્દ્રસૂરિએ **જીવસંખાકુલય** ગા. ૧૨૩૨-૧૨૪૮રૂપે ગૂંથ્યું છે. પરમાનંદસૂરિએ **પવ્વજ્જાવિહાણકુલય** (પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલક) રચ્યું છે. કોઈકે ૩૧ ગાથાનું [4]**અન્નાયઉંછકુલય** રચ્યું છે. એમાં ભિક્ષાચર્યાનો

---

૧ આમાંથી સગરસુઅ, ઉદાયણ, સણંકુમાર, બંભદત્ત, મૂલદેવ, મંડિય અને અગડદત્ત એ સાત કથાઓના સંગ્રહરૂપ જિનવિજયજીદ્વારા સંપાદિત **પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ** ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પહેલી કથા આર. ફિક (Fick) દ્વારા Eine jainistische Baarbeitung der Sagar-Sage નામના નિબંધમાં અપાઈ છે, અને બાકીની ૭ તેમજ બીજી પણ કથાઓ ડૉ. યાકોબીએ Ausgewählte Erzählungen in Mahārāṣṭrīમાં લાઈપ્ત્સિગથી ઇ. સ. ૧૮૮૬માં છપાવી છે. જે. જે. મેયરે Hindu Falesમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯માં આનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. એમણે **અગડદત્તચરિય**નો જર્મનમાં પદ્યમાં કરેલો અનુવાદ **કાવ્યસંગ્રહ**માં પૃ. ૭૨ વગેરેમાં છપાયો છે. ૨ **દાણાદિકુલય** પર ૧૨,૦૦૦ શ્લોકની અને ચેઇયવંદણકુલયાદિ પર ચારેક હજારની ટીકા છે. ૩ આથી આ સહેલાઇથી કંઠસ્થ થઇ શકે છે. ૪ આના ઉપરની આનંદવિજયકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૯માં છપાયેલી છે.

વિષય છે સસારની અનિત્યતા સૂચવનારાં બે અજ્ઞાતકર્તૃક અણિચ્ચયા-કુલય છે એકમા દસ અને બીજામા આઠ પદ્યો છે[૧]

આ ઉપરથી જણાશે કે કુલયનો વિષય આત્મોપદેશ ઉપરાત તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે દેવસૂરિકૃત **ઉવએસકુલય**, [૨]જિનદત્તસૂરિકૃત **કાલ-સરૂવકુલય**, અને જિનપ્રભસૂરિકૃત **ગોયમચરિયકુલય**, **જુગાજિણ-ચરિયકુલય**, **નાણપયાસકુલય**, **ધમ્માધમ્મવિયારકુલય**, **ભાવણા-કુલય** અને **સુભાસિયકુલય** અપભ્રશમા છે કુલયો પાઇય અને અપભ્રશ ઉપરાત સસ્કૃત અને પ્રાદેશિક ભાષામા પણ રચાયા છે[૩] આ સૌમા વૃત્તિ અને ટબ્બાથી વિભૂષિત વીસ ગાથાનુ ગોયમકુલય અસત પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ છે એ સૌથી પ્રાચીન હોવાનુ કેટલાક માને છે

લગભગ ઇ સ ની આઠમી સદીથી કુલયની રચના થવા માડી, ૧૧મી સદીમા એને વેગ મળ્યો અને એના પછીની ત્રણ સદીમા એનો પરેપૂરો વિકાસ સધાયો આ જાતની રચના ૧૮મી સદીમા બધ પડી હોય એમ લાગે છે

કાવ્યો

[૪]**રાવણવહ**—મરહટ્ટી ભાષામા રચાયેલા આ કાવ્ય (classical poem)ને [૫]**દહમુહવહ** તેમજ [૬]**સેઉબન્ધ** પણ કહે છે

---

૧ જુઓ DCJM (Vol XVIII, pt 1)ના પૃ ૧૭–૮ ૨ આ સૂરિએ **ચેઇયવદણકુલય** રચ્યુ છે એ અને એની વૃત્તિ માટે જુઓ DCJM (Vol XVII, pt 4, pp 56-64) ૩ "कुलकमशक जैन रचनाए" એ નામનો શ્રી અગરચદ નાહટાનો લેખ જૈ ધ પ્ર (પુ ૬૪)ના અ ૮, ૧૧ અને ૧૨મા એમ ત્રણ કટકે છપાયો છે એમા ૨૫૦ કુલકોની સૂચી છે એમા ચાલીસેક પ્રકાશિત છે અજ્ઞાતકર્તૃક **પચ્ચક્ખાણકુલય** જૈ સ પ્ર (વ ૧૩, અ ૬)મા છપાયુ છે એમા પ્રત્યાખ્યાનો વિષે નિરૂપણ છે ૪ ભટ્ટિએ **રાવણવધ** નામનુ કાવ્ય રચ્યુ છે ૫ આ કૃતિના સ્થૂળ પરિચયાદિ માટે જુઓ જૈ સ. પ્ર (વ ૧૦, અ. ૬, પૃ ૮૫–૮૮)મા છપાયેલો મારો લેખ નામે "દહમુહવહ, ગઉડવહ અને જૈન જગત્" ૬ સદિગ્ધ કાળ અને કર્તૃત્વવાળી અને મામની સ્તુતિરૂપ **સામ્મપચાશિકા**ના અતિમ પદ્યમા કૃત્રિમ રીતે 'સેતુ-

એમાં એકંદર પંદર આસાસઅ (આશ્વાસક) છે. એમાં વાનરસેનાના પ્રસ્થાનથી માંડીને રાવણના વધ સુધીની રામની કથા છે. ૧૫ આસાસઅ પૈકી ત્રણમાં સેતુના બંધનનું અદ્‌ભુત વર્ણન છે. એથી આ કૃતિનું નામ 'સેઉબંધ' છે. આનું પ્રેરક તત્ત્વ અનુરાગ છે અને એ વાત આ કાવ્યની મુદ્રા અણુરાઅ (સં. અનુરાગ) સૂચવે છે. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ વિષ્ણુનું અને પછી શિવનું સ્મરણ કરાયેલ છે. એના કર્તાનું નામ પરંપરા પ્રમાણે [1]પ્રવરસેન છે. આ. ૧ના નવમા પદ્ય પ્રમાણે કોઇ રાજાની પ્રાર્થના ઉપરથી આ કૃતિ રચાયેલી છે. પ્રવરસેન બીજાએ 'વિતસ્તા' યાને 'જેલમ' ઉપર મોટો પૂલ બંધાવ્યો તે અવસરે આ રચાયેલી છે એમ **રાજતરંગિણી** (૩–૩૫૪) ઉપરથી ફલિત થાય છે એમ ડૉ. સ્ટેન કૉનોએ પોતે સંપાદિત કરેલ [2]"કર્પૂરમંજરી" (પૃ. ૧૯૫)માં સૂચવ્યું છે. [3]દંડીએ આ **રાવણવહ**નો 'સેતુબંધ' તરીકે અને [4]બાણે "સેતુ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ કૃતિનો સમય ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકા કરતાં અર્વાચીન હોઇ શકે નહિ. અકબરના સમયમાં થઇ ગયેલા **રામદાસે** આના ઉપર ટીકા રચી છે અને તેમાં એના કર્તા તરીકે કાલિદાસનું નામ સૂચવ્યું છે, પણ તે અસ્થાને છે. સીગફ્રીડ ગોલ્ડ્‌સ્મિટ્ટ (Siegfried Goldschmidt) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૮૦–૮૩માં **સેઉબંધ**નું સંપાદન થયું છે. અને જર્મન અનુવાદ પણ થયો છે [5] **સેઉબંધ**નાં

બન્ધ' એવું નામ ગૂંથાયેલું છે. એ ઉપરથી આ **સેઉબન્ધ**ના કર્તા **પ્રવરસેન**નો સમય પ્રો. **પીટર્સન**ના મત મુજબ જો ઇ. સ. ૪૭૨નો માનીએ તો **સામ્બ-પંચાશિકા** ત્યાર પછીની કૃતિ ગણાય.

૧ **મેળની મુદ્રિકા**ના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૨૭)માં સ્વ. કેશવ હ૦ ધ્રુવે કહ્યું છે કે "અભિનવરાજ પ્રવરસેને મૂર્તિમાન પ્રાકૃતનાં અનુરાગથી અંકિત સેતુબન્ધ રચી હિમાચલથી સુવેલાચલ સુધી સ્થાયી કીર્તિસેતુ વિસ્તાર્યો હતો." ૨ મેં આ સટ્ટકનો ગુ.માં અનુવાદ કર્યો છે અને એમાં આવતાં પદ્યોનો સમશ્લોકી અનુવાદ કર્યો છે. આ અપ્રસિદ્ધ છે ૩ જુઓ **કાવ્યાદર્શ** (પરિ૦ ૧, શ્લો. ૩૪). ૪ જુઓ **હર્ષચરિત** (પીઠિકા, શ્લો. ૧૪). ૫ મૂળ કાવ્ય **રામદાસ**ની સંસ્કૃત ટીકા સાથે "કાવ્યમાલા ૪૭" તરીકે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ત્રણ રૂપાન્તર (recension) ઉપરાત ચોથા તરીકે **સેતુસરણિ** નામના સંસ્કૃત અનુવાદનો નિર્દેશ થઇ શકે [1] કે હ ગ્રુવે પ એં૦ આ૦ (પૃ ૨૭૩)મા રાવણવહનો નિર્માણકાળ ઇ સ ૪૧૪નો કલ્પ્યો છે.

ગલિતક—રાવણવહમા ૧૨૯૦ છંદોમાથી ૧૨૪૬ સ્કધક છે, બાકીના ૪૪ ગલિતક છે **અવન્તિસુન્દરીકથા** પ્રમાણે ૫૬ યમક-કવિઓએ ૫૬ ગલિતકો રચ્યા છે આ હિસાબે આ રાવણવહમાંથી ઓછામા ઓછા બાર ગલિતકો નાશ પામ્યા છે ગલિતકો પ્રક્ષિપ્ત છે અને એ ઇ સ ના પાચમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન છે આ ગલિતકોની દુર્બોધતા જોઇને **સેતુપ્રદીપ**ના કર્તાએ આને 'કટક' કહેલ છે

પદ્યરચનાની આલોચનામાં આ પ્રક્ષિપ્ત ગલિતકો ઉપયોગી છે અને એને લઇને રાવણવહ ઉપયોગી છે ગલિતક વર્ગને ઉદ્દેશીને પ એં આ (પૃ ૨૭૬)મા નીચે મુજબ વિધાન છે —

"ગલિતકવાદ પ્રાકૃતમા એક નવી કલામય ઘટના છે સાદા ૧૨ અને ૨૪ માત્રાના પરબધમાથી અન્ત્ય યમકવાળા વિવિધ ગલિતક ઉત્પન્ન થયા છે પરબધમા અન્ત્ય યમક કિવા પ્રાસના કલામય પ્રયોગનુ પ્રથમ દર્શન ગલિતક-વર્ગમા થાય છે અન્ત્ય યમકને બદલે અન્ત્ય અનુપ્રાસનો પ્રયોગ અજકવર્ગમા દેખા દે છે, પણ ઉત્તરે અન્ત્ય યમક જ ફાવી જાય છે "

રાવણવહમા સાત પ્રકારના ગલિતક છે (૧) ઉગ્ર-ગલિતક, (૨) ગ૦, (૩) માલા-ગ૦, (૪) મુગ્ધ-ગ૦, (૫) લલિત-ગ૦, (૬) વિલમ્બિત-ગ૦ અને (૭) સુન્દર-ગ૦ [2]

[3]**ગઉડવહ**—વાક્પતિરાજ (ઉર્ફે બપ્પઇરાય) દ્વારા લગભગ ઇ સ ૭૫૦મા ગઉડવહ કાવ્ય મરહટ્ટી ભાષામા રચાયુ છે આ કવિના

૧ જુઓ PLCIC (pp 23–24) ૨ આના પ્રકાર પ્રયોગ, સખ્યા, માત્રા અને પદ્ધતિ માટે જુઓ પ એં. આ (પૃ ૨૯૭–૮) ૩ આની એક આવૃત્તિ એસ એસ પડિતને હાથે ઇ સ ૧૮૮૭મા અને બીજી ઉનગીકરને હાથે ઇ સ ૧૯૨૭મા તૈયાર થઇ પ્રકાશિત થયેલી છે એમા જૈન (?) હરિ-પાલની સસ્કૃત ટીકા, SPPની સટીવાળી અગ્રેજીમા વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩–૧૩૦), પાઠાતરો, કાવ્યગત ગાથાઓની સૂચિ ઇત્યાદિ છે

આશ્રયદાતા અને કનોજના રાજા યશોવર્માની ઉજવણી (celebration) અર્થે યોજાયેલું કાવ્ય છે. આ ઉત્પ્રેક્ષાના મહામૂલ્યશાળી ભંડારરૂપ છે. દહમુહવહ ઉપરથી સૂચિત થયેલું મનાતું [1]આ કાવ્ય ૧૨૦૯ પદ્યમાં આર્યામાં રચાયું છે. એમાં કુલકો અને મહાકુલકો છે, પણ આસાસઅ કે એવા કોઇ વિભાગ નથી. યશોવર્માએ ગૌડનો—મગધના રાજાનો વધ કેવી રીતે કર્યો ઇત્યાદિ મુખ્ય બાબતો માટેની ભૂમિકારૂપ આ કાવ્ય જણાય છે એટલે કાં તો કવિને હાથે આ કાવ્ય પૂરું રચાયું નથી અથવા રચાયું હોય તો એ આજે મળતું નથી. પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે ૬૧ પદ્યો છે[2] શ્લો. ૬૨–૯૮માં કવિઓની પ્રશંસા છે.[3] શ્લો. ૯૯–૧૬૬માં કાવ્યનો પ્રારંભ છે. યશોવર્માનો મહિમા વર્ણવાયો છે. શ્લો. ૧૬૭–૧૮૧માં પ્રલય-કાળનું વર્ણન અને ત્યાર બાદ યશોવર્માના વિજય-યાત્રા માટેના શરદ ઋતુમાંના પ્રસ્થાનનું વર્ણન છે. શ્લો. ૨૮૫–૩૩૮માં વિન્ધ્યવાસિની દેવીનો અધિકાર છે. શ્લો. ૩૫૫–૩૮૨માં ગ્રીષ્મ ઋતુનું અને શ્લો ૪૮૩–૪૧૩માં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન છે. શ્લો. ૪૧૭માં ગૌડરાજનો વધ અને શ્લો. ૪૧૮–૪૭૧માં યશોવર્માનું અન્યાન્ય દેશોમાં ગમન નિરૂપાયેલ છે. શ્લો ૫૧૩–૬૪૮માં યશોવર્માના સૈન્યે જોયેલાં દશ્યો, મંદિરો, સરોવરો, વનો, નદીઓ, વૃક્ષો ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. શ્લો ૭૯૭–૮૦૪માં વાક્પતિના—કવિના ચરિત્રનો પ્રસ્તાવ છે. શ્લો.

---

૧ આ કાવ્યની પ્રશંસા **તિલકમંજરી** (શ્લો. ૩૧)માં ધનપાલે કરી છે. વિશેષમાં એમણે **વાલ્મીકિ**, **કાનીન (વ્યાસ)**, **બૃહત્કથા**, **પ્રવરસેન**, **તરંગવતી**, જીવદેવકૃત પ્રાકૃત પ્રબંધ, **કાલિદાસ**, **બાણ**, **કાદંબરી**, **હર્ષાખ્યાયિકા**, **માઘ**, **ભારવિ**, **સમરાદિત્ય(કથા)**, ભવભૂતિ, ભદ્રકીર્તિ, **તારાગણ**, યાયાવર, **મહેન્દ્રસૂરિ**, **રુદ્ર**, **ત્રૈલોક્યસુંદરી**, અને કર્દમરાજની સૂક્તિની નોંધ લીધી છે.

૨ આમાં બ્રહ્મા, હરિ, નરસિંહ, મહાવરાહ, વામન, કૂર્મ, અને મોહિનીસ્વરૂપ હરિ, કૃષ્ણ, બલભદ્ર, મધુમથ, શિવ, ગૌરી, સરસ્વતી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અહિવરાહ, ગણપતિ, લક્ષ્મી, કામ અને ગંગા એમ વિવિધ દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ છે.

૩ ૬૯માં પદ્યમાં કવિએ પોતાની કૃતિ **મહુમહવિજય**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦૭૫-૧૧૨૦માં પ્રદોષનુ વર્ણન છે શ્લો ૧૧૮૪-૧૨૦૯માં યશોવર્માના ચરિત્રનો પ્રારભ છે આ કાવ્યના ૮૦૦મા પદ્યમા ભાસ, કાલિદાસ અને [1]હરિચન્દ્રનાં નામની સાથે સાથે [2]સુબન્ધુનો ઉલ્લેખ છે

ગઉડવહનો વ્યાપક છદ્દ આર્યા છે એના ૫૯મા પદ્ય પછી ચાર પક્તિનો—પચ્ચીસ માત્રાનો છદ છે અને તે એક જ પદ્ય છે અને એ 'સમગલિતક' છદ છે [3]

વાયુવિકારની કૃતિ—હર્ષચરિત (પૃ ૪૧)મા બાણભટ્ટે 'પાઇય' કવિ વાયુવિકારનો નિર્દેશ કર્યો છે આ કવિએ કઈ કૃતિ પાઇયમા રચી છે?

ત્રિપુરુષચરિત્ર—કુવલયમાલામા દેવગુપ્તે આ કૃતિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ કઈ ભાષામાં છે તે તેમજ આ દેવગુપ્ત તે કોણ તે મને જાણવામા નથી

મહુમહવિજય—વાક્પતિરાજે મહુમહવિજય રચ્યુ છે[4] એમ **બપ્પભટ્ટિચરિત્ર** ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે વિશેષમા **કાવ્યાનુશાસન**-(અ ૧, સૂ ૨૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ નામે **અલંકારચૂડામણિ**(પૃ ૮૧)મા હેમચન્દ્રસૂરિએ **મધુમથનવિજય**નો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હોય એમ જણાય છે આના ઉપરના **વિવેક**મા આ કૃતિમાથી એક પાઇય પદ્ય અવતરણરૂપે રજૂ કરાયેલુ છે

હરિવિજય—સર્વસેને હરિવિજય રચેલ છે આ કૃતિનો ઉલ્લેખ **આનન્દવર્ધને ધ્વન્યાલોક**(ઉ ૩, પૃ ૧૨૭)મા કરી એક પાઇય અવતરણ આપ્યુ છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામા આવી નથી **અલકાર**-

---

૧ બાણભટ્ટ ભટ્ટાર હરિચન્દ્રનો ઉચ્ચ પ્રકારની ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રણેતા તરીકે હર્ષચરિત(શ્લો ૧૨)મા નિર્દેશ કર્યો છે તો એ કૃતિ કઈ? ૨ **A Volume of Studies in Indology** નામના પ્રો પી વી કાણેને અર્પણ કરાયેલા ગ્રથમાના ડૉ એસ કે ડેના " The prose Kāvyas of Dandin, Subandhu and Bāna " નામના લેખ (પૃ ૧૨૮)મા એમ કહ્યુ છે કે સુબન્ધુના સમય માટે ચોક્કસ આધાર રાખી શકાય એવો ઉલ્લેખ ગઉડવહનું ૮૦૦મુ પદ્ય છે આ ઉપરથી પાઇય કૃતિઓની શી કિંમત છે તે સહેજે સમજાશે. ૩ જુઓ પ૦ એ આ૦ (પૃ ૨૭૭) ૪ જુઓ પૃ ૧૩૪, ટિ. ૩

ચૂડામણિ(પૃ. ૧૭૧ ને ૪૬૧)માં તેમજ વિવેક(પૃ. ૪૫૮ ને ૪૫૯)માં હરિવિજયનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હશે.

રાવણવિજય—અલંકારચૂડામણિ(પૃ. ૪૫૬)માં આ કૃતિમાંથી એક પદ્ય અવતરણરૂપે અપાયું છે. સમગ્ર કૃતિ કોઇ સ્થળે છે ખરી?

વિસમબાણલીલા—આના કર્તા આનંદવર્ધન છે. એમણે ધ્વન્યાલોકના ઉ. ૨, પૃ. ૧૧૧માં તેમજ ઉ. ૪, પૃ. ૨૪૧માં આ કૃતિનાં ઉલ્લેખપૂર્વક એકેક પાઇય પદ્ય આપ્યું છે. અલંકારચૂડામણિ-(પૃ. ૮૧)માં મધુમથનવિજયની સાથે સાથે જે વિષમબાણલીલાનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે, કેમકે એમાંથી એક પાઇય પદ્ય જે અવતરણરૂપે પૃ. ૭૪માં અપાયેલું છે. તે આમાં પૃ. ૧૧૧માં છે.

ગોવિંદભિસેય યાને **સિરિચિન્ધ**—વરરુચિકૃત **પ્રાકૃતપ્રકાશ**ગત નિયમો સમજાવવા માટે **ગોવિંદભિસેય** યાને **સિરિચિન્ધ** નામનું કાવ્ય રચાયું છે. અને એ રીતે એ ભટ્ટિકાવ્યની અનુકૃતિરૂપ છે. એમાં એકંદર બાર સર્ગોમાં ગોવિંદનો અભિષેક વર્ણવાયો છે. પહેલા આઠ સર્ગોની રચના બિલ્વમંગલ ઉર્ફે કૃષ્ણલીલાશુકને હાથે થયેલી છે, જ્યારે બાકીના ચારની રચના એના શિષ્ય દુર્ગાપ્રસાદયતિને હાથે થયેલી છે. એ શિષ્યે એની ટીકા પણ રચી છે. આ બંને ગુરુ અને શિષ્યનો દેશ 'કેરલ' છે. એમના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક એમને ઇ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં થઈ ગયેલા માને છે તો કેટલાક એમના સત્તાસમય તરીકે છેક પંદરમો સૈકો જણાવે છે; [1]ડૉ. ઉપાધ્યે તેરમો સૈકો માને છે.

સઉરિચરિય—શ્રીકંઠે આ યમક-કાવ્ય રચ્યું છે. એમનો સમય [2]રામપાણિવાદ કરતાં—ઇ. સ. ૧૭૦૭ કરતાં પ્રાચીન છે. આ કૃતિનો વિષય શૌરિ ઉર્ફે કૃષ્ણનું ચરિત્ર છે.

---

૧ એમણે આ કાવ્યનો પહેલો સર્ગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ ભા૦ વિ૦ (પુ. ૩, અં. ૧, પૃ. ૬૭–૭૨)મા ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આને અંગે પૃ. ૬૦–૬૭માં તેમજ પૃ. ૭૨–૭૬માં કેટલીક બાબતો અંગ્રેજીમાં અપાઇ છે. ૨ એમણે **મદનકેતુચરિત** (પ્રહસન) અને **સીતારાઘવ** (નાટક) તેમજ **ભાગવતચંપૂ** રચેલાં છે.

ઉસાણિરુદ્ધ—ઇ સ ૧૭૦૭મા જન્મેલા રામપાણિવાદે આ કાવ્યની રચના કર્યાનુ મનાય છે એમા ચાર સગ્ગ(સર્ગ) છે એનુ આદ્ય પદ્ય કપ્પૂરમજરીનુ સ્મરણ કરાવે છે, અને એનુ છઠ્ઠું પદ્ય તો કપ્પૂરમજરીના પ્રથમ જવનિકાતરના આઠમા પદ્ય સાથે બરાબર મળતુ આવે છે. વિવિધ છદોમા રચાયેલા આ કાવ્યમા ૭૭+૫૮+૬૩+૮૨=૨૮૦ પદ્યો છે બીજો સગ્ગ અપૂર્ણ છે ઉષા ને અનિરુદ્ધના લગ્ન એ આ [1]કાવ્યનો વિષય છે

કસવહુ—આ પણ રામપાણિવાદની કૃતિ છે એ ચાર સગ્ગમા વિભક્ત છે અને એમા વિવિધ છદોમા ગૂથાયેલા એકદર ૨૩૩ પદ્યો છે વાસુદેવ કૃષ્ણનુ જીવન અને કસનો વધ એ એનો વિષય છે [2]

પૃથ્વીરાજ રાસામાં પાઇય ગાથાઓ—કાશીની "નાગરી પ્રચારિણી સભા"એ પૃથ્વીરાજ-રાસો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના ૧૬૧૨મા પૃષ્ઠ ઉપર એક પાઇય ગાથા નીચે મુજબ ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમા રજૂ થઇ છે –

> "दीसै विविह चरिय जनिज्जै सज्जन दुज्जन।
> अप्पान चक लिज्जै हिंटिज्जै तेन पुहवीए॥"

---

૧ અગ્રેજી પ્રસ્તાવના અને પાઇય સસ્કૃત કોશ સાથે ડૉ ઉપાધ્યેએ આ સપાદિત કર્યું છે અને તે JUB (પુ ૧૦, અ ૨, ઇ સ ૧૯૪૧)મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે પડિત એસ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી અને ડૉ સી કુન્હન રાજા દ્વારા સપાદિત અને The Adyar Library Series No 42 તરીકે ઇ સ ૧૯૪૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલ "ઉષાનિરુદ્ધ"ની આવૃત્તિમા મૂળ, એની સસ્કૃત છાયા, શ્લોકસૂચી, શબ્દકોશ, તાડપત્રીય પ્રતિના આધારે પાઠાતરો અને અગ્રેજી પ્રસ્તાવના છે આ કાવ્યનો મે અગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો છે વિશેષમા મે એના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક એમ બે પ્રકારે ગુ મા અનુવાદ કર્યા છે આ ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે

૨ ડૉ ઉપાધ્યેએ આનુ સપાદન કર્યુ છે, અને સાથે સાથે ગ્રન્થકર્તાની કે અન્ય કોઇની રચેલી સસ્કૃત છાયા આપી છે વિશેષમા એમણે અગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના તેમજ શબ્દકોશ આપી આ કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવી છે આ આવૃત્તિ "હિન્દી ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય" (મુબઈ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૦મા પ્રકાશિત થઈ છે આ કૃતિનો મારો રચેલો પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ નામે કસવધ ઇ સ. ૧૯૪૪મા છપાયો છે

ખરી રીતે આ ગાથા નીચે પ્રમાણે જોઇએઃ—

"दीसइ विविहचरियं जाणिज्जइ सज्जणदुज्जणविसेसो ।
अप्पाणं च कलिज्जइ हिंडिज्जइ तेण पुहवीए ॥"[1]

વિવિધ દેશોમાં પર્યટન કરવાથી શા શા લાભ થાય છે એ અહીં દર્શાવાયું છે.

પુરાતન-પ્રબન્ધ-સંગ્રહમાં પૃથ્વીરાજ-રાસામાંનાં ત્રણ ચાર પદ્યો છે.

વર્ણનસાગર—જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૩૪૭)માં આ નામની એક પાઇય કૃતિની ૨૪ પત્રની હાથપોથીની નોંધ છે. શું એમાં આગમોમાં આવતા વર્ણકો એકત્રિત કરાયેલા છે કે આ કોઇ કાવ્ય છે? વિશેષમાં એની ભાષા શી છે?

ભાસ(?)ની કૃતિ—મમ્મટે રચેલા **કાવ્યપ્રકાશ** (ઉ. ૪; શ્લો. ૬૭)માં નીચે મુજબનું પદ્ય છેઃ—

"जा थेरं व हसंता कइवअणंबुरुहवद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥"[2]

કાવ્યપ્રકાશની કોઇ વૃત્તિમાં આ પદ્યના કર્તાનું નામ જણાતું નથી. સાયણાચાર્યકૃત **અલંકારસુધાનિધિની** એક હાથપોથીમાં "महाकविना भासेनाप्युक्तम्" એવો ઉલ્લેખ છે એમ કે. કૃષ્ણમૂર્તિ એમના લેખ[3] નામે "Bhāsa as a Prākrit poet"માં

૧ જુઓ ભા૦ વિ૦ (વ. ૧, અં, ૩, પૃ. ૩૨૩-૪). ૨ આનો અર્થ એ છે કે કવિઓના વદનરૂપ કમળને વિષે નિવાસ કરનારી જે વાણી અર્થાત્ સરસ્વતી સ્થવિર(બ્રહ્મા)ને હસતી, જાણે અન્ય કોઈ એવા ભુવનમંડળને દર્શાવે છે તે જયવંતી વર્તે છે. આમ કવિ દ્વારા કલ્પાયેલું જગત્ બ્રહ્માના જગત્ કરતાં ચડિયાતું છે એ વાત, સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન પણ બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન કરતાં વધારે સારું છે એ ભાવ તેમજ બ્રહ્માના વૃદ્ધત્વનો ઉપહાસ એ ત્રણ બાબતોનો તાદૃશ ચિતાર અહીં અપાયો છે. ૩ આ લેખ IHQ (Vol. XXII, No. 1)માં છપાયો છે.

કહે છે વિશેષમા એઓ કહે છે કે ભાસે રચેના કોઈ કાવ્યનુ આ મગલાચરણ હોય તો ના નહિ ગઉડવહ(શ્લો. ૮૦૦)મા ભાસનુ નામ કાલિદાસ, સુબન્ધુ અને હરિચન્દ્ર કરતા પહેલુ નિર્દેશાયુ છે એને સૂચક ગણીએ તો ભાસે કોઇ કાવ્ય પાઇયમા રચ્યુ હોય એમ મનાય

સ્તુતિ-સ્તોત્રો

વિશિષ્ટ કૃતિઓ—જૈ૦ મ૦મા પુષ્કળ સ્તોત્રો રચાયા છે, અને એમાના કેટલાક છપાયાં પણ છે આ બધાંનો પરિચય આપવા માટે આ સ્થળ નથી[1] આથી અહીં તો હુ અમુક અમુક વિશિષ્ટતાવાળા થોડાકનો જ ઉલ્લેખ કરીશ —

(૧) નન્દિષેણકૃત વિવિધ છદોમા રચાયેલ [2]**અજિયસતિથવ.**

(૨) જિનપ્રભસૂરિકૃત નવગ્રહશ્લેષાત્મક [3]**પાસનાહલહુથવ.**

(૩) ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલુ ચાર અર્થવાળુ [4]**ઉવસગ્ગહરથોત્ત.**

(૪) અજ્ઞાતકર્તૃક આભાણક(પા ઓહાણઅ)ગર્ભિત [5]**જિણથોત્ત**

---

૧ ડૉ ઘાટગેએ "Hymns in Prakrit" એ નામના લેખમા કેટલાક સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે આ લેખ JUB (Vol III, pt 3, pp 45-50)મા છપાયો છે. સ્તોત્રોની સૈકા દીઠ નોધ મે "ભક્તામર, કલ્યાણમદિર અને નમિઊણ સ્તોત્ર" ની આવૃત્તિની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ ૬-૯)મા લીધી છે **જૈનસ્તોત્રસદોહ** (ભા ૧)મા ૭-પરિશિષ્ટ તરીકે ઇ સ ૧૯૩૨ સુધીમા પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્તુતિ-સ્તોત્રોના પ્રતીક, નામ અને પદ્યોની સખ્યા અપાયા છે અને એની પહેલાના પૃષ્ઠો ઉપર જે જે ગ્રન્થમા સ્તોત્રાદિ છપાયા છે તેના નામ અને મુદ્રિત સ્થાનો અપાયા છે ૨ આ "પચપ્રતિક્રમણસૂત્ર"ની અનેક આવૃત્તિમા જોવાય છે ૩ આ જૈ૦ સ્તો૦ સ૦ (ભા ૧, પૃ ૨૨૮-૨૩૪)મા છપાયેલ છે ૪ આના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર નામે **પાર્શ્વસ્તોત્ર** તેજસાગરે રચ્યુ છે આ મે સપાદિત કરેલી **પ્રિયકરનૃપકથા**ના અતમા પરિશિષ્ટરૂપે પૃ ૪૫-૪૮મા છપાયેલ છે ૫ જુઓ જૈ૦ સ્તો૦ સ૦ (ભા. ૧, પૃ ૭૮-૮૧)

(૫) માનદેવસૂરિકૃત [1]સપ્તતિશતયંત્રવાળું [2]માયાવી ચોરસવાળું તિજયપહુતથોત્ત.

(૬) [3]ધર્મઘોષસૂરિકૃત ‘ ભત્તિભર ’થી શરૂ થતું ૨૦૯ પદ્યનું ઇસિ-મંડલ-થોત્ત (મહરિસિગુણસંથવ).[4]

---

૧ આ રહ્યું એ યંત્રઃ—

૨૫	૮૦	૧૫	૫૦
૨૦	૪૫	૩૦	૭૫
૭૦	૩૫	૬૦	૫
૫૫	૧૦	૬૫	૪૦

૨ “ માયાવી ચોરસો અને જૈન સ્તોત્રો ” એ નામનો મારો લેખ ખેડટકે “ જૈન ”ના તા. ૧-૧-૩૩ અને ૮-૧-૩૩ના અંકમાં છપાયો છે, જ્યારે A Note on Jaina Hymns and Magic Squares નામનો મારો લેખ IHQ (Vol. X, No. 1, pp. 148-153)માં ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયો છે. આ લેખમાં મેં ધર્મનંદનકૃત ચઉસટ્ઠિજોગિણી-ચઉસટ્ઠીમંડલ નામની સ્તુતિની નોંધ લીધી છે. એને અંગેનો આઠ આઠ ખાનાંવાળો અને એકથી ૬૪ અંકવાળો માયાવી ચોરસ મેં આપ્યો છે. વિશેષમાં અહીં મે શુભસુંદરે ૨૫ ગાથામાં જ. મ.માં રચેલા અને પાંચ જાતના માયાવી ચોરસોનું સૂચન કરનારા એક સ્તોત્રનાં પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય અને પાંચે માયાવી ચોરસો આપ્યાં છે. આ સ્તોત્રના ઉપર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે ચતુઃષષ્ટિયોગિની-સ્તુતિ નામની એક સંસ્કૃત કૃતિમાં ૬૪ યોગિનીનાં નામ છે તે આ૦ શ્રુ૦ સ્મા૦ ગ્રં૦ (ભા. ૩)માં શ્રી. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે Supernatural Beings in the Jain Tantras નામના પોતાના લેખ (પૃ. ૭૮-૭૯)મા આપ્યાં છે.

૩ આ સૂરિને ‘ તપ ’ ગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય માનવા કરતાં ‘અંચળ’ ગચ્છના જયસિંહસૂરિના પટ્ટધર માનવા કેટલાક પ્રેરાય છે. આ પટ્ટધરનો જન્મ વિ. સં. ૧૨૦૮માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૬૮માં થયેલ છે. એમણે સયપઇ રચી છે પણ એ મળતી નથી. શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય ધવલ શ્રાદ્ધે ૮૪ ગાથામાં વિ. સ ૧૧૮૬માં પરિગ્ગહપરિમાણ રચેલ છે. શું આ ધર્મઘોષસૂરિ પ્રસ્તુત હોઈ શકે અને વિ. સં. ૧૧૮૬માં ધમ્મકપ્પદુમ રચનાર પણ એઓ જ છે ? ૪ આને ઇસિમંડલપયરણ પણ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૨૨). એમાં

(૭) નન્નસૂરિકૃત અને ' સર્વતોભદ્ર '[1] યન્ત્રથી અલંકૃત સત્તરિસયથોત્ત[2]
(૮) અભયદેવસૂરિકૃત ' જયતિહુયણ 'થોત્ત

ક૨૫(ઉ ૪)નામ ધર્મદાસગણિકૃત [3]લઘુ ભાસ (ભા ૫, ગા ૫૫૪૯)મા જે અજિયસંતિથયનો ઉલ્લેખ છે તે જ ઉપર્યુક્ત પ્રથમ સ્તવ હશે

માંડણે ભક્તિ, પાખંડ, હાસ્ય, મૂર્ખ, મજ્જન વગેરે બત્રીસ વિષયો ઉપર વીસ વીસ કડીની એક એક વીસી રચી છે આ પ્રબોધબત્રીસીમા કડી કડીએ એકેક આભાણક આપ્યું છે અને તેમ કરવામા અજબ કુશળતા દાખવી છે શું એણે ઉપર્યુક્ત ચોથું સ્તોત્ર જોઇને તેમ કર્યું હશે ? -

' જયતિહુયણ ' સ્તોત્રને ચમત્કારની દૃષ્ટિએ જોવામા આવે છે ' ખરતર ' ગચ્છમા એનો વિશેષ પ્રચાર છે ગુ ભા ઉ (પૃ ૩૪૯–૩૫૨, ૨૨૯, ૨૨૫, ૨૧૯–૨૨૦)મા આ ' અપભ્રંશ ' (ઊગતી ગુ)ની કૃતિ એના કેટલાક ભાગના અર્થ ઇત્યાદિ સહિત અપાઈ છે

૨૦૮, ૨૧૦ અને ૨૧૮ ગાથા પણ જોવાય છે આના ઉપર ગુણરત્નસૂરિના શિષ્ય-લવ વાચનાચાર્ય પદ્મમંદિરગણિએ પાચ વિશ્રામથી વિભૂષિત જે કથાર્ણવાકર નામની વૃત્તિ રચી છે એ સહિત મૂળની છપાયેલી આવૃત્તિમા ૨૧૮ ગાથાઓ છે. વજ્રસ્વામીના અધિકારમા આવસ્સય-નિજ્જુત્તિ ઇત્યાદિની ગાથાઓ છે તે ન ગણીએ તો ૨૦૮ ગાથા થાય

૧ આ યન્ત્ર નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રમા સૂચવાયેલું છે —

૪૩	૨૪	૩૦	૩૬	૩૭
૩૫	૪૧	૪૨	૨૩	૨૯
૨૨	૨૮	૩૪	૪૦	૪૬
૩૯	૪૫	૨૬	૨૭	૩૩
૩૧	૩૨	૩૮	૪૪	૨૫

૨ આ સ્તોત્ર જૈ૦ સ્તો૦ સ૦ (ભા ૨, પૃ ૩૦૪)મા છપાયેલું છે
૩ જુઓ DCJM (Vol XVII, pt 2, p 236)

સુભાષિત-સંગ્રહો

સુભાષિત એ સભારંજની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રાચીન સમયમાં એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હતું અને એના જાણકાર 'વિદ્વાન્' ગણાતા. આથી [1]સંસ્કૃતમાં અને પાઇયમાં અનેક સુભાષિતસંગ્રહો આપણને મળે છે.

[2]ગાહાસત્તસઈ—આના કર્તા [3]હાલ છે. એમની આ કૃતિ (anthology) ડૉ. વેબરના કહેવા મુજબ ગાવા માટે મરહટ્ઠી

---

૧ શાર્ઙ્ગધરની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું સદુક્તિકર્ણામૃત, અમિતગતિનો **સુભાષિતરત્નસંદોહ**, સકલકીર્તિની **સુભાષિતરત્નાવલી**, વલ્લભદેવની **સુભાષિતાવલિ**; રામચન્દ્રનો **સુધાકલશ** ઇત્યાદિ સંસ્કૃત કૃતિઓ છે. ૨ સૌથી પ્રથમ વેબરે ઇ. સ. ૧૮૭૦મા આનું સંપાદન કર્યું હતું, પણ તેમાં ૩૭૦૪ પદ્યો હતાં. એમાં ઇ. સ. ૧૮૭૪માં એમણે થોડોક ઉમેરો કર્યો, અને સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં બહાર પાડી. એમાં અનેક પદ્યોનો જર્મન અનુવાદ અને વિસ્તૃત ટિપ્પણો છે. વિશેષમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અલંકારના ગ્રંથોમાં એમાંથી જે અવતરણ અપાયાં છે તે એકત્રિત કરાયાં છે. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય તરફથી "કાવ્યમાલા ૨૧" તરીકે આ કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્કૃત છાયા, **મથુરાનાથ** શાસ્ત્રીકૃત **સંસ્કૃત-ગાથા-સપ્તશતી** અને એની સ્વોપજ્ઞ **વ્યંગ્યસર્વંકષા** નામની વ્યાખ્યા, મૂળ સ્થળોનાં નિર્દેશપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા અને સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧-૬૮) સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૩માં છપાઇ છે. ગા. સ. (શતક ૪-૭; શ્લો. ૩૮૮-૭૦૦) સંસ્કૃત છાયા અને હારિતામ્ર પીતાંબરકૃત **ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા** નામની વૃત્તિ તેમજ જગદીશલાલ શાસ્ત્રીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૯) તથા અંતમાં મૂળના ઉલ્લેખપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા સહિત જગદીશલાલ શાસ્ત્રી તરફથી લાહોરથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં "ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા" એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૩ પુરાણોની રાજવંશોની નોંધ પ્રમાણે 'સાતવાહન' વંશના આ સત્તરમા રાજા છે. એમનુ બિરુદ 'કઇવચ્છલ' છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૪). આ હાલ રાજા શ્રીપાલિતના કે પાલિતના (અર્થાત્ **પાદલિપ્તસૂરિના**) આશ્રયદાતા હતા એમ **અભિનન્દે** રચેલા **રામચરિત** (સ. ૩૨)ના અંતિમ પદ્યના નિમ્નલિખિત આદ્ય ચરણ ઉપરથી જણાય છે:—

"हालेनोत्तमपूजया कविवृषः श्रीपालितो लालितः"

ભાષામા રચાયેલી છે એ સુભાષિતોની દૃષ્ટિએ કેવળ પાઇય સાહિત્યમા જ અજોડ છે એમ નહિ, પરતુ સસ્કૃત સાહિત્યમા પણ એના જેટલી પ્રાચીન આવી કોઇ કૃતિ નથી [1] બાણભટ્ટે હર્ષચરિત (પીઠિકા, શ્લો ૧૩)મા એની પ્રશસા કરી છે

ગા૦ સ૦નુ બીજુ નામ સત્તસઈ છે, કેમકે એ સાત શતકોમા વિભક્ત છે આ દરેક શતકમા સો નહિ પણ એકસો એક પદ્ય છે અને એ બધા 'આર્યા' છદમા છે આ કૃતિમા [2]ભારોભાર શૃગાર ભરેલો છે એ કેટલીક વાર તો મર્યાદા ઓળગી જાય છે. એમા ગામડાનુ જીવન, પ્રાકૃતિક દૃશ્યો, 'વિન્ધ્ય' પર્વત અને 'નર્મદા' તેમજ 'ગોદાવરી' નદીના વર્ણન, અમુક જાતની કાચળીનો ઉલ્લેખ, કેટલીક ચીજોના અને વ્રતોના નામ, 'મદનોત્સવ' તરીકે કોઈ કોઈ વાર ઓળખાવાતા હોળીના ઉત્સવને પ્રસગે છટાતા રગ અને ગુલાલ જેવા વર્ણ-ચૂર્ણના પ્રક્ષેપ વિષેની હકીકત, કેટલાક [3]રીતરિવાજોનો નિર્દેશ, વિક્રમાદિત્યના દાનની પ્રશસા[4], જ્યોતિષ અને વૈદ્યક શાસ્ત્રની વાતો, નીતિમય સૂક્તો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમા શ્લેષનો ચમત્કાર અનુભવાય છે હાલ એ પ્રણેતા ન હોઇ પ્રણેતાના આશ્રયદાતા સગ્રાહક-સપાદક છે એ રીતે વિચારતા આ કૃતિ પાઇય સાહિત્યની વિપુલતા અને એમા સ્ત્રીઓના મહત્ત્વના ફાળાની દ્યોતક બને છે

ગા૦ સ૦મા [5]ગુણુઢ્યની મુદ્રાવાળી એક ગાથા, પવરસેણની મુદ્રા-

---

૧ જુઓ સ્ટેન કોનો દ્વારા સપાદિત "કર્પૂરમજરી" (ભા ૩, પૃ ૧૯૨)

૨ શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે જીવન અને સસ્કૃતિ (પૃ ૫૭)મા જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના એક ઉદાહરણની આ ગરજ સારે તેમ છે —

"શાસ્ત્રના બધનો તોડી સ્વાભાવિક ભાવનાઓ લખવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા માડ્યો સસ્કૃતમા પણ ન છાજે એવો શૃગાર પ્રાકૃત ભાષાઓમા આવ્યો"

૩ અણુઓગદ્દાર (ગા ૭૩, પત્ર ૧૨૭આ)મા ચીરણકના ઉદાહરણમા નિર્દેશેલો રિવાજ અહીં ઉલ્લેખાયેલો છે ૪ જુઓ ગા૦ સ૦ (પ, ૬૪)

૫ પૃ. ઐ આ (પૃ ૨૬૯)મા કહ્યુ છે કે "ગુણઢ્ય નામ સ. ગુણાઢ્યનુ પ્રાકૃત

વાળી ચાર અને પાલિત્તની મુદ્રાવાળી [1]નવ ગાથા છે. પરક્કમ્મ અને કુમ્હરાઅની મુદ્રાવાળી ગાથા પણ છે. ગા૦સ૦ની પીતાંબરે રચેલી **રત્નાવલી** નામની ટીકામાં ગાથાઓનાં કર્તાઓનાં નામો છે, પણ આ ટીકાની એક હાથપોથીમાં ૪૩૨ ગાથા સુધીનાં ૭૮ નામો મળે છે.[2] આટલા ભાગમાં હાલના નામવાળી ૪૫ ગાથાઓ છે. ગા. સ૦ની નિમ્નલિખિત ત્રીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ હાલે અલંકારની ધમકવાળી એક [3]કરોડ ગાથાઓમાંથી સાતસોની રચના કરીઃ—

"सत्तसआइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराण गाहाणं ॥ १-३ ॥"

પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૩૭)માં 'મુક્તક કવિ' તરીકે ખ્યાતિ મેળવનારા ચાર સાહિત્યકારો ગણાવાયા છે. એમાં હાલ કિંવા સાતવાહનનું નામ પ્રથમ છે. ત્યાર બાદ **અમરુ**, **ભર્તૃહરિ** અને ગોવર્ધનનાં નામ છે. વિશેષમાં અહીં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છેઃ—

"એઓમાં જેના મુક્તક રસથી ઊભરાઇ જઈ [4]પ્રબંધની બરાબરી કરનારા

રૂપ છે એ જૂના તદ્ભવ ઉપરથી નવો તદ્ભવ ગુણડ્ઢ ઊપજ્યો છે. એને નવો સંસ્કાર આપી સં. ગુણાઢચ બોલ ઊપજાવી કાઢ્યો લાગે છે."

૧ આ ગાથાઓ **પાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવઈની** હશે. ૨ જુઓ પ. ઐ. આ (પૃ. ૨૭૦). ૩ આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે હાલના સમયમાં મરહટ્ઠીમાં રચાયેલા ગાથાસાહિત્યનું લાખે લેખું થતું હતું. (એજન, પૃ. ૨૧૩). ૪ પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૫૮)માં કહ્યું છે કે "સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પ્રબંધકવિ જયદેવ છે." 'સેન' વંશના રાજા લક્ષ્મણસેનના દરબારમાં ઉમાપતિધર, ગોવર્ધનાચાર્ય, ધોયી અને શરણ એ ચાર કવિઓ અને પાંચમા આ ભક્તકવિ જયદેવ વિક્રમની તેરમી સદીના સમર્થ બંગાળી જ્યોતિર્ધર ગણાય છે. એમનું સુપ્રસિદ્ધ 'ગેય' કાવ્ય ગીતગોવિંદ છે. એની પદાવલિ કોમલ, કમનીય અને મધુર છે. એ **ગીતગોવિંદના** એક પદ્યને વિ. સં. ૧૩૪૮ના ગુજરાતના **સારંગદેવ** વાઘેલાના શિલાલેખમાં મંગલાચરણ તરીકે સ્થાન અપાયું છે. એ ઉપરથી તેમજ આ કાવ્યનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે એ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધિ અને વ્યાપકતા સમજી શકાય

મનાય છે, તે તો અમરુ જ છે એણે રચેલા મુક્તકોની [૧]શતશ્લોકી [૨]અમરુશતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે ”

વિદ્વાનોનુ માનવુ છે કે આ [૩]ગાહાકોસ યાને ગા સ ઉપરથી અમરુ કવિએ **અમરુશતક**, ગોવર્ધન આચાર્યે **આર્યાસપ્તશતી** ને વિહારીએ **સતસઇ** (જે વ્રજભાષામા છે) તે રચ્યા છે [૪] વિશેષમા મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ તો આના સમર્થનાર્થે ગા૦ સ૦ના કેટલાક પદ્યોની આ કૃતિઓમા દર્શાવેલા ભાવાર્થની સાથે સતુલના પણ કરી છે એમ લાગે છે કે [૫]‘ મુક્તક ’ કાવ્યોની સૃષ્ટિમા ગા સ વિશિષ્ટ સ્થાન

છે વિશેષ માટે જુઓ આ ગ્રન્થ (pt 3, pp 183-196)મા છપાયેલ ડૉ સુનીતિકુમાર ચેટરજીનો લેખ “Jayadeva Kavi” નારાયણનો નવરસ-વર્ણન ગ્રન્થ રાધાકૃષ્ણવિહાર નવે રસોના દૃષ્ટાન્તરૂપે વર્ણવે છે”

૧ આ કૃતિના પાંચેક મુક્તકોમા એના કર્તાના વતનનુ સૂચન છે ‘ શાલ-મ્યાઙ્ગ ’ પ્રતીકના શ્લોક ઉપરની વેમ ભૂપાલની શૃગારદીપિકા ટીકામાં નાયિકાના ઉત્તરીયના છેડાને ‘ સવ્ય ’ વિશેષણ લગાડાયુ છે (જુઓ પ૦ અં૦-આ૦નુ પૃ ૨૩૭) ૨ “અમરુશતકની અપૂર્વતા કવિની હયાતીમાં તેના નિર્માણ-કાળે અ કાઇ ને સત્કારાઇ હતી” કાવ્યમીમાંસા (અ ૧૦, પૃ ૫૫)મા ભારવિ, મેઠ અને કાલિદાસ (દ્વિતીય)ના જેટલો જ અમરુનો સત્કાર થયાનો ઉલ્લેખ છે ૩ જુઓ ૧૯૪૬ની નાગપુર ની ૧૩મી All India Oriental Conference માટેનો પ્રો વી વી મિરાશીનો નિબધ “The Original name of the Gāthāsaptaśatī” IHQ (XXIII, 4, 300-310)મા સમય વિષે એમનો લેખ છે ૪ ડિંગળના કવિ સૂર્યમલ્લે વીરરસથી તરબોળ ૭૦૦ દુહાઓ-વાળી વીરસતસઈ રચી છે આ રાજસ્થાની સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે ગુજરાતીમા દયારામે સતસૈયા અને દલપતરામે દલપતસતસઈ રચેલ છે સમયસુન્દરકૃત ગાથાસહસ્રીની રચના ગા૦ સ૦ ને આભારી હશે એમ લાગે છે ૫ પ૦ અં૦ આ૦(પૃ ૨૩૬-૭)મા ‘મુક્તક’ વિષે એ ઉલ્લેખ છે કે “ શાસ્ત્રમાં સૂત્ર અને કાવ્યમા મુક્તક તે સસ્કૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે પૃથ્વી પરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમા વાઙ્મય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યુ છે, પણ તે પૈકી એકેમા સૂત્રની અને મુક્તકની કોટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાંગર્યો

ભોગવે છે. એનું ધ્વનિની દૃષ્ટિએ[1] અનુપમ મહત્ત્વ જોઇ સંસ્કૃતના પક્ષપાતી સાહિત્યકારોએ—નિબંધકારોએ પણ ઉદાહરણ આપતી વેળા ગા૦ સ૦નો આશ્રય લીધો છે. આ ગા૦ સ૦ ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૮ પ્રાચીન ટીકાઓ હતી. આમાં મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ રચેલી **વ્યંગ્યસર્વંકષા** નામની વ્યાખ્યા વધારો કરે છે. આ શાસ્ત્રીએ ગા૦ સ૦ની સંસ્કૃત છાયા આપવા ઉપરાંત લગભગ એ જ શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં **ગાથાસપ્તશતી** પણ રચી છે. સ્વ. દલાલે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ગા૦ સ૦ ઉપર મ્હાઇન્દેવના પુત્ર ઝલ્હણદેવે જે ટીકા રચી છે એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેમજ એના ઉપર એક જૈન ટીકા છે.

વજ્જાલગ્ગ—ગા૦ સ૦ની ઢબે શ્વેતાંબર મુનિ જયવલ્લભે મરહટ્ટીમાં રચેલ **વજ્જાલગ્ગ** એ પણ એક સુભાષિતસંગ્રહ છે.[2] એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સ્પર્શે છે. એના ઉપર વિ. સં. ૧૩૯૩માં રત્નદેવગણિએ ટીકા રચી છે. એ ટીકામાં ડૉ. ભાંડારકરના કહેવા મુજબ

નથી. ઔપચારિક ભાષામાં બોલિયે, તો મુક્તક તે સૂત્રકલ્પ પ્રબંધ છે. તેમાં સૂત્રની દુર્બોધતા વગર પ્રબંધનો પ્રસાદ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ ઉતરે તેટલે દરજ્જે પ્રબંધે અપનાવેલા કાવ્ય નામને તે લાયક લેખાય છે. પ્રબંધનું અને મુક્તકનું લક્ષણ એક જ છે. જે પાંચ સંધિએ પ્રબંધનું કલેવર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ઇષ્ટ છે. એ બેમાં હાથી અને હાથીના દર્પણગત પ્રતિબિંબ જેવો પરિમાણકૃત ભેદ છે. મુક્તકસાહિત્ય સંસ્કૃતમાં બહોળું છે. સુભાષિતસંગ્રહોમાં નવે રસના અનેક મુક્તકો સંગ્રહેલા હોય છે."

૧ આથી તો ધ્વનિ-કાવ્ય (lyric poem) તરીકે આને ઘણું ઊંચું સ્થાન અપાય છે. **હર્ષચરિત**(શ્લો. ૧૩)માં ગા. સ.ની પ્રશંસા છે; **કુવલયમાલા**માં ઉલ્લેખ છે. ૨ આ સુભાષિતોનો પહેલો ભાગ પ્રો. જ્યુલિયસ લેબર (Julius Laber) દ્વારા કલકત્તાથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં, બીજો ભાગ ૧૯૨૩માં અને ત્રીજો ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે. એમાં સંસ્કૃત છાયા, રત્નદેવની ટીકામાંથી કેટલોક ભાગ, પદ્યાનુક્રમણિકા અને પ્રસ્તાવના છે. પહેલાં ૯૦ પદ્યનાં પાઠાંતર પણ અપાયાં છે. પ્રો. એન્. એ ગોરેએ ઇ.સ. ૧૯૪૫માં પહેલાં ૩૦૦ પદ્યો સંપાદિત કરી છપાવ્યાં છે, ને ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પહેલાં ૨૦૦ પદ્યો અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત છપાવ્યાં છે.

ગઉડવહમાંના કેટલાક પદ્યો છે આ ઉપરથી એની રચના-સમયનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે છે '૧વજ્જા' એ 'દેશ્ય' શબ્દનો અર્થ પ્રસ્તાવ, અધિકાર થઇ શકે વજ્જાલગ્ગ(ગા ૪)મા 'વજ્જા' શબ્દનો અર્થ 'પદ્ધતિ' કરાયો છે આ કૃતિ ૯૫ પ્રકરણોમા વિભક્ત છે ગાથાની કુલ સખ્યા ૭૯૫ની છે આની મોટી વાચનામા ૧૩૩૦ ગ થા છે એમાની ૩૮૯ ગાથા તો બધી હાથ-પોથીમા છે આમા 'અપભ્રશ'ની છાટ કોઇ કોઇ સ્થળે જોવાય છે

વિસમબાણલીલા—ધ્વન્યાલોકમાના અવતરણ ઉપરથી આપણે આ કૃતિ જાણી શકીએ છીએ એટલુ જ નહિ, પણ એ સુભાષિતોનો સગ્રહ હશે એમ લાગે છે

સુભાસિયસગહ—ભાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય 'શતાવધાની' સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ સુભાષિતોના સગ્રહરૂપે કોઈ કૃતિ પાઇયમા રચી છે એમ વાચવામા આવ્યુ છે, પરતુ એ કૃતિ જોયા વિના એ વિષે શુ કહેવાય ?

સુભાસિયબત્તીસી—આમા ૩૨ પદ્યો છે આ અપ્રસિદ્ધ છે [૨]

જૈ ગ્ર (પૃ ૩૪૧)મા નીચે મુજબના સુભાષિતના ગ્રથોની સામે 'પ્રા' લખી એ પાઇય કૃતિ હોવાનુ જણાવાયુ છે—

રસાલય, મુનિચન્દ્રકૃત રસાઉલ યાને રસાઉલગાથાકોશ, વિદ્યાલય, સાહિત્યશ્લોક અને સુભાષિત

આ પૈકી વિદ્યાલય તે વજ્જાલગ્ગ હોવુ જોઇએ

આ પ્રમાણેની સુભાષિતોના સગ્રહરૂપે પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓ ઉપરાત અનેક પાઇય ગ્રંથોમા સુભાષિતો છૂટાછવાયા જોવાય છે આવા સુભાષિતો ભવભાવણાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાથી તારવી એ કૃતિના

---

૧ કાવ્યાનુશાસન (અ ૮, સૂ ૧૨)ની અલકારચૂડામણિ વૃત્તિમા જે 'પર્યા' શબ્દ નીચે મુજબની પક્તિઓમા જોવાય છે તેની નોધ લઉંછુ —

"मुक्तकानामेकप्रघट्टकोपनिबन्ध पर्या । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्ध पर्या । "

૨ આની હાથપોથી માટે જુઓ પ જૈ ભા સૂ (પૃ. ૪૧૦)

સંપાદકે એ રજૂ કરેલાં છે. એવી રીતે મહેશ્વરસૂરિકૃત **પંચમીમાહપ્પ**-માંનાં સુભાષિતો ભા૦ વિ૦ (વ. ૨, અં. ૨)માં છપાયાં છે. વિશેષમાં [1]**સૂક્તમુક્તાવલિમાં** પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોની સાથે સાથે કેટલાંક પાઇય સુભાષિતો પણ છે. આ ઉપરાંત શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલે ચાર આગમોનાં એમના અનુવાદાત્મક પુસ્તકોમાં સુભાષિતો જુદાં તારવીને આપ્યાં છે.[2] આધુનિક સમયમાં પણ પાઇય સુભાષિતોનો સંગ્રહ કેટલાક કરે છે અને આવી ત્રણ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. એક કૃતિ નામે **પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા** સ્વ. પૂરણચંદ નાહરે તૈયાર કરી વીરસંવત્ ૨૪૪૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં ૨૨૭ પદ્યો છે. એની સંસ્કૃત છાયા અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ અપાયા છે. અંતમાં પદ્યોનો અકારાદિ ક્રમ છે. બીજી કૃતિ નામે **પ્રાકૃત-સુભાષિતસંગ્રહ** પ્રો. વી. એમ. શાહે તૈયાર કરી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.[3] ત્રીજી કૃતિ તે **આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ** છે.[4] આમાં આગમો-દ્ધારકે આગમોમાંથી તારવેલા ૫૩ વિષયો પૈકી આગમીય-સૂક્તાવલી છે.

---

૧ આના સંપાદક મહાશયે પાઇય સુભાષિતોની સંસ્કૃત છાયા આપેલી છે.
૨ જુઓ "મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ [જૈન 'આચારાંગ'નો છાયાનુવાદ]"નાં પૃ. ૧૯૩-૨૦૩, "મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ [જૈન આગમ 'સૂત્રકૃતાંગ'નો છાયાનુવાદ]"ના પૃ. ૨૪૧-૨૫૦, "મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ [શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો છાયાનુવાદ]"ના પૃ. ૨૭૧-૨૮૧ અને "સમીસાંજનો ઉપદેશ [શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર]"નાં પૃ. ૧૩૮-૧૪૬. ૩ આમાં ૫૦૧ પદ્યો અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત અપાયેલાં છે. એ પદ્યો એની પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયા મુજબ **પઉમચરિય, સમરાઇચ્ચકહા, સુરસુંદરીચરિય, સુપાસનાહચરિય, કુમારવાલપડિબોહ, ઉત્તરજ્ઝયણ, દસવેયાલિય, ગઉડવહ, સેઉબંધ, કુમ્માપુત્તચરિય, સિરિવાલકહા, કપ્પૂરમંજરી, ઉપદેશરત્નકોશ, સંબોધસિત્તરી, વૈરાગ્યશતક,** જૈન આગમોની ટીકા અને નાહરકૃત **પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા**માંથી પસંદ કરાયાં છે. ૪ આ આગમોદ્ધારસંગ્રહ ભા. ૮ તરીકે જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આમાં પહેલાં ૪૯ પત્રોમાં આગમીય સૂક્તાવલી છે, પત્ર ૪૯-૫૦માં આગમીય સુભાષિત, પત્ર ૫૦-૫૧માં આગમીય સંગ્રહશ્લોક અને પત્ર ૫૨-૭૪માં આગમીય લોકોક્તિ છે.

રાજનીતિ—જૈ ગ્ર (પૃ ૩૭૯)મા દેવીદાસે રચેલી રાજનીતિ નામની એક પાઇય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એના નામ ઉપરથી એ રાજાની નીતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હશે કદાચ એમા પણ સુભાષિત હશે

વિજ્જાપરિવાડી—આ નીતિને અગેની કૃતિ છે કે કેવળ સુભાષિતોને તે જાણવુ બાકી રહે છે આની એક હાથપોથી પાટણના ભડારમાં છે.

અનેકાર્થી સાહિત્ય

આવસ્સયનિજ્જુત્તિ (ગા ૩૩૬)—જૈન માન્યતા મુજબ જૈન આગમોનુ પ્રત્યેક સુત્ત ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચચ્ચાર અનુયોગોથી અલકૃત હતુ એટલે કે પ્રત્યેક સુત્તના ચચ્ચાર અર્થો થતા હતા, પરતુ આર્યરક્ષિતસૂરિએ અમુક સુત્તને અમુક અનુયોગ સાથે જ સબદ્ધ ગણવુ એવુ પ્રતિપાદન કર્યુ ત્યારથી દરેકના ત્રણ ત્રણ અનુયોગો ધીરે ધીરે વ્યુચ્છિન્ન થયા પૂર્વે પ્રત્યેક સુત્તના ચાર ચાર અનુયોગ હતા એ માન્યતાના સમર્થનાર્થે આવસ્સયની નિજ્જુત્તિ(ગા ૩૩૬)ની ચાર અનુયોગપૂર્વકની વ્યાખ્યા[1] જિનપ્રભસૂરિએ આપી જે તેનો નિર્દેશ થઈ શકે

દસવેયાલિય (ગા ૧)—દસવેયાલિયની આદ્ય ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ ઉપરાત એ [2]સુવર્ણસિદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડનારી ગાથા છે એમ એના અન્ય અર્થ ઉપરથી જોઇ શકાય છે[3]

નમો અરિહતાણ—પચમગલસુયક્ખધના આ આદ્ય પદના ૧૧૦ અર્થો ગુણરત્ન મુનિએ દર્શાવ્યા છે[4]

આગમીય સૂક્તાવલી વગેરેમા જે સસ્કૃત વાક્યો છે તે આગમોના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાથી ઉદ્ધૃત કરાયેલા છે કેટલીક લોકોક્તિ પણ સુભાષિતરૂપ છે

૧ જુઓ મે સપાદિત કરેલી **અર્થરત્નાવલી** (પૃ ૧૨૭-૧૩૩) ૨ આ સબધમા જુઓ ઉ૦ ૨૦ની મારી ભૂમિકા (પૃ ૧૯-૨૦) તેમજ અહીંના "પ્રભાકર" (સાસાહિક)ના તા ૨૦-૧૧-૪૯ના અકમા છપાયેલો મારો લેખ નામે "સુવર્ણ-સિદ્ધિ અને સુવર્ણ-પુરુષ" ૩ જુઓ **ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ**નો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૩, પૃ ૨૪૧) ૪ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ ૧૦૩-૧૧૮) ૧૧૮મુ પૃષ્ઠ જોતા આના કર્તા હર્ષકુલગણિ હોય એમ જણાય છે આમ એક જ કૃતિના કર્તા તરીકે બે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

'સવ્વત્થ'ના અર્થ—ગુણવિનયગણિએ 'सव्वत्थ' શબ્દના ૧૧૭ અર્થો કર્યા છે.[1]

'[2]પરવાયા'ના અર્થ—રત્નશેખરસૂરિએ **અર્થદીપિકા**માં મંત્રીની પુત્રી નિપુણતાની કથામાં વાદીએ પૂછેલા ૫૬ અર્થો નીકળે એવો ચાર અક્ષરનો શબ્દ જણાવવા (પત્ર ૧૨૭આ–૧૨૮અ) કહ્યું અને નિપુણાએ વાદી તરફથી સૂચવાયેલા ૫૬ અર્થોનો દ્યોતક પરવાયા શબ્દ રજૂ કર્યો.[3]

ઉવસગ્ગહરથોત્ત—પાર્શ્વનાથ, પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ ઇન્દ્ર એમ ચારેને ઉદ્દેશીને આ એક જ સ્તોત્રના ચચ્ચાર અર્થો જિનપ્રભસૂરિએ **અર્થકલ્પલતા** નામની વૃત્તિમાં સૂચવ્યા છે.[4]

ઉવએસમાલા (ગા. ૫૧)—ધર્મદાસગણિએ રચેલી **ઉવએસમાલા**ની ૫૧મી ગાથાના **૧૦૧** અર્થો **લાવણ્યધર્મ**ના શિષ્ય ઉદયધર્મગણિએ દર્શાવ્યા છે. પાંચ પરમેષ્ઠી, છ કાયની રક્ષા, આઠ પ્રવચનમાતા, મુનિધર્મના દસ પ્રકારો, ગણધરો વગેરેને ઉદ્દેશીને આ અર્થો યોજાયા છે

'[5]**तत्ती सीअली**'વાળું પદ્ય—બપ્પભટ્ટિસૂરિપ્રણીત तत्ती सीअली-વાળા પદ્યના **૧૦૮** અર્થો થાય છે એમ **પ્રભાવકચરિત** (પૃ. ૯૦)માં પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે અને એમણે ચાર અર્થો કરી પણ બતાવ્યા છે.[6]

---

૧ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૯૧–૯૮). ૨ એજન, પૃ. ૯૯-૧૦૨. ૩ સોમવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચેલા **'ચસિમા'-શબ્દ-શતાર્થી-સ્વાધ્યાય**માં 'ચસિમા'ના સો ભિન્ન ભિન્ન અર્થો છે. એમાં એક અર્થ તે 'ચશ્મા' (spectacles) છે. આ કૃતિ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (વ. ૮૮, અં. ૩)ના ઇ. સ. ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરના અંક (પૃ. ૧૭૯–૧૮૪)માં છપાયેલી છે. ૪ જુઓ અ૦ ૨૦ના અંતમા અપાયેલ सप्त स्मरणानि (પૃ. ૭–૨૪). ૫ આ પદ્ય નીચે મુજબ છે :—

" तत्ती सीअली मेलावा केहा, धण उत्तावली प्रिय मंदसिणेहा ।
विरहिहिं माणुसु जं मरइ तसु कवण निहोरा, कंनि पवित्तडी जणु जाणइ दोरा ॥"

અન્યાન્ય અર્થ કરવા માટે આ પદ્યના પદચ્છેદ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરવાના છે.
૬ જુઓ **પ્રભાવકચરિત** (પૃ. ૮૯–૯૦).

સિદ્ધત્થવની અતિમ ગાથા—આ चत्तारि अट्ठથી શરૂ થાય છે. એના વિવિધ અર્થો દેવેન્દ્રસૂરિએ દર્શાવ્યા છે[1] તેમજ વિનયવિજય-ગણિએ પણ ચૌદ પરિપાટીરૂપે દર્શાવ્યા છે [2]

વીરથુઈ—પાદલિપ્તસૂરિની ગાહાજુયલેણથી શરૂ થતી આ સ્તુતિ સુવર્ણસિદ્ધિસૂચક પણ છે [3]

ચરણકરણાનુયોગ ઇત્યાદિ

દસવેયાલિય—આ શય્યભવસૂરિએ અ૦ માં૦મા રચેલુ સુત્ત સાધુઓની [4]અહિંસક જીવન-ચર્યા ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે

પચસુત્ત—જૈન દૃષ્ટિએ વૈરાગ્યનુ સેવન—દીક્ષા એ મોક્ષનો માર્ગ છે આ વિષય અ૦મા૦મા ગદ્યમા રચાયેલા પચસુત્તમા પાચ અધિકાર દ્વારા દર્શાવાયો છે પાપનો નાશ કરી ગુણરૂપ બીજને ધારણ કરવુ એ પ્રથમ અધિકાર છે, સાધુ-ધર્મની ભાવના ભાવવી એ બીજો અધિકાર છે, દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિધિ એ ત્રીજો અધિકાર છે, દીક્ષા રૂડી રીતે પાળવી એ ચોથો અધિકાર છે, અને એ દીક્ષા બરાબર પાળવાથી મળતુ ફળ એ પાંચમો અધિકાર છે આ પચસુત્તના કર્તાનુ નામ જાણવામા નથી એના ઉપર યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ તરીકે

---

૧ જુઓ જૈનધર્મવરસ્તોત્રાદિની મે સપાદિત કરેલી આવૃત્તિ (પૃ ૧૪૩-૮) ૨ એજન, પૃ ૧૩૯-૧૪૩ ૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૧, પૃ ૨૨૩-૨૨૮) ૪ અહિંસા એ જૈન જીવનની સાથે ઓતપ્રોત છે એને તેમજ પ્રસગત નીતિવિષયક અન્ય સદ્ગુણોને વર્ણવતી ૪૦ કઇ કૃતિઓ, લેખો ઇત્યાદિ અગ્રેજી, પાઇય, સ , ગુ , અને હિંદીમા છપાયા છે તેની વિસ્તૃત સૂચી મે મુબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી સશોધન-દાન મળતા તૈયાર કરાયેલ "The Doctrine of Ahimsā in the Jaina Canon" નામની મારી લેખમાળાના ત્રીજા પરિશિષ્ટરૂપે આપી છે એ JUB (Arts No 24)મા છપાઇ છે એમા પૃ ૧૦૧-૩મા અહિંસાને લગતી અ૦ મા૦, મ૦ અને સો૦ કૃતિઓની નોધ છે

સુવિખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં [1]ટીકા રચી છે.[2]

ભગવઈ આરાહણા—શિવાર્યે ઉર્ફે શિવકોટિએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ નામની ચાર આરાધના તેમજ સંલેખના, સમાધિમરણ અને શ્રાવકનાં વ્રતો એ બાબતો જ૦ સો.માં ૨૧૫૦ ગાથામાં આઠ પ્રકરણોમાં આલેખી છે. આ સંગ્રહ-ગ્રંથ છે અને એના કર્તા (યોજક) કુન્દકુન્દ, ઉમાસ્વાતિ અને સમન્તભદ્ર અને સંભવતઃ કાર્તિકેયની પછી થયા છે એમ પં. પરમાનન્દે કહ્યું છે[3] આ કૃતિ ઉપર એક પાઇયમાં [4]ટીકા છે.

[5]**મૂલાચાર**—બાર અધ્યાયમાં વિભક્ત અને જ. સો.માં પદ્યમાં રચાયેલ આ કૃતિના કર્તા વટ્ટકેર છે અને કેટલાકને મતે કુન્દકુન્દ છે. આ સાધુઓના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આને કેટલાક 'આચારાંગસૂત્ર' કહે છે. એનું સંતુલન વિષયાદિની દૃષ્ટિએ નિજ્જુત્તિઓ સાથે થવું ઘટે.

પંચવત્થુ—હરિભદ્રસૂરિએ આ પદ્યાત્મક કૃતિ દ્વારા દીક્ષા અને

---

૧ આ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી ૨૦મા ગ્રન્થ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૦માં છપાઇ છે. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો, પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ સહિત ડૉ. ઉપાધ્યે તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. પ્રો. વી. એમ. શાહ તરફથી મૂળ સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. **પંચસુત્ત** છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે જૈ ધ પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩મા છપાયું છે. ૨. ડૉ. ઉપાધ્યેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણોમા હરિભદ્રસૂરિનાં કેટલાંક કથનોની વિરુદ્ધ મત ઉચ્ચાર્યો છે. કેટલાંક ટિપ્પણોમાં એમણે જૈન પારિભાષિક શબ્દોની વિલક્ષણ સમજણ આપી છે. ૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વ. ૨, કિ. ૬)મા છપાયેલો એમનો લેખ "ભગવતી આરાધના ઔર શિવકોટિ." ૪ **વિજયોદયા** અને **મૂલારાધનાદર્પણ** એ બે ટીકાઓ મૂળ સહિત "દેવેન્દ્રકીર્તિગ્રન્થમાલા"મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ **વસુનન્દિ**ની સ. ટીકા સહિત આ કૃતિ માણિકચચન્દ્ર દિગંબર ગ્રન્થમાલામાં ગ્રન્થાક ૧૯ અને ૨૩ તરીકે વિ. સ. ૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦માં અનુક્રમે છપાયેલ છે અનન્તકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રન્થમાલામા ઇ. સ. ૧૯૧૯મા આ મૂળ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને મૂળની ગાથાના અકારાદિ ક્રમ સહિત છપાયેલ છે. "અનેકાન્ત" (વ. ૨, કિ. ૫)માં પં૦ પરમાનંદનો "મૂલાચાર સંગ્રહ ગ્રન્થ હૈ" એ નામનો લેખ છે.

સાધુના આચારની મીમાંસા રજૂ કરી છે [૧]

સાગાર-ધર્મ

વંદિત્તુસુત્ત, સાવયપણ્ણત્તિ અને **સાવગધમ્મ(વિહિ)**—જૈન દૃષ્ટિએ ધર્મના બે પ્રકારો છે (૧) અગાર-ધર્મ અને (૨) અનગાર-ધર્મ જૈન સાહિત્યની અને ખાસ કરીને આગમિક સાહિત્યની પ્રૌઢ અને પ્રાચીન કૃતિઓ રચનાર અનગારો યાને મુનિવરો છે એમણે પ્રાય સાધુજનને અંગે લખ્યુ છે જૈન ગૃહસ્થો યાને અગાર-ધર્મીઓ માટે તો છૂટીછવાઇ કૃતિઓ જ મળે છે એ સૌમા [૨]**વંદિત્તુસુત્ત** સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે એમ ન જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિકૃત **સાવય-ધમ્મસમાસ** યાને **સાવયપણ્ણત્તિ** પ્રાચીનતમ ગણાય (કેમકે ૧૦ સદીમા નિર્દેશાયેલી **સાવયપણ્ણત્તિ** તો મળતી નથી) એમા ૪૦૧ પદ્યો છે આ કૃતિમા શ્રાવકના બાર વ્રતો અને એના અતિચારોનુ [૩]નિરૂપણ છે આ જ વિષય આ હરિભદ્રસૂરિએ ૧૦૨ ગાથામા જ૦ મ૦મા રચેલી **સાવગધમ્મ(વિહિ)**મા આલેખ્યો છે આ કૃતિને માનદેવસૂરિએ આ ઉપરની પોતાની સં [૪]વૃત્તિમા **શ્રાવકધર્મતન્ત્ર** કહેલ છે

પંચાસગ—૧૯ પંચાસગોમા પદ્યમા રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા ઉપર્યુક્ત હરિભદ્રસૂરિ છે આમા શ્રાવકધર્મ, દીક્ષા, ચૈત્યવંદન, પૂજા ઇત્યાદિ બાબતો છે ઉત્તરાર્ધમાં સાધુઓને લગતી હકીકત છે આ કૃતિના

---

૧ દે. લા જૈ પુ સંસ્થા તરફથી સ્વોપજ્ઞ સં વૃત્તિ સહિત મૂળ ઇ સ. ૧૯૩૨મા છપાયુ છે ૨ અહીં જે "શ્રીવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ-મંદિર" બંધાયુ છે તેમા આ સુત્તને તામ્રપત્રમા કોતરાવી સ્થાન અપાયુ છે ૩ આ નિરૂપણ **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** (અ ૭, સૂ ૨૦-૩૧)ના ભાષ્યથી ભિન્ન પ્રકારનુ છે આને ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે ન ગણવાનુ આ એક કારણ છે જુઓ **પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકાની** મારી "ઉત્થાનિકા" (પૃ ૩૨) ૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત "કેશરબાઇ જ્ઞાનમંદિર" તરફથી "શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ" એ નામથી ઇ સ ૧૯૪૦મા છપાવાઇ છે એમા ગુ મા નિવેદન ને વિષયોની નોંધ છે મૂળની ગાથાનો તથા વૃત્તિગત પદ્યોના અકારાદિ ક્રમ તેમજ સં છાયા પણ અપાયેલા છે

પ્રથમ પંચાસગ ઉપર યશોદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૨માં જ. મ.માં ચુણ્ણિ રચી છે, અને એમાં એમણે અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૪માં રચેલી સં. વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

[1]**સંબોહપયરણ—તત્ત્વપ્રકાશ** એવા અપર નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાયઃ જ૦ મ૦માં પદ્યમાં રચી છે. એમાં શ્લો. ૧-૩૩૫માં દેવનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૭૧માં કુગુરુ વિષેનું વક્તવ્ય, શ્લો. ૧-૩૫૨માં [2]ગુરુનો અધિકાર, શ્લો. ૧-૧૦૨માં સમ્યક્ત્વની સમજણ, શ્લો. ૧-૪૧માં અવિરત શ્રાવકનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૧૫માં શ્રાવકોની ૧૧ પ્રતિમાઓ, શ્લો. ૧-૧૫૫માં શ્રાવકનાં વ્રતો, શ્લો. ૧-૩૯માં સંજ્ઞા, શ્લો. ૧-૨૦માં લેશ્યા, શ્લો. ૧-૧૦૯માં ધ્યાન, શ્લો. [3]૧-૫૧માં મિથ્યાત્વનો અધિકાર અને શ્લો. ૧-૧૪૦માં આલોચનાનો વિષય એમ બાર બાબતોનું અહીં નિરૂપણ છે.

અણુવ્વયવિહિ—જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૩૫)માં વિ. સં. ૧૧૬૯માં લખાયેલી **અણુવ્વયવિહિ**નાં આદ્ય તેમજ અંતિમ પદ્યની નોંધ છે. એમાં શ્રાવકોના ધર્મનું અર્થાત્ અણુવ્રતોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. દેવગુપ્તસૂરિએ **શ્રાવકાનંદકારિણી** નામની ટીકા(પત્ર ૧૫આ)માં જે **અણુવ્રતવિધિ** નામની પોતની કૃતિની ભલામણ કરી છે તે આ જ હશે.

સાવયવિહિ—જિનપ્રભસૂરિએ દોહા છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં ' અપભ્રંશ 'માં આ કૃતિ રચી છે.

સાવયવય—દેવસૂરિના શિષ્ય મુનિચન્દ્રસૂરિએ આ પાઇય કૃતિ રચી છે. એમાં શ્રાવકોનાં વ્રત વિષે અધિકાર છે.

---

૧ "જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશકસભા" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૨ યશોવિજયગણિએ જ. મ.માં પદ્યમાં **ગુરુતત્ત્વવિણિચ્છય** રચી એને સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિથી અલંકૃત કરેલ છે. આ મૂળ તેમજ વૃત્તિ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાયેલ છે. ૩ શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં છે.

[1]નવપયપયરણ—દેવગુપ્તસૂરિએ આ પ્રકરણ ૧૩૭ ગાથામા રચ્યુ છે એમા એમણે મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ, શ્રાવકના બાર વ્રતો અને સલેખના એ ૫દર બાબતો અગે સ્વરૂપ, ભેદ, ઉત્પત્તિ, દોષ, ગુણ, યતના, અતિચાર, ભગ અને ભાવના એમ નવ નવ નિગતો વિચારી છે [2]

ધમ્મવિહિપયરણ—નન્નસૂરિએ મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા દર્શાવનાર દસ દૃષ્ટાતો તેમજ જ્ઞાન અને દર્શન એ ગુણોની શુદ્ધિ એ બે મુખ્ય વિષયોને આમા ગૂથી લીધા છે આના આદ્ય અને અતિમ પદ્યો જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૪૧)મા વિ સ ૧૧૯૦ની હાથપોથી ઉપરથી અપાયા છે

[3]ધમ્મરયણપગરણ—વિક્રમની બારમી સદીમા થયેલા શાન્તિસૂરિએ ૧૪૫ પદ્યોમા શ્રાવકની યોગ્યતા કેળવવા માટેના ૨૧ ગુણો, ભાવ-શ્રાવકના ક્રિયાગત ૬ અને ભાવગત ૧૭ લક્ષણો તેમજ ભાવ-સાધુના ૭ લક્ષણો નિરૂપ્યા છે

[4]સડ્ઢદિણકિચ્ચ—આ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ ૩૪૧ ગાથાની કૃતિમા શ્રાવકોના સવારથી રાત સુધીના વર્તનને અગેની ૨૮ બાબતો

---

૧ આના ઉપર **શ્રાવકાનદકારિણી** નામની સ્વોપજ્ઞ સ વૃત્તિ છે આ વૃત્તિ સહિત મળ દે લા જૈ પુ સસ્થા તરફથી ઇ સ ૧૯૨૬મા છપાવાયુ છે ૨ યશોદેવ ઉપાધ્યાયકૃત સ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત મૂળ દે લા જૈ પુ સસ્થા તરફથી ઇ સ ૧૯૨૭મા છપાવાયુ છે આ બૃહદ્વૃત્તિમા જ૦ મ૦મા કેટલીક કથાઓ છે આના સપાદકે મૂળની ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ આપ્યો છે તેમજ સ મા ઉપોદ્‌ઘાત લખ્યો છે ૩ આ કૃતિ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત જ મ મા રચાયેલી કેટલીક કથાઓવાળી **સુખબોધા** નામની સ ટીકા તેમજ એ બનેના ગુ અનુવાદ સહિત "જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારકવર્ગ (પાલીતાણા)" તરફથી ત્રણ ભાગમા ઇ સ ૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૬મા અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમજ શાન્તિસૂરિએ પોતે રચેલી સ વૃત્તિ સહિત મૂળ જૈ આ સ તરફથી વિ સ ૧૯૫૦મા છપાયેલુ છે ૪ આ કૃતિ રામચન્દ્રના શિષ્ય આનન્દવર્ધને વિ સ ૧૮૮૨માં કરેલ હિન્દી બાલાવબોધ (અનુવાદ) સહિત "બનારસ જૈન પ્રભાકર છાપખાના"મા ઇ સ ૧૮૭૬મા છપાઈ છે અતમા **સોળ ભાવના અને પ્રતાપસિંઘરાસ** છપાયેલા છે

યણુસાર નામની પદ્યાત્મક કૃતિ રચી એમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વો વિચાર્યાં છે. એમની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અન્ય સો. કૃતિ તરીકે [1]**પંચત્થિકાય** અને (૪૧૫ કે ૪૩૯ ગાથાના) [2]**સમયસાર**ની હું નોંધ લઉં છું. **નેમિચન્દ્રસૂરિ**કૃત [3]**દવ્વસંગહ**, [4]**ગોમ્મટસાર** વગેરે જ. સો. કૃતિઓ છે. [5]**હરિભદ્રસૂરિ**કૃત [6]**ધમ્મસંગહણિ**, અજ્ઞાતકર્તૃક [7]**જીવસમાસ** અને **નેમિચન્દ્રસૂરિ**કૃત [8]**પવયણસારુદ્ધાર** એ તત્ત્વજ્ઞાનના જ. મ.માં

બાલાવબોધ–ભાષાટીકા (હિન્દી) સહિત ડૉ. ઉપાધ્યેએ સંપાદિત કરી છે. એમણે મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. વિશેષમાં એમણે અંગ્રેજીમાં ૧૨૬ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના લખી છે, અને એમાં કુન્દકુન્દનો સમય ચર્ચી એમની મનાતી કૃતિઓ **તિત્થયર-ભત્તિ** વગેરે દસ ભત્તિઓ, **દંસણ–પાહુડ** ઇત્યાદિ આઠ પાહુડો, **બારસ–અણુવેક્ખા**, **નિયમસાર**, **પંચત્થિકાય(સાર)** અને શુદ્ધ નિશ્ચય દૃષ્ટિને રજૂ કરનાર **સમયસાર**નો સંક્ષિપ્ત અને સમીક્ષાત્મક પરિચય આપ્યો છે. આનું પ્રકાશન “પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડલે” (મુંબઇ) ઇ. સ. ૧૯૩૫માં કર્યું છે.

૧ આ સ્વતંત્ર રચનાને બદલે ઓછેવત્તે અંશે સંગ્રહાત્મક કૃતિ જણાય છે. એમાં ૧૭૩ ગાથાઓ છે. એ બે સુયક્ખંધ (શ્રુતસ્કંધ)માં વિભક્ત છે. આ પ્રો. **ચક્રવર્તી**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાઈ છે. ૨ આને **અમૃતચન્દ્રે** નાટક કહ્યો છે અને આ કૃતિને અંગે નાટકને અનુરૂપ પૂર્વરંગ, અંક ઇત્યાદિ પરિભાષાનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક આ કૃતિ, **પવયણસાર** અને **પંચત્થિકાય**ને ‘ નાટકત્રયી ’ કહે છે. **સમયસાર** **જૈની**ના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે SBJમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાયો છે, જ્યારે **અમૃતચન્દ્ર** અને **જયસેન**ની સં. ટીકા સાથે “સનાતન જૈન ગ્રન્થમાલા”માં ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયો છે. ૩ આ ૫૮ ગાથાની કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા, તેમજ એસ. જી. **ઘોસાલ**ના અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો અને પ્રસ્તાવના સાથે S B Jમાં આરાથી ઇ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. ૪ ‘ પંચસંગહ ’ એવા નામાન્તરવાળી, જીવ–કંડ (કાંડ) અને કમ્મ(કર્મ)કડ એવા બે વિભાગોમાં વિભક્ત અને ૧૭૦૫ (૭૩૩+૯૭૨) ગાથાઓમાં રચાયેલી આ કૃતિ સ્વ. જગમંદરલાલ જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત S B Jમાં ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. ૫ જુઓ અ. જ. પ. (ખંડ ૨)-નો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૦–૭૩ ને ૧૦૩–૪). ૬ એજન, પૃ. ૨૫–૬. ૭ ૨૬૭ ગાથાની આ કૃતિ **હેમચન્દ્રસૂરિ**ની સં. ટીકા સહિત આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઇ છે. ૮ ૧૫૯૯ ગાથામાં રચાયેલી અને ધર્મકથાનુયોગ સિવાયના ત્રણે અનુયોગ સાથે ઓછેવત્તે અંશે સંબંધ ધરાવનારી આ કૃતિ **સિદ્ધસેનસૂરિ**ની

રચાયેલા ઉત્તમ ગ્રથો છે **વિસેસા૦** જૈન તેમજ અજૈન મતવ્યોના અદ્ભુત નિરૂપણરૂપ છે જિનભદ્રગણિએ ૪૩૮ ગાથામા [1]**વિસેસણવઇ** રચી છે એમા કેટલીક વિસવાદી બાબતોનો ખુલાસો કરાયો છે જિનેશ્વરસૂરિએ ૧૦૧ ગાથામા [2]**પંચલિગી** રચી છે એમા સમ્યક્ત્વના ઉપશમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્ય એ પાચ લિગોનુ નિરૂપણ છે હરિભદ્રસૂરિકૃત **વીસવીસિયા** જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર પર પ્રકાશ પાડે છે

[3]કર્મ-સિદ્ધાન્ત

કર્મનુ સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમા ખૂબ જ વિચારાયુ છે શિવશર્મસૂરિકૃત [4]**કમ્મપયડિ** અને [5]**સયગ**, પાર્શ્વર્ષિના શિષ્ય ચદ્રર્ષિએ રચેલ [6]પચ-

---

સ ટીકા સાથે દે લા જૈ પુ સસ્થા તરફથી બે ભાગમા ઇ સ ૧૯૨૨ ને ૧૯૨૬મા અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે. આ કૃતિ સાથે સરખાવવા લાયક અને અમુક અશે પૂરક એવી કૃતિ તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ ૯૦૦ ગાથામા રચેલુ અને સ છાયા સાથે આ સ તરફથી ઇ સ ૧૯૨૩મા છપાવાયેલુ **વિયારસારપયરણ** છે

૧ આ ક્ર કે શ્વે સસ્થા તરફથી **વીસવીસિયા** ઇ સાથે ઇ સ ૧૯૨૭મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૨ આ કૃતિ જિનપતિસૂરિકૃત સ ટીકા અને જિનપાલગણિકૃત સ ટિપ્પણી સહિત "જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર સસ્થા" તરફથી ઇ સ ૧૯૧૯મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૩ જૈન આગમોમા આ સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલીક બાબતો છૂટીછવાઇ વિચારાઈ છે એમા **પણ્ણવણા**ના ૨૩-૨૭ પયમા અ મ મા કરાયેલુ નિરૂપણ નોધપાત્ર છે ૪ ૪૧૫ ગાથામા આઠ કરણો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી આ કૃતિ ચુણ્ણિ તેમજ મલયગિરિસૂરિએ અને યશોવિજયગણિએ રચેલી સ વૃત્તિઓ સહિત શ્રી ખૂબચદ પાનાચદે ડભોઇથી ઇ સ. ૧૯૩૭મા છપાવી છે. મૂળ સ. છાયા તેમજ ૫ ચદુલાલકૃત ગુ અન્વયાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે શ્રી **માણેકલાલ** ચુનીલાલ તરફથી ઈ સ ૧૯૩૮મા છપાવાયુ છે ૫ મલયગિરિસૂરિની સ ટીકા સહિત આ કૃતિ જૈ આ સ તરફથી ઇ સ ૧૯૪૦મા છપાવાઇ છે સાથે સાથે આ જ પુસ્તકમા દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પાચમો નવ્ય કર્મગ્રથ નામે **સયગ** અને એની સ્વોપજ્ઞ ટીકા પણ અપાયા છે ૬ **સયગ**, **સત્તરિ**, **કસાયપાહુડ**, **છક્કમ્મ** અને **કમ્મપયડિ** એ પાચ પ્રાચીન કૃતિઓના સગ્રહ કે સારરૂપ અને યોગોપયોગ-માર્ગણા, બધક, બન્ધવ્ય, બધહેતુ અને બધવિધિ એ પાચ દ્વારને ૯૬૩ ગાથામા રજૂ કરતી આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સ વૃત્તિ સહિત આ સ તરફથી ઇ. સ ૧૯૨૭મા

સંગહ, અજ્ઞાતકર્તૃક [1]સિત્તરિ, [2]ચાર પ્રાચીન કર્મગ્રન્થ, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત [3]પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથ ઇત્યાદિ ગ્રન્થો જ. મ.માં રચાયેલા છે.

દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે બાર અંગોનો ઉચ્છેદ થતાં જે કંઇ બચ્યું છે તે [4]છખંડાગમ અને ગુણધરકૃત કસાયપાહુડમાં સચવાઇ રહ્યું છે. આ બને ગ્રંથો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ છે, અને એની રચના જ. સો.માં થયેલી છે. આ બે ગ્રંથો ઉપર ઇ. સ.ની નવમી સદીના વીરસેનાચાર્યે ૭૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી [5]ધવલા અને ૬૦,૦૦૦ શ્લોક

અને મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા સાથે હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી ઇ. સ ૧૯૧૦ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ચાર ભાગમાં છપાયેલ છે. મૂળ સં. છાયા તેમજ મૂળ અને મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાના શ્રી. હીરાલાલ દેવચંદે કરેલા ગુ. અનુવાદ સહિત અનુવાદકે બે ખંડમાં ઇ. સ. ૧૯૩૫ ને ૧૯૪૧માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૧ વિસેસણવઈ (ગા. ૯૦ ને ૯૧)માં જે સયરિનો ઉલ્લેખ છે ને આ જ હશે. ૨ ગર્ગર્ષિકૃત કમ્મવિવાગ, જિનવલ્લભસૂરિકૃત કમ્મત્થવ, અજ્ઞાતકર્તૃક બંધસામિત્ત અને જિનવલ્લભસૂરિકૃત સડસીઈ એ ચાર કર્મગ્રંથ સં. ટીકાઓ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયા છે. ૩ આ પાંચેનો અંગ્રેજીમાં સંક્ષિપ્ત પરિચય The Doctrine of Karman in Jain Philosophy (ડૉ. હેલ્મુથ ફૉન ગ્લાઝેનપના જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાદ)ની ભૂમિકા (પૃ. ૧૬–૧૮)માં અપાયો છે. પહેલા ચાર કર્મગ્રન્થો (ત્રણની સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને ત્રીજાની અવચૂરિ સહિત) જૈ. આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયા છે. આના છઠ્ઠા (છેલ્લા) પરિશિષ્ટમાં શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબરોની કર્મવિષયક કૃતિઓની નોંધ છે. ૪ પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૪૬)માં કહ્યું છે કે આના કર્તા પુષ્પદન્ત–ભૂતબલિ છે અને એઓ વિક્રમની બીજી–ત્રીજી સદીમાં થયા છે. આનો છઠ્ઠો ખંડ મહાબંધ યાને મહાધવલ છે. એના કર્તા ભૂતબલિ છે. હિન્દી અનુવાદ સહિત આનો પહેલો ભાગ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાશી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં છપાયો છે. ૫ પહેલા પાંચ ખંડ પૂરતી ટીકાનું નામ ધવલા છે. "અનેકાન્ત" વ. ૩ નાં કિ. ૧ ને ૩માં "ધવલાદિ–શ્રુત–પરિચય" નામનો લેખ "સંપાદકીય"ના નામે છપાયો છે. ઈ. સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૭ સુધીમાં ધવલાના આઠ ભાગ છપાયા છે અને તેમ થતાં ત્રીજો ખંડ નામે 'બંધસામિત્ત-વિચય' પૂરો થાય છે.

જેવડી [1]જયધવલા નામની ટીકાઓ અનુક્રમે રચી છે જયધવલા ત્રીજે ભાગે રચાતા વીરસેનાચાર્ય કાળ કરી ગયા એટલે જિનસેને એ શકસંવત્ ૭૫૯ (વિ. સં ૮૯૪)મા પૂર્ણ કરી જયધવલા પણ ધવલાની પેઠે સંસ્કૃત અને જ સો મા રચાયેલી છે, પણ એમા જ સો નુ પ્રમાણ વિશેષ છે દાર્શનિક ચર્ચાઓ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સં મા અપાયેલા છે, પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ તો મોટે ભાગે જ સો મા જ છે એ જ સો માંની કંડિકાઓની વચમા ક્વચિત્ સં લખાણ જોવાય છે દા ત હું નીચેની પંક્તિ રજૂ કરું છું –

"काणि आउव्वेयस्स अट्ठगाणि ? वुच्चदे–शालाक्य कायचिकित्सा भूततन्त्र शल्यमगदतन्त्र रसायनतन्त्र बालरक्षा बीजवर्धनमिति आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गानि"[2]—જયધવલા (ભા ૧, પૃ ૧૪૭)

જયધવલા (ભા ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૯-૧૦)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે [3]છખંડાગમના પાચ ખંડો ઉપર વપ્પદેવે ૬૦,૦૦૦ શ્લોક જેવડી વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ નામની ટીકા પાઇયમા રચી હતી અને છટ્ઠા ખંડ ઉપર ૫,૦૦૮ શ્લોક જેવડી ટીકા રચી હતી

ગણિત

ગણિતના [4]અંકગણિત, [5]બીજગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ,

૧ આ કસાયપાહુડ અને યતિવૃષભકૃત ચુણ્ણિ બન્નેના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. એના બે ભાગ "ભારતીય દિગંબર જૈન સંઘ" તરફથી ઈ સ ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૮મા છપાવાયા છે ૨ ઠાણ (ઠા ૮, સુત્ત ૬૧૧)મા આયુર્વેદના આઠ પ્રકારોનો નિર્દેશ છે ૩ જીવટ્ઠાણ, ખુદ્દાબંધ, બંધસામિત્તવિચય, વેયણા યાને વેયણાકસિણપાહુડ કિંવા કમ્મપયડિપાહુડ, વગ્ગણા અને મહાબંધ એમ આમા ૭ ખંડો છે આ 'અગ્ગાયણીય' પુવ્વના પાચમા વત્થુના ચોથા પાહુડ નામે 'મહાકમ્મપયડિ'ના સંક્ષેપ કે ઉદ્ધારરૂપ ગણાય છે, જ્યારે કસાયપાહુડ યાને પેજ્જદોસપાહુડ 'નાણપ્પવાય' પુવ્વના દસમા વત્થુના ત્રીજા પાહુડ નામે 'કસાયપાહુડ'ના ઉપસંહારરૂપ છે ૪ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ (અ. ૭, ખંડ ૧)મા આને 'રાશિ(વિદ્યા)' અને ખગોળશાસ્ત્રને 'નક્ષત્રવિદ્યા' કહેલ છે. ૫ આચારની

શૂન્યલબ્ધિ, શૂન્યપુતિ, ખગોળ વગેરે વિવિધ અંગો છે. આ પૈકી ખગોળ સંબંધી મુખ્યતયા કેટલીક હકીકતો **સૂરપણ્ણત્તિ**, **ચંદપણ્ણત્તિ** અને **જોઇસકરંડગ** એ ત્રણ આગમોમાં જોવાય છે.[1] ગણિતનાં બીજાં બધાં અંગો માટે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જાણવામાં નથી. આર્યભટ્ટ પહેલાએ રચેલ **આર્યભટીય** (ગણિતપદ, શ્લો. ૧૦) ઉપર જે ભાસ્કરકૃત ટીકા છે તેમાં મ૦માં ગૂંથાયેલી ત્રણ ગાથાઓ છે. એ ઉપરથી ડૉ. બિભૂતિભૂષણ દત્તે એવું અનુમાન દોર્યું છે કે એ કોઇ પાઇયમાં રચાયેલા અંકગણિતની હોવી જોઇએ.[2] **સૂયગડનિજ્જુત્તિ** (ગા. ૨૮)-ની ટીકા(પત્ર ૯ આ)માં **શીલાંકસૂરિએ** ભંગો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ત્રણ સૂત્રાત્મક નિયમો (formulæ) આપ્યા છે તે પૈકી એક મ.માં છે.[3] એ કોઈ બીજગણિતનો ગ્રંથ આ ભાષામાં રચાયો હશે એમ સૂચવે છે.

મુનિસુંદરસૂરિકૃત [4]**અંગુલસિત્તરિ** એ પણ ગણિતનો ગ્રંથ ગણાય તેમ છે. એની ભાષા જ.મ. છે. [5]**ધવલા**માં ગણિતવિષયક કેટલીક હકીકત છે. આ **ધવલા**નો કેટલોક ભાગ સ.માં તો કેટલોક જ. સો.માં છે.

નિજ્જુત્તિની ' गणियं 'થી શરૂ થતી ગા. ૩૩૬ની ટીકા (પત્ર ૩૮૬અ)માં **શીલાંકસૂરિએ** " गणितविषये—बीजगणितादौ " એમ કહ્યું છે. ઠાણ(સુ. ૬૭૩)ગત "गणियस्स य बीयाणं"ની વૃત્તિ (પત્ર ૪૪૯ આ)માં **અભયદેવસૂરિએ** " गणितस्य .. च ...बीजानाम् " એ પંક્તિ દ્વારા બીજગણિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. **જીવાજીવાભિગમ** ને **જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ**માં પણ કેટલીક ખગોળવિષયક હકીકતો છે. ૨. જુઓ એમનો લેખ નામે "A Lost Jaina Treatise on Arithmetic". આ લેખ The Jaina Antiquary (Vol. II, No. 2)માં છપાયેલો છે. ૩. જુઓ **ગણિતતિલક**ની મારી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩). ૪. આ ૭૦ ગાથાની કૃતિ "મહાવીર જૈન સભા" (ખંભાત) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૮માં છપાઈ છે. ૫. **કસાયપાહુડ**ના ' પ્રદેશવિભક્તિ ' નામના અધિકારમાં એક સ્થળે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

" ण परियम्मेण वियहिचारो तत्थ कलासंखाए विवक्खाभावादो "

અર્થાત્ પરિકર્મ સાથે વ્યભિચાર આવતો નથી, કેમકે એમાં કલાની સંખ્યાની

જ મ મા ગૂથાયેલ [1]જબુદ્દીવકરણચુણ્ણિ, ક્ષમાશ્રમણ [2]જિનભદ્રગણિ કૃત [3]ખેત્તસમાસ અને [4]સંગહણિ તેમજ રત્નશેખરસૂરિકૃત [5]ખિત્ત વિયારણુમા ગણિત સબધી કેટલાક વિષય છે એવી રીતે [6]તિલોય-પણ્ણત્તિ (મહા૦ ૧, ગા ૧૧૭, મહા૦ ૨ ગા ૮૧, ૮૩ ને ૮૪) પણ અ શન ગણિત સબધી માહિતી પૂરી પાડે છે

વિવક્ષા નથી આ ઉપરથી **જયધવલા** (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૪)મા એવુ અનુમાન દોરાયુ છે કે આ પરિકર્મ ગણિતશાસ્ત્રનો ગ્રથ છે અને એનો ઉલ્લેખ **ધવલા**મા અનેક સ્થળે છે એમાથી અવતરણો **ધવલા**મા અપાયેલા છે **ધવલા**ના ઇ સ ૧૯૪૨મા પ્રકાશિત ભા ૪મા ડૉ એ એન સિંઘનો "Mathematics of Dhavalā" નામનો ૨૪ પૃષ્ઠનો લેખ છપાયો છે

૧ આમા જબૂદ્વીપને અગેની ગણતરીઓ છે ૨ જીયકપ્પની સિદ્ધસેન-સૂરિકૃત ચુણ્ણિ (શ્લો ૫-૧૦)મા આ ક્ષમાશ્રમણની પ્રશસા છે શ્લો ૭મા એમને સ્વ-સમય (આચાર), પર-સમય, આગમ, લિપિ, ગણિત, છદ અને શબ્દ(શાસ્ત્ર) ઉપર અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યા કરનારા કહ્યા છે તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે ગણિત, લિપિ વગેરેના કયા ગ્રથ અત્ર પ્રસ્તુત છે અને એમાનો કોઈ ગ્રથ કે એનો અનુયોગ પાઠયમા છે ? ૩ ૬૩૭ ગાથાની આ કૃતિ મલયગિરિસૂરિની સ ટીકા સહિત જૈ ધ. પ્ર સ તરફથી વિ સ ૧૯૭૭મા છપાવાઈ છે ૪ ૪૧૯ ગાથાની આ કૃતિ મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા સહિત જૈ આ સ. તરફથી વિ સ ૧૯૭૩મા પ્રકાશિત થઈ છે ૫ આને **નરખિત્તવિક્ખપયરણ** કહે છે આને **લઘુક્ષેત્રસમાસ** તરીકે ઓળખાવાય છે ૨૬૪ ગાથાની આ કૃતિ ભીમસિહ માણેકે "લઘુપ્રકરણસગ્રહ"મા ઇ સ ૧૯૦૩મા છપાવી છે. મૂળ ટીકા સહિત જૈ આ સ વિ સ ૧૯૭૨મા છપાવાયુ છે ૬ ડૉ ઉપાધ્યે દ્વારા સપાદિત આ કૃતિનો ત્રણ મહાધિકાર અને ત્યાર પછીના ૩૦૯ પદ્યો અને ગદ્યાત્મક કડિકા પૂરતો પ્રથમ ભાગ જૈન સિદ્ધાન્ત ભવન (આરા) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૩મા છપાયો છે "જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર" (ભા ૧૧, કિ ૧, પૃ ૬૨-૮૨)મા "वर्तमान तिलोयपण्णत्ति और उसके रचनाकाल आदि का विचार" નામનો લેખ છપાયો છે એમા (પૃ ૭૪) એના લેખક ૫ ફૂલચદજીએ કહ્યુ છે કે લગભગ શકસવત્ ૯૦૦મા થઈ ગયેલા 'સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી' નેમિચન્દ્રે વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ**ના આધારે

વિશ્વરચના—ભૂગોળ

જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ ઇત્યાદિ—જગત્ સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા રજૂ કરનાર પાઇય ગ્રંથો તરીકે **જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ** અને **દીવસાગરપણ્ણત્તિ** એ આગમો ઉપરાંત **ખેત્તસમાસ**નો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

તિલોયપણ્ણત્તિ—આ મુખ્યતયા ભૂગોળ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એની રચના યતિવૃષભે જ. મ. માં કરી છે. એમાં મોટે ભાગે પદ્યો છે. એ ૯ મહાહિયાર(મહાધિકાર)માં વિભક્ત છે. યતિવૃષભનો સમય કેટલાકને મતે શકસંવત્ ૪૦૦ની લગભગનો છે. **તિલોયપણ્ણત્તિ**માં [1]**લોયવિભાગ**નો ઉલ્લેખ છે. સર્વનન્દિએ પ્રા.માં શકસંવત ૩૮૦માં **લોયવિભાગ** રચ્યો છે. કુન્દકુન્દકૃત **નિયમસાર**માં જે 'લોયવિભાગ'નો નિર્દેશ છે તે આ જ ગ્રંથ છે એમ કેટલાક માને છે.

તીર્થોનો ઇતિહાસ

જિનપ્રભસૂરિએ લગભગ વિ. સં. ૧૩૬૪થી ૧૩૮૯ના ગાળામાં

ત્રિલોકસારની રચના કરી છે. પૃ. ૮૧મા એ ઉલ્લેખ છે કે વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ**નું સંકલન શકસંવત ૭૩૮થી શકસંવત્ ૯૦૦ના ગાળામાં થયું છે એનું સંકલન **જયધવલા**ના એક ભાગના પ્રણેતા આચાર્ય જિનસેનને હાથે થયાનો સંભવ છે (જુઓ પૃ. ૨) આ સંકલન થયું તે પૂર્વે એક બીજી **તિલોયપણ્ણત્તિ** હતી અને તે યતિવૃષભ આચાર્યની હોવાનો સંભવ છે.

જૈ. સિ. ભા. (વ. ૧૧, કિ. ૨, પૃ. ૧૦૭–૧૧૨)માં તિલોયપણ્ણત્તિ કી પ્રશસ્તિ નામનો પં. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૧૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે આમાંનાં કરણસૂત્રો પૈકી બે ચાર ઇ. સ.ની પહેલી સદીના સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ ગણિતગ્રન્થોની સમાન છે, જ્યારે કેટલાંક અત્યંત વિકસિત અવસ્થામાં બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કરની ગણિતશૈલીનું અનુસરણ કરે છે. કોઇ પણ ગણિતજ્ઞ આટલી મોટી વિષમતા–ગણિત સબંધી સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા એક સાથે લખી શકે નહિ. એટલે આ વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ** વાસ્તવિક રીતે એક સંકલિત ગ્રન્થ છે.

૧ સિંહસૂરિએ ભાષાનું પરિવર્તન કરી સંસ્કૃતમાં 'લોકવિભાગ' રચ્યો છે તે મૂળે કોની કૃતિ છે?

જે નાણાતિત્થકપ્પ રચ્યુ છે અને જેને [1]વિવિધતીર્થકલ્પ ઇત્યાદિ નામે ઓળખાનાય છે તેમા અનેક તીર્થો સબધી હકીકત જ મ મા અપાયેની છે આની સો કૃતિ તરીકે દિગ મરીય ગ્રન્થ નિવ્વાણકડનો ઉલ્લેખ કરાય છે તીર્થો, મ ન્દિરો, મૂર્તિઓ અને પટ ધર્મ પ્રત્યેની સામુદાયિક ભક્તિના બાહ્ય પ્રતીકની ગરજ સારે છે

પટ્ટાવલી

પજ્જોસવણાકપ્પમાની થેરાવલી અને નદીની થેરાવલી અ મ મા છે પહેલી ગદ્યમા છે તો બીજી પદ્યમા ૪૭ ગાથારૂપે છે

ધર્મઘોષસૂરિએ દુસમસમણથય જ મ મા રચેલ છે એમા ૨૭ ઉદય દર્શાવાયા છે આ કૃતિ પટ્ટાવલીસમુચ્ચય (ભા ૧, પૃ ૧૫-૧૬)મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ ભાગ (પૃ ૪૧-૬૭)મા ધર્મસાગરગણિએ જ મ મા રચેલ ગુરુપરિવાડી તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ સ વૃત્તિ છપાયેલ છે [2]

દેવસેને વિ સ ૯૯૦મા મે મા ૫૨ ગાથામા રચેલ [3]દસણસાર વિવિધ સ પ્રદાયોનો અહેવાલ દિગ બર દૃષ્ટિ પ્રમાણે રજૂ કરે છે

અત્થસત્થ (અર્થશાસ્ત્ર)

, વ હિંડી (પૃ ૪૫)માંનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ પ્રાચીન સમયમા પાઇયમા 'અર્થશાસ્ત્ર' હોવાનુ સૂચન કરે છે —

---

૧ આ પાઠાતરો અને વિશેષનામોના અકારાદિ ક્રમ સહિત સિ જૈ ગ્ર મા ઇ સ ૧૯૩૪મા છપાયો છે ૨ જિનદત્તસૂરિએ ગણહરસદ્ધસયગ નામની કૃતિમા ગૌતમસ્વામી નામના ગણધરથી માંડીને પોતાના ગચ્છપતિ જિનવલ્લભસૂરિ સુધીના મુખ્ય આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે આમા ૧૫૦ ગાથાઓ છે પહેલી ૬૨ ગાથામા પૂર્વાચાર્યોની, ગા ૬૩-૮૪મા વર્ધમાનસૂરિ અને એમના શિષ્યાદિની- પોતાના નિકટ પૂર્વજ ગુરુત્રયાદિની અને ગા ૮૫-૧૪૭મા જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિ છે ૨૧ ગાથાના સુગુરુપારતતથયમા આ જિનદત્તસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ વગેરેની સ્તુતિ કરી છે ૩ પ નાથુરામ પ્રેમીએ ઇ સ ૧૯૨૦મા આ કૃતિ છપાવી છે ABORI (Vol XV, pp 191-203)મા પણ આ છપાઇ છે અને એનુ સ પાદન ડૉ ઉપા ધ્યેએ અનેક હાથપોથીઓને આધારે કર્યું છે

"अत्थसत्थे य भणियं—'विसेसेण मायाए सत्थेण य हंतव्वो अप्पणो विवड्ढमाणो सत्तु त्ति.'"[1]

ઓહનિજ્જુત્તિ(ગા. ૪૧૮)ની દ્રોણસૂરિકૃત વૃત્તિ(પત્ર ૧૫૨આ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ છે:—

"जहा चाणक्काए वि भणियं—'जइ काइयं न वोसिरइ ततो अदोसो'"[2]

આ બેમાંથી એકે અવતરણના પૂરેપૂરા ભાવવાળું લખાણ ઉપલબ્ધ **અર્થશાસ્ત્ર**માં જણાતું નથી એટલે હું પાઇય અત્થસત્થની સંભાવના કરું છું.

નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

જૈન આગમો પૈકી **સમવાય** (સુત્ત ૨૯)માં 'પાપશ્રુત'[3] તરીકે ઓળખાવાયેલા વિભાગમાં નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનો નિર્દેશ છે. ઉત્તરજ્ઝયણ(અ. ૧૫)ની નિમ્નલિખિત ગાથાઓમાં પણ જે કેટલાંક શાસ્ત્રના બોધનો જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગ ન કરવાની સાધુઓને શીખામણ અપાયેલી છે તેમાં પણ નિમિત્ત, વૈદ્યક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે:—

---

૧ જુઓ **અર્થશાસ્ત્ર** (અ. ૧૪, અ. ૩)ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય:—

"मन्त्रभैषज्यसंयुक्ता योगमायाकृताश्च ये ।
उपहन्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत् ॥"—પૃ. ૪૨૫

૨ આ ઓહનિજ્જુત્તિની નિમ્નલિખિત ગાથાનું સ્મરણ કરાવે છે:—

"तिण्णि सल्ला महाराय ! अस्सिं देहे पइट्ठिया ।
वाय-मुत्त-पुरीसाणं पत्तवेगं न धारए ॥ ६२३ ॥"

આ ગાથાનું પ્રતીક આની વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨આ)માં છે.

૩ "एगुणतीसइविहे पावसुयपसंगे णं पन्नत्ते, त जहा—भोमे १ उप्पाए २ सुमिणे ३ अंतरिक्खे ४ अंगे ५ सरे ६ वंजणे ७ लक्खणे ८; भोमे तिविहे, त जहा—सुत्ते वित्ती वत्तिए, एवं एक्केक्कं तिविहं २४; विकहाणुजोगे २५ विज्जाणुजोगे २६ मंताणुजोगे २७ जोगाणुजोगे २८ अण्णतित्थियपवत्ताणुजोगे २९ ।"

" छिन्न सर भोम अतलिक्ख सुमिण लक्खण दंड वत्थुविज्ज ।
अगवियार सरस्सविजय जे विज्जाहिं ण जीवई स भिक्खू ॥ ७ ॥
मंत मूल विविह विज्जचिंत वमण विरेयण धूम नेत्त सिणाण ।
आउरे सरण तिगिच्छियं च त परिन्नाय परिव्वए स भिक्खू ॥८॥"

દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભવિષ્યના બનાવોને જણાવનારું ચિહ્ન તે 'નિમિત્ત' છે એ નિમિત્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે 'નિમિત્ત-શાસ્ત્ર' છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમા અતર્ભાવ થાય છે કેટલીક વાર 'જોઇસ-નિમિત્ત' એવો પ્રયોગ જોવાય છે ખરો, પણ એ તો જોઇસનુ પ્રાધાન્ય સૂચવવા માટે છે નિસીહ વગેરેમા જૈન સાધુઓને યોગચૂર્ણ, વિદ્યા અને નિમિત્તના પ્રયોગથી ભિક્ષા મેળવવાનો નિષેધ છે, પણ જ્યોતિષ્-પિંડનો નિષેધ કર્યો નથી આ ઉપરથી જ્યોતિષનો નિમિત્તમા સમાવેશ થાય છે એ હકીકતને ટેકો મળે છે, કેમકે નહિ તો ચૂર્ણપિંડાદિની પેઠે જ્યોતિષ્-પિંડનો પણ પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો હોત નિમિત્તપાહુડની જે નીચે મુજબની વ્યાખ્યા ભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલીમા અપાયેલી છે તે પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે —

" जत्थ उण केवलियाजोइसमसइणाइनिमत्तं सुत्तिज्जइ त निमित्तपाहुडं "

અર્થાત્ જેમા કેવલી, જ્યોતિષ અને સ્વપ્નાદિ નિમિત્ત જણાવવામા આવે તે 'નિમિત્તપાહુડ'

વિસેસા૦ (ગા ૨૧૬૩)મા નિમિત્તનુ લક્ષણ વગેરે સૂચવાયેલા છે ત્યા કહ્યુ છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે નિમિત્ત' છે આ નિમિત્ત ભૌમ વગેરે [1]આઠ જાતનુ છે એનો વિષય ત્રણે કાળના પદાર્થો—ભાવો છે અને એ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલુ છે

સૂયગડ (સુય ૧, અ ૧૨, સુ ૯)મા એમ કહ્યુ છે કે સવત્સર (જ્યોતિષ્), સ્વપ્ન, લક્ષણ, વ્યજન તેમજ [2]અષ્ટાગ નિમિત્ત ભણીને લોકમાં (મનુષ્યો) ભાવિ ભાવોને જાણે છે

૧-૨ જુઓ પૃ ૧૬૯, ટિ ૧

નિમિત્તદાર—આ નિમિત્તવિષયક કૃતિની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

ભદ્રબાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર—ઉપાધ્યાય મેઘવિજયે [1]**વર્ષપ્રબોધ** યાને **મેઘમહોદય** (પૃ ૪૨૬–૭)માં કેટલીક પાઇય ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે અને આ ગાથાના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનો અને મૂળ કૃતિ તરીકે **ભદ્રબાહુસંહિતાનો** ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાય કે ભદ્રબાહુએ નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કોઈ કૃતિ પાઇયમાં પદ્યમાં કે ગદ્યમાં રચી હશે. આ કૃતિ નષ્ટ, ભ્રષ્ટ કે દુર્બોધ્ય થવાથી એના ઉદ્ધારરૂપે [2]**ભદ્રબાહુસંહિતા** રચાઈ હશે એમ જિનવિજયજીનું માનવું છે.[3]

મહાનિમિત્ત (?)—વિવિધ માત્રાબંધ અને રૂપબંધમાં રચાયેલા **પઉમચરિય** (ઉ ૩૪, શ્લો. ૩૪)માં મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે. શું એ કોઇ કૃતિ છે અને તેમ હોય તો પણ શું એ પાઇય કૃતિ છે ? બાકી ઠાણ(સુત્ત ૬૦૮)માં આઠ મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે.

નિમિત્તપાહુડ, અંગવિજ્જા અને પણ્હાવાગરણ—નવમા પુવ્વના ત્રીજા ' આયાર ' નામના વત્થુમાં ' નિમિત્તપાહુડ ' હતું એમ **સૂયગડની** **શીલાંકસૂરિકૃત** ટીકા જોતાં જણાય છે. આ **નિમિત્તપાહુડ** આજે મળતું નથી, પરંતુ **અંગવિજ્જા** અને **પણ્હાવાગરણ** નામના બે ગ્રંથ મળે

---

૧ આ નામ તેરમા અધિકારના ૧૦૨મા પદ્યમાં છે, જ્યારે પ્રારંભમા પ્રથમ જ પદ્યમાં **મેઘમહોદય** નામ છે. આ કૃતિના ઉપર સં. સ્વોપજ્ઞ (?) ટિપ્પણી છે મૂળ પં. ભગવાનદાસ જૈને પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આનાં પૃ. ૧૩–૨૭માં પાઇય ગાથાઓ છે. પૃ. ૧૧માં 'ભડુલી' ના નામે પદ્યો છે. કેટલીક વાર મૂળમા ગુજરાતીમાં લોકોક્તિ છે (જુઓ પૃ. ૨૩૮, ૨૮૯, ૨૯૬ ઇત્યાદિ). પૃ. ૬૨મા હીરવિજયસૂરિકૃત **મેઘમાલા**માંથી બે જ. મ. અવતરણો અપાયાં છે. પૃ. ૭૬મા **ચઉક્કસાય**ના બે પદ્યો છે. ૨ આ કૃતિ સિં. જૈ. ગ્રં.મા ગ્રન્થાંક ૨૬ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી અને ભા. પ્રા. સં. મં.માં મૂકાયેલી હાથપોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૩ જુઓ **ભદ્રબાહુસંહિતાને** અંગેનું "કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક" (પૃ. ૪).

છે અંગવિજ્જા એ પઇણ્ણગ ગણાય છે એ દૃષ્ટિએ એની ભાષા અ મા ગણાય એમ ન જ હોય તો એની ભાષા જ મ તો છે જ આ ગ્રંથ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં લખાયેલો છે અને એનું પરિમાણ ૯,૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે એ [1]નિમિત્ત વગેરે વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે [2]

પણ્હાવાગરણ નામનું દસમું અંગ છે પણ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી અહીં તો ગાથાબદ્ધ પાઇય કૃતિનો નિર્દેશ છે એમા જ મ મા રચાયેલી

---

१ 'भोम सुमिणतलिक्खं दिव्वं अगसरलक्खण तहय।
वंजणमट्ठविह खलु निमित्तमेवं मुणेयव्वं॥"

અર્થાત્ નિમિત્ત આઠ છે (૧) ભૌમ—ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી, (૨) સ્વપ્ન, (૩) અંતરિક્ષ—આકાશમાં રહેલા ગ્રહોનું અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે, (૪) દિવ્ય—ઉલ્કાપાત, ગંધર્વનગર વગેરેનુ દર્શન, (૫) અંગ—શારીરિક રચના વગેરે, (૬) સ્વર—કોમળ, કઠોર, ગંભીર ઇત્યાદિ સ્વર અથવા કોસનાગમાદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિદ્યા, (૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણો, અને (૮) વ્યંજન—તલ, મસા વગેરે શારીરિક ચિહ્ન ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનો આ પ્રત્યેક નિમિત્તને અંગે વિચાર કરતાં નિમિત્તના ચોવીસ પ્રકારો પડે છે અન્ય રીતે નિમિત્તના છ પ્રકાર પણ ગણાવાયા છે જેમકે (૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ મંખલિપુત્ત ગોશાલકે આ છ પ્રકારના નિમિત્તના વિષયમા પ્રવીણતા મેળવી હતી

૨ જૈ સિ ભા (ભા ૧૨, કિ ૨, પૃ ૨૮–૨૯)મા પં નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો "जैनाचार्य ऋषिपुत्र का समय और उनका ज्योतिष-ज्ञान" નામનો લેખ છપાયો છે પૃ. ૨૪મા ગર્ગાચાર્યના પાશ-કેવલી નામના જ્યોતિષ-ગ્રન્થના અન્તમાના બે પદ્યો અપાયા છે પૃ ૨૫મા કહ્યુ છે કે શકુનશાસ્ત્ર અને સંહિતાશાસ્ત્રનો પ્રચાર ઇ સ ની સાતમીથી ઇ સ ની અગિયારમી સદીના વચગાળામા થયો છે ઋષિપુત્રનુ રચેલુ એક નિમિત્તશાસ્ત્ર પં. વર્ધમાન શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરી સોલાપુરથી પ્રકાશિત કર્યું છે વારાહી-સંહિતા અને અદ્ભુતસાગરમા ઋષિપુત્રના નામના વિપુલ ઉદાહરણો મળે છે એથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સં અને પાઇય એમ બને ભાષામા એમણે ગ્રન્થની રચના કરી છે ઋષિપુત્રનુ મહત્ત્વનુ ઉદ્ધરણ બૃહત્સંહિતાની ભટ્ટોત્પલી ટીકામા છે આચાર્ય ઋષિપુત્ર શકસંવત્ ૮૮૮ની પહેલા થઇ ગયા છે

લગભગ સાડીચારસો ગાથા છે અને એના ઉપર લગભગ ૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી સં. ટીકા છે. એની એક તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે. એના અંતમાં **લીલાવતી** નામની એક પ્રાચીન પાઇય ટીકાનો ભાગ જળવાઇ રહ્યો છે. આ **પણ્હાવાગરણ**માં નિમિત્તનાં સર્વ અંગોનું વર્ણન નથી, પણ એમાં જાતકને મળતી પ્રશ્નવિદ્યાનું નિરૂપણ છે. જેમ રમલમાં સોળ પ્રકારની શિકલોમાંથી અમુક એક શિકલ ઉપર હાથ મુકાવીને કે પાસા નાખીને જાણેલી શિકલ ઉપરથી પ્રશ્નના ફળનો વિચાર કરી નિર્ણય કરાય છે તેમ આ **પણ્હાવાગરણ**થી પ્રશ્ન પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રશ્નાક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરાય છે. આ ગ્રંથમાં તમામ પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂળ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે અને પ્રશ્ન દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવા માટે નવ નવ અક્ષરના પાંચ વર્ગો કલ્પ્યા છે અને એથી તો આ વિદ્યા **વર્ગકેવલી** તરીકે ઓળખાવાય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે:—

અ	એ	ક	ચ	ટ	ત	પ	ય	શ	(પ્રથમ વર્ગ)
આ	ઐ	ખ	છ	ઠ	થ	ફ	ર	ષ	(દ્વિતીય વર્ગ)
ઇ	ઓ	ગ	જ	ડ	દ	બ	લ	સ	(તૃતીય વર્ગ)
ઈ	ઔ	ઘ	ઝ	ઢ	ધ	ભ	વ	હ	(ચતુર્થ વર્ગ)
ઉ	ઊ	અં	અઃ	ઙ	ઞ	ણ	ન	મ	(પંચમ વર્ગ).

સ્વ. દલાલે **પણ્હાવાગરણ**ના નામાંતર તરીકે ' જયપાહુડ ' (જય-પ્રાભૃત)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ટીકા હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાંની એક તે **ચૂડામણિ** ટીકા છે. એ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે; લીંબડીના ભંડારમાં **દર્શનજ્યોતિ** નામની બીજી ટીકા છે; અને ત્રીજી જેસલમેરમાં છે.

[1]**વગ્ગકેવલી—**યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ હરિભદ્રસૂરિ પાસે આ નામનો એક ગ્રંથ વારાણસીનો નિવાસી **વાસુકિ** નામનો શ્રાવક

---

૧. જૈ. ગ્રં. (પૃ ૩૫૫)માં **માતૃકાકેવલી** નામની એક સં. કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. **પાશ-કેવલી** માટે જુઓ પૃ. ૧૬૯, ટિ. ૨.

એક વેળા લાગ્યો હતો એના ઉપર આ આચાર્યે વૃત્તિ રચી હતી, પણ પાછળથી આના રહસ્ય-ગ્રંથના પ્રકાશનનો દુરુપયોગ થવાનો લાભ જણાવાથી એ વૃત્તિનો નાશ કરાયો આમ કહાવલીમા ઉલ્લેખ છે આ વગ્ગકેવલી ગ્રથ પાઇયમા હશે એમ લાગે છે જો તેમ હોય તો આજે પાઇય સાહિત્યનો આ અંશ નાશ પામેલો ગણાય [1]

સૂયગડ(સુય ૧, અ ૧૨)ની નવમી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૨૧૮ આ)મા જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે જો પાઇય કૃતિ હોય તો પાઇય સાહિત્યની આ કૃતિ પણ નાશ પામેલી ગણાય —

" अत्र चाङ्गवर्जितानां निमित्तशास्त्राणामनुष्टुभेन छन्दसा अर्धत्रयोदश-शतानि सूत्रं तावन्त्येव सहस्राणि वृत्तिः तावत्प्रमाणलक्षा परिभाषेति । "

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે અગ સિવાયના નિમિત્તશાસ્ત્રોનાં સૂત્રોનું પરિમાણ બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક લેખે ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડુ છે, એની વૃત્તિનુ પરિમાણ ૧૨૫૦૦ શ્લોક જેવડુ અને પરિભાષાનું ૧૨,૫૦,૦૦૦ જેવડુ છે

ચૂડામણિ—ભવિષ્યમા થનારા લાભાલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા ગ્રથ તરીકે જેનો નિર્દેશ કપ્પની ટીકામા 'નિમિત્ત' શબ્દ સમજાવતાં કરાયો છે, જેનો મહિમા સુપાસનાહચરિયમા ચપકમાલાના અધિકારમા વર્ણવાયો છે, જેનો સાર ભદ્રલક્ષણે ચૂડામણિસારમા રજૂ કર્યો છે અને જેના ઉપર પાર્શ્વચન્દ્રે હસ્તકાંડ નામનો ગ્રથ રચ્યો છે એ ચૂડામણિ નામના ગ્રથો અભિન્ન હોય એમ લાગે છે એ કોઇ જૈન કૃતિ કે આ [2]ચૂડામણિ આજે ઉપલબ્ધ નથી શુ એની

૧ અહીં મે જે અગવિજ્જા, પણ્હાવાગરણ વગેરેને લગતી હકીકત આપી છે તે "જૈન યુગ" (પુ ૧, અ, ૩)મા મુનિ (હવે પન્યાસ) કલ્યાણવિજયજીના "આપણા પ્રાભૃતો" નામના લેખને આભારી છે ૨ ચંદ્રોન્મીલન નામની જૈન કૃતિ ચૂડામણિ સાથે સબધ ધરાવતી હોય એમ લાગે છે દ્રવિડ દેશમા દુર્વિનીત નામના રાજાએ પાચમી સદીમા ૯૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડો ચૂડામણિ નામનો ગ્રથ ગદ્યમા રચ્યાનુ કહેવાય છે ધર્મપ્રભસૂરિએ

રચના પાઇયમાં કરાયેલી હતી? ધનપાલે જે અર્હચ્ચૂડામણિના આધારે ભોજ રાજાને ઉત્તર આપ્યો તે શું આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ હશે?

[1]**કાલકસંહિતા**—આ કાલકસૂરિએ રચેલો નિમિત્તશાસ્ત્રનો ગ્રંથ હશે એમ લાગે છે. એની ભાષા વગેરે જાણવામાં નથી. સં.માં રમલ-શાસ્ત્ર રચનાર ભોજસાગર પોતાના આ ગ્રંથમાં કહે છે કે ભારતમાં આ રમલવિદ્યા લાવનાર કાલકસૂરિ છે.

કાલકસૂરિએ નિમિત્ત સંબંધી કોઇ ગ્રંથ રચ્યો હશે એમ પાટણની એક તાડપત્રીય હાથપોથીમાંના નીચે મુજબના પદ્ય ઉપરથી જણાય છેઃ–

" पढमणुओगे कासी जिणचक्किदसारचरियपुव्वभवे ।
कालगसूरी बहुयं लोगाणुओगे निमित्तं च ॥ ४३ ॥ "[2]

જોકે નિમિત્તશાસ્ત્રને 'પાપશ્રુત' તરીકે ગણાવાયું છે, પણ આ ઉપરથી કંઇ આ વિદ્યા અનાદરીય ગણવાની નથી. આના સમર્થનાર્થે **નિસેસનિસીહચુણ્ણિ**માંની નીચેની પંક્તિ હું રજૂ કરીશઃ—

" किं वा वेरग्गपवण्णाणं जोतिसेणं **जोणिपाहुडेण** वा निमित्तेण वा एवमादि सुयआसायणा "

ત્રૈલોક્યપ્રકાશ નામના પોતે રચેલા જ્યોતિષ ગ્રંથમાં **અર્ઘકાંડ ચૂડામણિ-સારોદ્ધાર**ના આધારે રચ્યાનું કહ્યું છે. હેમપ્રભસૂરિએ વિ સં. ૧૩૦૫મા **જન્મજાતક**, **ત્રૈલોક્યદીપક**, **ભુવનદીપક** અને **મેઘમાલા** એમ વિવિધ નામ-વાળો **ત્રૈલોક્યપ્રકાશ** રચ્યો છે અને એ ભીમસિંહ મંત્રીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાંનો એક ભાગ 'અર્થકાંડ' છે

૧ **કલ્પલતા**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં સૂચવાયું છે કે વરાહ-મિહિરના **બૃહજ્જાતક** (૧૬, ૧)ની ઉત્પલ ટીકામાં બે પાઇય પદ્યો બંકા લકાચાર્યકૃત બંકાલકસંહિતામાંથી ઉદ્ધૃત કરાયા છે. અહીં **બંકાલકસંહિતા**નો જે ઉલ્લેખ છે તે **કાલકસંહિતા** જ હશે, કેમકે હાથપોથીઓની સંજ્ઞા વિચારતા 'ભ'થી એ 'બ' અક્ષરનો લોપ સૂચવાયો હોય એમ લાગે છે. એવી રીતે 'બંકાલકાચાર્ય'થી કાલકાચાર્ય અભિપ્રેત છે. ૨ જુઓ "જૈનયુગ" (પુ. ૧, અં. ૪)માં છપાયેલ "આપણાં પ્રાભૃતો" (પૃ. ૧૩૦).

અર્થાત્ જેમણે વૈરાગ્યને સ્વીકાર્યો છે એવા મુનિવરોને જ્યોતિષ, જોણિપાહુડ કે નિમિત્તની શી જરૂર છે? આમ કહેવું તે શ્રુતની આશાતના છે વળી નન્દી અને પક્ખિયસુત્તની ટીકામા પણ આચાર્યને જ્યોતિષ વગેરેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે

"जोइसनिमित्तनाण गणिणो पव्वावणाइकज्जेसु ।
उवजुज्जइ तिहिकरणाइजाणणट्ठऽन्नहा दोसो ॥"

પ્રશ્નતલાભ (?)—ચીજ ખોવાઇ જતા તે ક્યારે મળશે એ જણાવનારી કૃતિ તરીકે આનો ઉલ્લેખ ૨૪ ક્રતાલે કર્યો છે, પણ મે આ કૃતિ જોઇ નથી ૫ જૈ ભા ગ્રૂમા પ્રણષ્ટલાભાદિ નામની જે કૃતિની નોંધ છે તે જ આ હશે

સાઉણરુય (શ્વાનરુત)—કૂતરાના ભિન્ન ભિન્ન [1]અવાજ ઉપરથી ગમન, આગમન, જીવિત, મરણ ઇત્યાદિનુ સૂચન થાય છે એમ જે મનાય છે તેને લગતી આ કૃતિ છે એની એક હાથપોથી પાટણના ભડારમા છે

ભૂમિનાણ ને મેઘમાલા—પહેલી કૃતિ અપભ્રશમા છે આ બનેની એકેક હાથપોથી પાટણના ભડારમા છે

જ્યોતિષ

હુએનસગની ભારતયાત્રા (પત્ર ૧૬૪) ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એઓ આ દેશમા આવ્યા ત્યારે એક નિર્ગ્રન્થને-જૈન મુનિને મળ્યા હતા એ મુનિ જ્યોતિષના સારા જાણકાર હતા

લગ્ગસુદ્ધિ—આ એક જ્યોતિષનો ગ્રથ છે એની રચના ૪૦ મ૦મા રચાયેલી છે એના કર્તા તરીકે યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કરાય છે

---

૧ આ આ ગ્રુ સ્મા ગ્ર (ભા ૩)મા ડૉ એમ આર મજમુદારનો Gujarati Secular paintings of Kākaruta and Citrapras'na નામનો ને સચિત્ર લેખ છે તેનુ સ્મરણ કરાવે છે વિ સ ૧૫૮૮ની હાથ-પોથીમા ગ્ર થનુ નામ કાગરિતશાસ્ત્ર અપાયુ છે આમા સ'મા ૫૨ અને વચ્ચે વચ્ચે ગુ મા લખાણ છે

પહેલો હપ્તો વ. ૧, ભા. ૨ (મે ૧૯૪૦)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એના ૧૫મા પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ પરીષહો જીત્યા બાદ જે આરાધના-પતાકાને ગ્રહણ કરે છે તેનાં રિષ્ટોનું આમાં વર્ણન છે. આ વર્ણન મરણકંડિયાને આધારે હું આપું છું એમ દુર્ગદેવ પોતે એના પછીના પદ્યમાં કહે છે.

રિટ્ઠદાર—આની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

છીંકવિચાર—પ્રબંધરત્નપકથા(પૃ. ૬–૭)માં અવતરણરૂપે દિશા-વિદિશાદીઠ છીંકનું ફળ જ૦માં દર્શાવાયું છે તે ઉપરથી કાં તો આ સંબંધી કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોવાની અથવા તો નિમિત્તશાસ્ત્રની કોઇ પાઇય કૃતિનો એ અંશ હોવાની સંભાવના થાય છે. બીજી સંભાવના સ્વીકારતાં નિમિત્ત-શાસ્ત્રની કોઇ પાઇયમાં–જ૦માં કૃતિ હોવી જોઇએ એમ ફલિત થાય છે.

પિપીલિયાનાણ–જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૩૫)માં પિપીલિકાજ્ઞાન નામની એક પાઇય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી મેં આ નામ સૂચવ્યું છે. એમાં આઠ પદ્યો છે. આ કૃતિ ભવિષ્યમાં થનારા બનાવોની માહિતી આપે છે. એનું એક પદ્ય ૫ જૈ ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૮૩)માં અપાયું છે. [1]ઉધઈનું જીવન એ નામના અનુવાદિત પુસ્તકનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

જીવોત્પત્તિનું શાસ્ત્ર અને વૈદ્યક

જોણિપાહુડ અને **જયસુંદરી(યોગ)માલા** (જગત્સુન્દરીયોગ-માલા)—વૈદ્યક-તંત્રના ગ્રન્થ તરીકે ઓળખાવાતો **જોણિપાહુડ** એકે-ન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે સૂચવે છે

" શ્રી જવરચંદ ફૂલચંદ ગોધા જૈન ગ્રન્થમાલા " (ઇન્દોર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫-માં પ્રકાશિત " રિષ્ટસમુચ્ચય "ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સં. છાયા, હિન્દી અનુ-વાદરૂપ અર્થ અને હિન્દી વિવેચન તેમજ હિન્દીમા પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ અપાયેલ છે.

૧ આ અનુવાદ શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળાએ કર્યો છે અને એ નવજીવન કાર્યાલય (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાયો છે. મૂળ કૃતિના લેખક મોરિસ મેટરલિંક છે.

એમ [1]વિસેસનિસીહચુણ્ણિમા કહેલુ છે વળી આ ચુણ્ણિમાં એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે જોણિપાહુડના આધારે સિદ્ધસેન આચાર્યે ઘોડા બનાવ્યા હતા પ્રભાવકચરિતમા આ ગ્રથના આધારે માછના અને સિહ ઉત્પન્ન કર્યાની વાત છે. વિસેસા૦(ગા ૧૭૭૫)ની હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકામાં એવો નિર્દેશ છે કે યોનિપ્રાભૃત (પા જોણિપાહુડ)ના આધારે અનેક વિજાતીય દ્રવ્યના સયોગ વડે સર્પ, સિહ વગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મણિ, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે [2]

[3]ધવલામાં જોણીપાહુડનો જે [4]ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એમા મંત્રતંત્રોની શક્તિનુ વર્ણન હોય અને એ પુદ્ગલાનુભાગ જાણવાનુ સાધન હોય એમ લાગે છે આ પ્રસ્તુત કૃતિ હશે તેમ ન જ હોય તો એ કોઈ દિ૦ની સમાનનામક કૃતિ હશે

નિર્વાણકલિકાની પ્રસ્તાવના(પૃ ૬)મા કહ્યુ છે કે ધરસેને વિ સ ૧૭૫મા યોનિપ્રાભૃતની રચના કરી [5] આ ગ્રંથ તે પ્રસ્તુત પાહુડ હોવા વિષે શંકા રહે છે, કેમકે પાહુડ એ પુવ્વનો વિભાગ છે અને કપ્પની વૃત્તિ (પૃ ૪૦૧ અને ૭૫૭) પ્રમાણે તો ઉપર્યુક્ત જોણિપાહુડ પુવ્વનો એક અંશ છે એટલે કે એની રચના તો મહાવીરસ્વામીના સમયમા થયેલી છે

ભા૦ પ્રા૦ સ મ મા જે જોણિપાહુડની [6]હાથપોથી છે તે પૃ ૧૭૬મા નિર્દેશેલ જોણિપાહુડ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે એનો

૧ જુઓ પૃ ૧૭૨ ૨ જુઓ H C L J (p 249) અને આગમોનુ દિગ્દર્શન (પૃ ૧૯૭-૧૯૨) ૩ આ ટીકા શકસવત્ ૭૩૮મા પૂર્ણ કરાઇ છે આનો નવમો ભાગ હમણા (૧૯૪૯મા) પ્રસિદ્ધ થયો છે ૪ "जोणीपाहुडे मणिदमततंतसत्तीओ पोग्गलाणुभागो त्ति घेत्तव्वा" ૫ વિ સ. ૧૫૫૬મા લખાયેલી બૃહટ્ટિપ્પણિકા નામની સૂચીમા નો "योनिप्राभृत वीरात् ६०० धारसेन" એવો ઉલ્લેખ છે ૬ આના પરિચય માટે જુઓ D C J M (Vol XVII, pt 1, pp 383-4) તેમજ "અનેકાન્ત" (વ. ૨, કિ. ૯)ગત લેખ "योनिप्राभृत और जगत्सुन्दरी-योगमाला" (પૃ ૪૮૬-૪૯૦).

કુમારતંત્ર, સુગ્રીવમત અને જ્વાલિનીમતનો ઉલ્લેખ છે. ૩૩મા અધિકારમાં રસાયન (કીમિયા)ના પ્રયોગ છે તેમજ તોલો, માસ વગેરે માપનાં નામ છે. યશઃકીર્તિએ ગુરુ તરીકે ધનેશ્વરનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ—સુવર્ણસિદ્ધિને અંગે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જોવાજાણવામાં નથી પણ **દસવેયાલિય** (ગા. ૧) ઇત્યાદિ આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં સુવર્ણપુરુષ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. **આવસ્સય**ની નિજ્જુત્તિ(ગા. ૧૦૧૨)ની વૃત્તિ (ભા. ૨, પત્ર ૪૫૨આ)માં નમસ્કારના ફળ અંગેની કથામાં હરિભદ્રસૂરિએ સુવન્નકોડી(સુવર્ણકોટિક) યાને સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ચમત્કાર-શાસ્ત્ર

સિદ્ધપાહુડ—**કહાવલી**માં સૂચવ્યા મુજબ પાદલેપ, અંજન, ગુટિકા વગેરે સંબંધી માહિતી જે ગ્રંથમાં અપાયેલી હોય તે સિદ્ધપાહુડ. આ ગ્રંથના નામના અંતમાં 'પાહુડ' શબ્દ છે એ વિચારતાં એ કોઈ પુવ્વનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આજે આ ગ્રંથ કોઈ સ્થળે જણાતો નથી, પરંતુ **યોગરત્નાવલી** અને **નાગાર્જુન**નો **કક્ષપુટી** ગ્રંથ આ વિષયનાં ઉદાહરણરૂપ છે. પાદલિપ્તસૂરિ અને નાગાર્જુન પગે લેપ લગાડી આકાશમાર્ગે વિહરતા હતા તે આ **સિદ્ધપાહુડ**ની સહાયતાથી હશે. આર્યસુસ્થિતસૂરિના બે ક્ષુલ્લક શિષ્યો અંજન આંજી અદૃશ્ય બની દુષ્કાળમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજાની જોડે જમતા તે પણ આ **સિદ્ધપાહુડ**નો પ્રભાવ હશે. સ૦ ચ૦ (ભવ ૬, પત્ર [1]૫૨૧)માં એવી વાત આવે છે કે ચંડરુદ્દ (ચંડરુદ્ર) ચોર પાસે આંખમાં આંજવાની 'પરદિટ્ઠિમોહિણી'

રામકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૨૦૭માં વિદ્યમાન દિ. મુનિ હોવાની સંભાવના કરાઇ છે. સાથે સાથે આ ગ્રંથ તે ભાં. પ્રા. સં. મં.ગત **જગત્સુન્દરીયોગમાલા**થી ભિન્ન હોવાનું પણ સૂચન છે.

૧ જુઓ પં. ભગવાનદાસ દ્વારા છાયા સાથે સંપાદિત કરાયેલી આવૃત્તિ (ભા. ૧).

(પરદૃષ્ટિમોહિની) નામની ચોરગુલિકા હતી એ પાણી સાથે મેળવીને આંજતા એ તેમજ લચ્છી (સ લક્ષ્મી) અદૃશ્ય બન્યા હતા.

યોગચૂર્ણ વગેરેનુ સ્વરૂપ પણ સિદ્ધપાહુડમા દર્શાવાયુ હશે. આનો ઉપયોગ આર્યસમિતે કર્યો હતો એમ તેમણે યોગચૂર્ણ વડે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી 'બ્રહ્મ'દ્વીપના પાચસો તાપસોને પ્રતિબોધ પમાડ્યાની હકીકત ઉપરથી જાણી શકાય છે

મ ત્ર વિ દ્યા

સ્ત્રી-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'વિદ્યા' અને પુરુષ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'મ ત્ર' એમ વિદ્યા અને [1]મ ત્રની વ્યાખ્યા જૈન ગ્રથોમા મળે છે [2]વિજ્જાપાહુડમા મ ત્રસ્વરૂપિણી અને અક્ષરાત્મક એવી અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ હશે કે જેના જ્ઞાનના ધારકને વિદ્યાધર કે [3]વિદ્યાસિદ્ધ કહી શકાય દસમા અ ગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પણ્હાવાગરણમા ચમત્કારિક વિદ્યાઓ હતી એમ એના સ્વરૂપના નિરૂપણ પરથી જણાય છે આવસ્સય(અ ૪)ની નિજ્જુત્તિ(ગા ૧૨૬૯)માં મત્ર [4]વિષને દૂર કરનારી વિદ્યા કહુ છુ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી એના પછીની નીચે મુજબની ગાથા રજૂ કરાઈ છે —

---

૧ મહાનિસીહના અતમા વર્ણનો વિશ્લેષ કરી 'વર્ધમાન'વિદ્યા અપાઈ છે એ આ શ્રુ રમા ત્ર (ભા ૩, પૃ ૭૦)મા છપાઇ છે ૨ જૈન ભ ડારોમા મ ત્ર અને વિદ્યાના જે વિવિધ ગ્રથો છે તેની એક યાદી "આપણા પ્રાભૃતો" (જૈન યુગ પુ ૧, અ ૪, પૃ ૧૩૨)મા અપાયેલી છે 'મહામન્ત્ર' નામની નાનકડી કૃતિની નોંધ મે DCJM (Vol XVII, pt 4, pp 212-3)મા લીધી છે ૩ પેઢાલગ નામનો પરિવ્રાજક વિદ્યાસિદ્ધ હતો એ હકીકત આવસ્સયની હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૮૫આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે ૪ ઇ સ ૧૩૬૦ની આસપાસમા થઈ ગયેલા દિ૦ કવિ મ ગરાજે ખગેન્દ્રમણિ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે એમા વિષના પ્રકાર, સર્પની જાતો, વિષનો નાશ કરવાની રીતો ઇત્યાદિ વિષયો છે આ ગ્રન્થ મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ તરફથી કન્નડ ગ્રન્થમાળામા પ્રસિદ્ધ થયો છે

શું 'પોરાગમ' એ પાકશાસ્ત્રના પર્યાયરૂપ છે કે એ આ શાસ્ત્રના કોઇ ગ્રન્થનું નામ છે ?

સં ગી ત

અ૦મા૦માં રચાયેલા અણુઓગદ્દારમાં સંગીતવિષયક સામગ્રી પદ્યમાં છે. એ ઉપરથી સંગીતનો કોઇક ગ્રન્થ પાઇયમાં હશે એવી કલ્પના કરવા માટે આધાર મળે છે.[1]

કા મ શા સ્ત્ર

મયણમઉડ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ જે ચાર પુરુષાર્થો ગણાવાય છે તે પૈકી કામને ઉદ્દેશીને મ૦માં કોઈ [2]અજૈને રચેલી એક કૃતિ અમુદ્રિત દશામાં બિકાનેરમાં છે. એનું નામ **મયણમઉડ** છે. એના બે પરિચ્છેદો છે અને એની રચના પદ્યમાં થયેલી છે. એના આદ્ય ભાગનાં ૭ પદ્યો તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિઓ ભા૦ વિ૦ (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૯૨)માં છપાયેલી છે. એ ઉપરથી આ **મયણમઉડ**ની રચના ' સિન્ધુ ' નદીને કાઠે આવેલા માણિક્યમહાપુર(માણપુર)ના નિવાસી **ગોસલ** વિપ્રે કરી છે એમ જોઇ શકાય છે.

શિ લ્પ શા સ્ત્ર

વત્થુસારપયરણ—ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ વિષયોની ખાણ છે. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રને લગતા પણ ગ્રન્થો છે. જેમકે [3]**સમરાંગણ, રાજવલ્લભ, મયમત, શિલ્પદીપક, પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વત્થુસારપયરણ** ઇત્યાદિ આ પૈકી **વત્થુસારપયરણ** મ૦માં રચાયેલી કૃતિ છે, જ્યારે

---

૧ "સંગીત અને જૈન સાહિત્ય" એ નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અં. ૮, પૃ. ૧૪૭-૧૫૦)માં છપાયો છે. આની પૂરવણીરૂપ લેખ આના પછીના અંકમાં છે. ૨ જૈનાચાર્ય નર્ણુદે **કોકશાસ્ત્ર** અને જૈન કવિ **દામોદરે રસમોહશૃંગાર** બરાનપુરમાં રચેલ છે. આમ જૈનોએ પણ કામવિષયક કૃતિ રચી છે. ૩. ધારાનગરીના **ભોજ** રાજાએ ઇ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં રચેલો આ ગ્રન્થ બે વિભાગમાં ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૨૫ અને ૩૨ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

બાકીની સ કૃતિઓ છે વત્થુસારપયરણના કર્તા જૈન છે એમ એના પ્રારભિક પદ્ય તેમજ પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે એમનુ નામ ઠક્કર ફેરૂ છે અને એમની માતાનુ નામ ચદા (સ ચદ્રા) છે એઓ 'ધધકલશ' કુળમા થયા છે એઓ કન્નાણપુરમા રહેતા હતા એમણે આ શિલ્પશાસ્ત્ર-વિષયક ગ્રન્થ ૧૩૭૨ની સાલમા વિજયાદશમીએ પૂર્ણ કર્યો આ સવત વિક્રમ છે કે શક કે અન્ય કોઇ તે જાણવામા નથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ત્રણ પ્રકરણોમા વિભક્ત છે પહેલા 'ગૃહનિર્માણ' પ્રકરણમા ૧૫૧ પદ્યો છે, બીજા 'બિબપરીક્ષા' પ્રકરણમા ૫૩ છે, અને ત્રીજા 'પ્રાસાદ-વિધિ' પ્રકરણમા ૭૦ છે આમ કુલ્લે ૨૭૪ પદ્યો છે-ગાથા છે પ્રકરણોના નામ ઉપરથી વિષય વ્યક્ત થાય છે તેમ છતા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણરૂપે એ ઉમેરીશ કે ભૂમિપરીક્ષા, દિક્‌સાધન, ભૂમિસાધન, દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ અને તેમના શસ્ત્રો, પ્રાસાદના પચ્ચીસ પ્રકારો ઇત્યાદિ વિષે આ ગ્રથમા ઉલ્લેખ છે આ ગ્રથમાથી નવ ગાથા તેમજ આ ગ્રથનો સક્ષિપ્ત પરિચય સ્વ હિમાશુ-વિજયે "શિલ્પના બે જૈન ગ્રથો" એ લેખમા આપેલો છે [૧]

માર્ક ડ ઋષિએ કોઇ ગ્રથ પાઇયમા રચ્યો હશે એમ પણ્હાવાગરણની અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૪૪અ)માના [૨]અવતરણાત્મક પદ્યો પાઇયમા હોવાથી અનુમનાય છે

---

૧ આ લેખ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (પુ-૮૯, અ ૧, પૃ ૨૨-૨૯)મા છપાયેલો છે એના આધારે મે અહીં આ બાબતની નોધી છે

૨ " पेच्छइ सो तसथावरपणट्टसुरनरतिरिक्खजोणीय ।
एगण्णव जगमिण महभूयविवज्जिय गुहिर ॥
एवंविहे जगमी पेच्छइ नग्गोहपायव सहसा ।
मदरगिरिं व्व तुग महासमुद्द व विच्छिन्न ॥
साधमि तस्स सयण अच्छइ तहि बालओ मणभिरामो ।
ससिव्वो सुद्धहिअओ मिउकोमलकुचियसुकेसो ॥
हत्थो पसारिओ से महरिसिणो एह तत्थ भणिओ य ।
साध इम विलग्गसु मा परिहिसि उदयवुड्ढीए ॥

શિલાલેખો

આપણા ભારતવર્ષમાં સૌથી [1]જૂનામાં જૂના શિલાલેખો તરીકે [2]અશોકનાં [3]ધર્મશાસનોનો—ધર્મલિપિઓનો નિર્દેશ કરાય છે. આ ધર્મશાસનો બ્રાહ્મી અને [4]ખરોષ્ઠી લિપિમાં પાઇય ભાષામાં કોતરાવાયેલાં છે. જૂનાગઢ પાસે આવેલા 'ગિરનાર' ગિરિની તળેટી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી, પેશાવર પાસે શાહબાઝગઢી, પુરી જિલ્લામાં ધવલી, ગંજામ આગળ જૌગડા અને મુંબઇ પાસે સોપારા એ સ્થળોમાં આ ધર્મશાસનો–[5]શિલાલેખો કોતરાયેલાં મળી આવે છે. આ તેમજ બીજા પણ પાઇયમાં લખાયેલા શિલાલેખો ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર તરફથી સંપાદિત થઈ [6]Select Inscriptions bearing on Indian

---

तेण य घेत्तुं हत्थे ड मीलिओ सो रिसी तओ तस्स ।
पेच्छइ उदरंमि जयं ससेलवणकाणणं सव्वं ॥"

૧ **ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા** (પૃ. ૨)માં **વીરસંવત્** ૮૪ના એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે. આ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. એને અંગે "वडलीस्तंभ-खंड लेख (ई० पू० ४४३ अथवा ३७३)" નામનો લેખ શ્રી. બાલચન્દ્ર જૈને લખ્યો છે અને એ "અનેકાન્ત" (વ. ૧૦, કિ. ૪)માં છપાયો છે. એમાં લેખકે આ **વીરસંવત્** ન હોય તો **નંદસંવત્** હશે એમ કહ્યું છે. ૨ ડૉ. ત્રિ. લ. શાહને મતે એમના નહિ પણ એમના પૌત્ર **સંપ્રતિ**ના છે. હુલ્શ (Hultzsch)ની કૃતિ Inscriptions of As'oka ઑક્સફર્ડથી ઇ. સ. ૧૯૨૪માં છપાયેલ છે ૩ આ શિલાલેખગત ધર્મશ્રવણને અંગ્રેજીમાં 'edict' કહે છે. તેરમી ધર્મલિપિ અશોકના હૃદયપલટાનો ખ્યાલ આપે છે. ૪ ખરોષ્ઠી લેખોને અંગે ટી. બરો (Burrow)એ The Language of the Kharoṣṭhī Documents નામની કૃતિ રચી છે અને એ કેમ્બ્રિજથી ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સ્ટેન કોનોકૃત Kharoṣṭhī Inscriptions ઑક્સફર્ડથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયેલ છે. ૫ આ શિલાલેખોનું વ્યાકરણ એમ. એ. મેહેન્ડલે (Mehendale) દ્વારા તૈયાર કરાયું છે. એ "A comparative Grammar of the As'okan Inscriptions"ના નામે લેખરૂપે BDCRI (3. 325–30)માં છપાયું છે. ૬ આ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

History and Civilization ([1]vol 1)મા રજૂ કરાયા છે આમાંના કેટલાક શિલાલેખની પાઇય ભાષા ઉપર [2]સ૦ અને કેટલાક શિલાલેખની સ૦ ભાષા ઉપર પાઇયની અસર જોવાય છે એમ જણાય છે કે લગભગ ઇ સ ની પહેલી સદી સુધીના તમામ ભારતીય શિલાલેખો 'પાઇય'મા છે

હાથીગુફાનો શિલાલેખ [3]'કલિંગ' દેશના નરેશ [4]ખારવેલના રાજ્યના તેર વર્ષની હકીકત પૂરી પાડે છે જોધપુરની પશ્ચિમે આવેલા ઘટિયાલા ગામમા [5]વિ સ ૯૧૮નો [6]શિલાલેખ છે એની ભાષા

---

૧ આના Book I, Book II એમ વિભાગ પડાયા છે ૨ જુઓ પુસ્તક બીજુ, શિલાલેખ ૧૦, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ ઇત્યાદિ ૩ આ પુસ્મા ગ્ર (ભા ૩, પૃ ૮૭–૧૦૦)મા ડૉ બૂલચંદનો Jainism in Kalinga-Des'a નામનો લેખ છપાયો છે એમા 'કલિંગ'થી શુ સમજવુ એ વિષે પ્રારભમા ઊહાપોહ છે ત્યાર બાદ ખારવેલના શિલાલેખ, રાજ્ય અને સમય વિષે વિચાર કરાયો છે ૪ "અનેકાન્ત" (વ ૧)મા ખારવેલને અગે હિંદી લેખો છે બાબૂ છોટેલાલનો महाराज खारवेल (કિ ૫, પૃ ૨૮૪–૮), મુનિ કલ્યાણવિજયનો राजा खारवेल और उसका वंश (કિ ૪, પૃ ૨૨૬–૯), કામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૫, પૃ ૨૯૭–૩૦૧), કલ્યાણવિજયનો राजा खारवेल और हिमवत थेरावली (કિ ૬–૭, પૃ ૩૪૨–૩૫૦) અને કામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૧૧–૧૨, પૃ ૬૨૧), કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનો चक्रवर्ती खारवेल और हिमवत-थेरावली (કિ ૬–૭, પૃ ૩૫૨), અને એમનો श्रीखारवेलप्रशस्ति और जैन धर्मकी प्राचीनता (કિ ૪, પૃ ૨૪૧-૨), પુણ્યવિજયનો महाराजा खारवेल सिरिके शिलालेखकी १४ वीं पंक्ति (કિ ૩, પૃ ૧૪૨-૪) અને કામતાપ્રસાદનો सिरि खारवेल के शिलालेख की १४वीं पंक्ति (કિ ૪, પૃ ૨૩૦-૨૩૧) ૫ આ જ વર્ષનો એક શિલાલેખ આ જ ગામમાથી—મડોરના પ્રતિહાર રાજા કક્કના ગામમાથી સ મા લખાયેલો મળે છે એમા ગુજરાત માટે गुर्जरत्रा શબ્દ છે ૬ આ સમગ્ર શિલાલેખ બૂલ્નરકૃત પ્રાકૃતપ્રવેશિકા (પૃ ૨૦૪-૨૦૭)મા છપાયેલો છે એનો હિન્દી અનુવાદ પૃ.

૪૦ મ૦ છે. એમાં ૧૨૩ પદ્યો છે. એમાં 'ગુજરાત' માટે ગુજ્જરત્તા શબ્દ વપરાયેલો છે. લગભગ ઇ.સ.ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાવિનો નાસિકનો શિલાલેખ રાજાના ભાટની મનોદશાનો ચિતાર રજૂ કરે છે. સાથે સાથે એની શૈલી પણ આકર્ષક છે. 'આન્ધ્ર' વંશના કેટલાક શિલાલેખો પાઇયમાં મળે છે. આમ જે શિલાલેખો પાઇય ભાષામાં મળે છે એ આ ભાષાની ²લોકપ્રિયતા સૂચવે છે.

પાલિ અને પેસાઇની પેઠે શિલાલેખોની પાઇય ભાષા પ્રાચીન ગણી શકાય અને સો૦ અને માગહી એના કરતાં અર્વાચીન ગણાય. કેટલાક પાઇય શિલાલેખો એના વિષયની મહત્તાને લઈને અને શૈલીની મનોહરતાને લઈને સાહિત્યની કૃતિનું માનવંતું સ્થાન પામી શકે તેમ છે.

સિક્કાઓ

'નાગ' વંશના ભારશિવોએ ઇ. સ. ૧૫૦થી ઇ. સ. ૨૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એ પરમ શિવભક્તોએ દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. એમણે પાઇય ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમણે પોતાના સિક્કાઓ ઉપર આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.³ ડૉ દિનેશચન્દ્ર દ્વારા સંપાદિત

૨૦૮–૨૧૦માં અપાયેલો છે. મારવાડનો આ સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ છે એમ "જૈન સાહિત્ય સંમેલન"ગત "मारवाडके सबसे प्राचीन शिलालेख"માં સૂચવાયું છે.

૧ આનાં ૧૯મા અને ૨૨મા પદ્ય નીચે મુજબ છેઃ—

"वरिससएसु अ णवसुं अट्ठारहसमग्गलेसु चेतम्मि ।
णक्खत्ते विहुहत्थे बुहवारे धवलबीआए ॥ १९ ॥"
"तेण सिरिक्कुएणं जिणस्स देवस्स दुरिअणिद्दलणं ।
काराविअं अचलमिमं भवणं भत्तीए सुहजणयं ॥ २२ ॥"

૨ નાટકોમાં સ્ત્રી વગેરે પાઇય ભાષા બોલે છે એ પણ આ ભાષાની લોકપ્રિયતાને આભારી ગણાય છે. ૩ જુઓ શ્રી. ડુંગરસી ધરમશી સંપટનો ભા. વિ. (વ. ૨, અં. ૨)મા છપાયેલો લેખ નામે "ભારતવર્ષનું મહાન્ વાકાટક સામ્રાજ્ય" (પૃ. ૧૫૧).

શિલાલેખોના ગ્રન્થમા સિક્કાઓને પણ સ્થાન અપાયુ છે એટલે આ સબધમા આ ગ્રન્થ જોવો ઘટે.[1]

આ પ્રમાણે આપણે કયા કયા વિષયને અગે પાઇયમાં અને ખાસ કરીને જ૦ મ૦માં કઇ કઇ કૃતિઓ ઇત્યાદિ છે તેનું વિહ ગાવલોકન કર્યું એટલે હવે વિવિધ પાઇય ભાષાઓ પૈકી કઇ ભાષામા કયા કયા વિષયની કેવી અને કેટલી કૃતિઓ છે એ બાબત વિચારીશુ અને સાથે સાથે "અપભ્રશ" સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખીશુ

ભાષાદીઠ સાહિત્ય

અદ્ધમાગહી સાહિત્ય—ગદ્ય કરતા પદ્યની ભાષા વધારે પ્રાચીન છે એમ આ સાહિત્યગત આચાર વગેરેને અગે કેટલાક વિદ્વાનોનુ માનવુ છે જૈનોના ૪૫ આગમો અને **૫ ચસુત્ત** એટલુ અ૦ મા૦ સાહિત્ય ગણાય છે [2] આ પૈકી [3]આગમોને અગે મે આ૦ આ૦ અ૦ (ભા ૧)માં, HCLJમા તેમજ **આગમોનુ દિગ્દર્શન** એ કૃતિમા વિસ્તારથી-વિચાર કર્યો છે એટલે અહીં હુ એટલુ જ કહીશ કે અ૦ મા૦ સાહિત્ય એ ધાર્મિક (લોકોત્તર) સાહિત્ય છે અને તે પણ જૈનોની અને તેમાં પણ શ્વેતામ્બરોની એ સપત્તિ છે લૌકિક યાને ધર્મનિરપેક્ષ (secular) સાહિત્ય આ ભાષામા હોવુ તો જોઇએ પણ એ બહુધા નાશ પામ્યુ છે આમ આજે જે અ૦ મા૦ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમા વ્યાકરણ, કોશ, છદ, અલકાર કે નાટકને લગતી એકે સળગ કૃતિ નથી.

---

૧ સમુદ્રગુપ્તના સિક્કા પર ચીની ગીતિનુ સ્મરણ કરાવનાર ઊર્ધ્વાધોલેખન પદ્ધતિએ લખાણ છે ૨ ડૉ. શુબ્રિગે થોડા વખત ઉપર ઋષિભાષિત (પા ઇસિભાસિય)નુ સપાદન કર્યું છે ૩ આગમોને અનુલક્ષીને—જાણે એના વિવરણરૂપ ન હોય તેમ જ૦મ૦મા રચાયેલ ઓઘનિર્યુક્ત્યુદ્ધાર, કાયોત્સર્ગોદ્ધાર, પ્રતિક્રમણોદ્ધાર, પ્રત્યાખ્યાનોદ્ધાર અને શાલિભદ્રસૂરિકૃત પ્રત્યાખ્યાનવિચાર તેમજ વદનકચૂર્ણિ, વદનકસ્તવોદ્ધાર, ષડાવશ્યકોદ્ધાર અને સામાયિકોદ્ધારની નોધ પ ઇં૦ ભા. સૂ.ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૫-૭)મા છે

[1]**મરહટ્ઠી સાહિત્ય**—શ્વે૦ અનાગમિક સાહિત્ય જ૦ મ૦માં છે. આગમોની [2]નિજ્જુત્તિઓ અને એના [3]ભાસ તથા [4]ચુણ્ણિઓના અમુક ભાગો તેમજ વ૦ હિંડી અને **પઉમચરિય** એ જ૦ મ૦ સાહિત્યના પ્રાચીન નમૂના છે. સ૦ ચ૦નો પદ્યાત્મક ભાગ આ ભાષામાં છે અને ગદ્યાત્મક ભાગ સો૦ની અસરવાળો છે. ઇ. સ.ના નવમા સૈકામાં રચાયેલી વૃત્તિથી વિભૂષિત **ઉવએસમાલા** પણ મ૦ સાહિત્યનો ભાગ છે. ઇ. સ.ના બીજા–ત્રીજા સૈકાથી મ૦માં શ્વે૦ વિદ્વાનોએ કૃતિઓ રચી છે અને આજે પણ એ પ્રવૃત્તિ અંશતઃ ચાલુ છે. ગીતો અને પદ્યો માટે [5]મ૦નો અને એ જ હેતુ માટે આગળ જતાં [6]'અવહટ્ઠ'નો ઉપયોગ કરાતાં એ બંનેને સાહિત્યની ભાષા તરીકેનું ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું.

સોરસેણી સાહિત્ય—દિ૦ પાઇય કૃતિઓ મોટે ભાગે જ૦ સો૦માં છે. કુમારકૃત [7]**બારસાણુવેક્ખા** યાને **કત્તિકેયાણુવેક્ખા**, **દેવસેનકૃત** [8]**દંસણસાર**[9] અને ૭૬૭ ગાથાનો [10]**ભાવસંગહ**, **નેમિચન્દ્ર** (વિ. સં.

---

૧ **ધમ્મોવએસમાલા**ના વિવરણ (પૃ. ૪)માં **જયસિંહસૂરિ**એ અટવીનું વર્ણન કરતાં આ ભાષાને અંગે કામિની અને અટવીના પક્ષમાં પણ ઘટાવી શકાય એવા વિશેષણો વાપર્યા છે. પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મુજબ છેઃ—

"सललियपयसंचारा पयडियमयणा सुवण्णरयणेल्ला ।
'मरहट्टय'भासा कामिणी य अडवी य रेहंति ॥"

૨–૪ આની માહિતી માટે જુઓ HOLJ (ch. VI) અને **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૨૨૨–૨૨૫). ૫ જુઓ **મૃચ્છકટિક**માંનાં મ૦ પદ્યો. ૬ **ગીતગોવિન્દ** સૌથી પ્રથમ 'અવહટ્ઠ'માં હશે અથવા આ જાતનું સાહિત્ય 'અવહટ્ઠ'માં હોય તેને સં૦ રૂપ અપાયું હશે એમ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૫)માં ઉલ્લેખ છે. ૭ આ ૪૮૯ ગાથાની કૃતિ **નાથારંગ** ગાંધી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૮ જુઓ પૃ. ૧૬૫. ૯ આમાં શ્વે૦ વગેરે દસ સંપ્રદાયોનાં મંતવ્યોની આલોચના છે. દ્રાવિડ, **યાપનીય**, **કાષ્ઠા**, **મથુરા** અને ભિલ્લય એ દિ૦ સંઘો વિષે પણ ઉલ્લેખ છે. ૧૦ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૮માં છપાયો છે.

૭૭૫)ની [1]પાચે કૃતિઓ, કુન્દકુન્દની બધી કૃતિઓ તેમજ આ [2]પૂર્વે નિર્દેશેલી [3]કૃતિઓ પણ જ૦ સો૦મા છે

નિત્ય પાઠ કરવામા દિ૦ સો૦મા રચાયેલ ' ભત્તિ 'નો ઉપયોગ કરતા હોય એમ લાગે છે આ એમનુ ભક્તિ–સાહિત્ય છે

સો૦ સાહિત્યની સ્થિતિ વ્યાકરણ વગેરે (technical) વિષયોને અગે અ૦ મા૦ જેવી છે સો૦નો ઉપયોગ નાટકોમા થયો છે

માગહી સાહિત્ય—માગહી ભાષામા રચાયેલી કોઇ પણ વિષયની સ્વતત્ર એક કૃતિ અત્યાર સુધી તો મળી નથી, પરતુ આ ભાષાને કેટલાક નાટકોમા સ્થાન અપાયેલુ છે ડૉ પિશલે કડિકા ૨૩મા નિમ્નલિખિત પાત્રો આ ભાષા બોલે છે એમ સૂચવ્યુ છે —

નાટક	પાત્રો
[4]મૃચ્છકટિક	[5]શકાર, સ્થાવરક, સવાહક, કુભીલક, વર્ધમાનક, બે ચડાળ અને રોહસેન.
અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ	ધીવર, રાજપુરુષ અને સર્વદમન

૧ ખવણાસાર, ગોમ્મટસાર, તિલોયસાર (વિશ્વરચનાને લગતી કૃતિ, જુઓ પૃ ૧૬૪), દવ્વસગહ અને લદ્ધિસાર ૨ જુઓ પૃ ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫ ને ૧૭૫ મૂલાચાર (અ ૧૦)ની ગા ૮૭–૯૦ તે મૂળે સમ્મઇ-પયરણ (કડ ૨)ની ૪૦–૪૩ ગાથા છે ૩ ઇ સ ૧૦૫૦મા સુભાષિતરત્નસદોહ અને વિ સ ૧૦૭૩મા પચસગહ યાને સ ગોમ્મટસાર રચનારા અમિતગતિએ ભગવઈઆરાહણાના પદ્યબદ્ધ સ અનુવાદરૂપે ભગવતી–આરાધના નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે આ ગ્રન્થ સોલાપુરથી ઇ સ ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થયો છે સ મા યોગસારપ્રાભૃતના રચનારનુ નામ પણ અમિતગતિ છે, પણ એઓ આ અમિત-ગતિના દાદાગુરુના ગુરુ હશે એમ જૈ સિ ભા (ભા ૮, કિ ૧, પૃ ૩૪)મા ઉલ્લેખ છે ૪ આ નાટકમા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને રાજદ્વારી ખટપટોનુ નિરૂપણ છે સ્વામી તરફની વફાદારી, મિત્રસ્નેહ ઇત્યાદિ આર્ય સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ અહીં આલેખાયો છે ૫ શકારના શ્લોકો અને વિનોદોથી એનુ માગહી વક્તવ્ય (ગદ્યમા અને પદ્યમા) ખાસ ધ્યાન ખેચે છે એવી રીતે રુધિરપ્રિય અને જરાસધ દ્વારા યુદ્ધનુ વર્ણન પણ આકર્ષક છે

નાટક	પાત્રો
પ્રબોધચન્દ્રોદય	ચાર્વાકશિષ્ય અને ઉત્કલદૂત.
[1]મુદ્રારાક્ષસ	દાસ, જૈન ભિક્ષુ, દૂત, સિદ્ધાર્થક અને સમિદ્ધાર્થક (જ્યારે તેઓ ચંડાળ બને છે ત્યારે).
વેણીસંહાર	રાક્ષસ (રુધિરપ્રિય) અને એની પત્ની (વસાગંધા).
મલ્લિકામારુત	હસ્તિપાલક.
નાગાનંદ	નોકરચાકર.
ચંડકૌશિક	ચંડાળ અને ધૂર્ત.
ધૂર્તસમાગમ	નાપિત.
હાસ્યાર્ણવ	સાધુ હિંસક.
લટકમેલક	દિગંબર ભિક્ષુ.
અમૃતોદય	જૈન ભિક્ષુ.

પૈસાઈ સાહિત્ય—પૈસાઈ ભાષામાં રચાયેલી એક પણ કૃતિ પૂરેપૂરી મળતી નથી. ધર્મકથાની જેમ આદર અને લોકપ્રિયતા પામેલી કથા તે **વડ્ડકહા** યાને **બિહત્કહા** છે. આ ગ્રન્થ પ્રાચીન ભારતની લૌકિક વાર્તાઓનો એક આકર-ગ્રન્થ હતો. [2]બાણ, [3]સુબન્ધુ, [4]દંડી, [5]જિનસેન, [6]ધનંજય, [7]ધનિક, [8]ધનપાલ, [9]હેમચન્દ્ર વગેરે અનેક સં. કવિઓએ આ કૃતિની સાદર અને સાનંદ નોંધ લીધી છે.[10]

---

૧ પ૦ ઍ૦ આ૦ (પૃ. ૨૧૯)માં **વિશાખદત્ત**ની આ કૃતિ છઠ્ઠા શતકથી ચોથા ચરણમાં રચાયાનો અને **કિરાતાર્જુનીય** એનાથી પહેલાં—છઠ્ઠા શતકથી વહેલાં રચાયાનો સંભવ દર્શાવાયો છે. ૨ જુઓ **હર્ષચરિત** (પીઠિકા, શ્લો. ૧૭). **કાદમ્બરી**ના વસ્તુના પાયારૂપે **વડ્ડકહા** હશે એમ મનાય છે. ૩ જુઓ **વાસવદત્તા**. ૪ જુઓ **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૮). ૫ જુઓ **આદિપુરાણ** (૧, ૧૧૫). જિનસેને કહ્યું છેઃ "पुरातनं पुराणं स्यात् तन्महन्महदाश्रयात्". ૬ આ **દશરૂપક**ના કર્તા છે. જુઓ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિ (પૃ. ૩૩-૩૪). ૭ આ **ધનંજય**ના ભાઈ છે. એમણે **દશરૂપક**ની ટીકા (પૃ. ૩૪)માં **બૃહત્કથા**નો **મુદ્રારાક્ષસ**ના મૂળ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. ૮ જુઓ **તિલકમંજરી** (પૃ. ૩). ૯ જુઓ હૈમ૦ **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૮, સુ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ. ૧૦ બાણાદિની કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો વ૦ હિંદી (પ્રથમ ખંડ)ના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૬)માં અપાયા છે. જિનસેનની કૃતિ વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી.

'વિસેસનિસીહચુણ્ણિમા લૌકિક 'કામકથા તરીકે નરવાહણદત્ત-કહાનો ઉલ્લેખ છે તે બૃહત્કથાના નાયક [1]નરવાહનદત્તને જ ઉદ્દેશીને હોવાથી તો આ ચુણ્ણિ પણ વડ્ડકહાને જ નિર્દેશે છે એમ કહેવાય' ઉદ્દ્યોતનસૂરિકૃત કુવલયમાલાના મગલાચરણમા ગુણાઢ્યની અને એમની આ કૃતિ વડ્ડકહા(બૃહત્કથા)ની નીચે મુજબ પ્રશસા છે –

" सकलकलागमनिलया सिक्खावियकइयणा सुमुहयदा ।
कमलासणो गुणड्ढो सरस्सई जस्स वड्डकहा ॥ "

અર્થાત્ વડ્ડકહા (બૃહત્કથા) એ સકળ કળાઓના બોધ માટેનો ભડાર છે, કવિજનોની અધ્યાપિકા છે, [2]સુદર વદનવાળાને આહ્લાદક છે, અને એ ગુણાઢ્ય નામના બ્રહ્માની સરસ્વતી છે

દક્ષિણ ભારતના ઇ સ ની છઠ્ઠી સદીના એક તામ્રપત્રમા અને 'કાંબોડિયા 'ના નવમી સદીના એક શિલાલેખમા બૃહત્કથાનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ છે આ કથારમણીની રાણી આજે આપણાથી રિસાઈ ગઇ છે

[3]રૂપાન્તરો—વડ્ડકહાના ત્રણ સસ્કૃત રૂપાન્તરો મળે છે (૧) પાચમા કે છઠ્ઠા સૈકામા થઇ ગયેલા બુધસ્વામીએ નેપાલમા રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસગ્રહ, (૨) અગિયારમા સૈકાના સોમદેવ ભટ્ટે કાશ્મીરમા રચેલો કથાસરિત્સાગર અને (૩) અગિયારમા સૈકાના ક્ષેમેન્દ્રે કાશ્મીરમા રચેલી [4]બૃહત્કથામજરી [5]બુધસ્વામીના રૂપાન્તરથી

૧ કાલિદાસે મેઘદૂત(પૂર્વમેઘ, શ્લો ૩૧)મા " બૃહત્કથાના નાયક નરવાહનદત્તના પિતા ઉદયનની કથામા નિપુણ એવા અવન્તિવાસી ગ્રામવૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ " કર્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૬)મા કહેવાયુ છે, પણ ઉદયનને આ નામનો પુત્ર હોવાની સબળ સાબિતી છે એમ કોઈ કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે ૨ આથી 'સુદર વચન બોલનાર' એવો અર્થ કરાય 'सुमुखकन्दा' એવુ સમીકરણ કરતા અન્ય અર્થ થઈ શકે છે ૩ જુઓ પૃ ૯૫ ૪ દક્ષિણ ભારતમા વામનભટ્ટે બૃહત્કથામજરી રચી છે એનો થોડોક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે ૫ P L O I O(પૃ ૨૫)માં 'એવો ઉલ્લેખ છે કે લગભગ ઇ સ ના આઠમા સૈકામા થઇ ગયેલા બુધસ્વામીએ રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસગ્રહ એ સૌથી પહેલુ સં રૂપાન્તર' (version) છે

૧૩

બીજાં બે રૂપાન્તરો કેટલીક મહત્ત્વની બાબતમાં જુદાં પડે છે. બંને કાશ્મીરી રૂપાન્તરોમાં અઢાર અઢાર લંબ(ભ)કો છે. **બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ**નો જેટલો ભાગ મળે છે તેમાં ૨૮ સર્ગો છે અને ઘણા સર્ગને અંતે 'લાભ' શબ્દ છે.

વિષય—રૂપાન્તરો વિચારતાં એમ લાગે છે કે કૌશાંબીના અધિપતિ વત્સરાજ ઉદયનના પુત્ર **નરવાહનદત્ત**નાં વિવિધ પરિભ્રમણો અને પરાક્રમો તેમજ અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથેનાં એમનાં પાણિગ્રહણો **વડ્ડકહા**માં નિરૂપાયાં હશે. વ૦હિંડી જોતાં એમ ભાસે છે કે વડ્ડકહામાં કથાપીઠ તેમજ ઉપસંહાર હોવાં જોઇએ. (૧) કથાપીઠમાં ઉદયન અને એની રાણીઓની કથાઓ, (૨) કથાસુખમાં કથા કહેનાર તરીકે **નરવાહનદત્ત**નો પરિચય, (૩) **નરવાહનદત્તે** વર્ણવેલી 'લંભો'ની શ્રેણિ અને (૪) ઉપસંહાર એ પ્રમાણે **વડ્ડકહા**માં વસ્તુની આયોજના હશે એમ **લાકોતે**નું માનવું છે.

રચના-સમય—**વડ્ડકહા**નાં બે સંસ્કૃત રૂપાન્તરો પ્રમાણે [1]ગુણાઢ્ય કવિ એ 'પ્રતિષ્ઠાન'ના રાજા **સાતવાહન**ના સમકાલીન થાય છે. આ **સાતવાહન** તે જ શકપ્રવર્તક [2]**શાલિવાહન** હોય એમ જણાય છે. આ હિસાબે આ અદ્ભુત કથાની રચના ઇ. સ.ની શરૂઆતમાં થઇ છે એમ કહી શકાય. વ૦હિંડી જેવા **બૃહત્કથા**ના પ્રાચીનતમ રૂપાન્તરનો વિચાર કરતાં ડૉ. **આલ્સડૉર્ફ** નીચે મુજબ કહે છે:

"ડૉ. બુલ્હરની જેમ ગુણાઢ્યને ઇસવી સનની પહેલી કે બીજી શતાબ્દીમાં અથવા લાકોતેની જેમ ત્રીજી શતાબ્દીમાં મૂકવાને બદલે—વધારે પ્રાચીન સમયમાં નહીં—તો ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આપણે જવું જોઈએ."[3]

---

૧ એઓ જૈન હતા કે કેમ એ સંબંધી કોઈ નિર્ણયાત્મક ઉલ્લેખ જોવાતો નથી. એઓ ચારણ હતા એવું ચારણી અનુમાન છે. જુઓ ચા૦ ચા૦ સા૦ (પૃ. ૨૧). ૨ આને અંગે **લીલાવઈકહા**ની અંગ્રેજી **પ્રસ્તાવના** (પૃ. ૪૬-૫૮)માં ઊહાપોહ છે. ૩ જુઓ વ૦હિંડીનો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૦).

વરરુચિએ અને ચડે પોતપોતાના પાઇયને લગતા વ્યાકરણમા પેસાઈ ભાષાના લક્ષણો સમજાવવા માટે ઉદાહરણો આપ્યા છે, પણ એ તો છૂટાછવાયા શબ્દો પૂરતા છે

હેમચન્દ્રસૂરિએ સિ હે (અ ૮, પા ૪, સૂ ૩૨૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા ચૂલિયાપેસાઈમા ગૂથાયેલા બે પદ્યો આપ્યાં છે **સરસ્વતી–કઠાભરણ** (પ્રકાશ ૨, પદ્ય ૧૭)ના વિવેચનમા ઉદાહરણરૂપે પહેલુ પદ્ય છે અને આજડ આ પદ્યની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે આ **બૃહત્કથાનો** આદિ નમસ્કાર છે અને આ પૈશાચી[1] ભાષા છે

કુમારવાલચરિય (સ ૮)મા શ્લો ૬–૧૧ પેસાઈમા છે ઉદ્દ્યોતનસૂરિકૃત **કુવલયમાલા**માનુ કેટલુક લખાણ પેસાઈમા છે પેસાઈ સાહિત્યના જૂનામા જૂના નમૂના તે **અશોક**ના શાહબાઝગઢી અને મનસેહરામા કોતરાયેલા શિલાલેખો ગણાય છે

ચૂલિયાપેસાઈ–સાહિત્ય—આ ભાષામા આજે એકે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી, બાકી સિ૰ હે૰ (અ ૮, પા ૪, સૂ ૩૨૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા બે પદ્યો, **કુમારવાલચરિય** (સ ૮)માં શ્લો ૧૨ ને ૧૩, **હમ્મીરમદ–મર્દન**મા ગોરી–ઇસપ અને મીનત્–શ્રીકાર એ બે પાત્રોનુ કથન તેમજ **મોહપરાજય** (અક ૪)મા રૂતા અને મારી એ બે બેનોનુ વક્તવ્ય તેમજ કેટલાક છ અને આઠ ભાષામા રચાયેલા સ્તોત્રગત પદ્યો એ આ ભાષામા ગૂથાયેલા સાહિત્યના નિદર્શનરૂપ છે જેમ માગહી અને પેસાઈ સાહિત્યમા એકે સ્વતત્ર કૃતિ મળતી નથી તેમ ચૂલિયાપેસાઈ માટે સમજવુ

અ ગત' પાઇય કૃતિઓ—પાઇય ભાષામા જેમ અખડિત સ્વતત્ર કૃતિઓ મળે છે તેમ આ ભાષામા લખાયેલા અશો અન્યાન્ય કૃતિઓમા પણ જોવાય છે દા૰ ત૰ ના૰ શા૰ (અ ૧૭)મા મ૰મા લખાણ છે[2]

---

[1] જુઓ સા૰ વિ૰ (વ ૩, અ ૧)ગત "ગુણાઢ્ય કવિની બૃહત્કથાનો આદિ શ્લોક" [2] આનુ અગ્રેજી અનુવાદ સહિત સપાદન એમ એમ ઘોષે "The date of Bhāratiyanātyaśāstra" એ લેખમા કર્યું છે આ લેખ J D L (Calcutta, 1934)મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આ વિચારતાં આ[1] સમયમાં તો 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય રચાયું જ છે, પરંતુ અસંદિગ્ધપણે ઇ. સ.ના આઠમા સૈકાની પૂર્વેની ગણી શકાય તેવી કોઇ સળંગ કૃતિ સર્વથા 'અવહટ્ટ'માં રચાયેલી મળતી નથી. વિશેષમાં જે કોઇ કૃતિઓ હાલમાં મળી આવી છે તેમાંની લગભગ બધી જૈન કૃતિઓ છે. ઇ. સ. ૭૭૯મા રચાયેલી **કુવલયમાલા**માં કેટલુંક લખાણ 'અવહટ્ટ'માં છે. [2]**વિક્રમોર્વશીય**(અં. ૪)માંનાં [3]કેટલાંક પદ્યો અને **સરસ્વતીકંઠાભરણ**માંનાં કેટલાંક અવતરણો 'અવહટ્ટ'માં છે. વળી સિ૦ હે૦ની સ્વોપજ્ઞ [4]વૃત્તિમાં, **કુમારવાલચરિય**માં અને **છંદોઽનુશાસન**માં પણ 'અવહટ્ટ'માં પદ્યો છે.

---

૧ બાણભટ્ટથી જૂના—છઠ્ઠા શતકના અંતમાંના ભામહે **કાવ્યાલંકાર** (૧, ૨૮)માં 'અપભ્રંશ'માં પુષ્કળ કથાસાહિત્ય હોવાનું કહ્યું છે. જુઓ ૫૦ એ૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૨). ૨ વૈદિક કાળની એક પ્રણયકથાને આમાં ગૂંથી લેવામાં આવી છે. આ નાટક આધ્યાત્મિક રૂપક પણ ગણાય તેમ છે. જુઓ **જીવન અને સંસ્કૃતિ** (પૃ. ૧૧). ૩ એકંદર ૩૧ પદ્યો છે. એ કાલિદાસના નથી એમ માનનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરે છે:—

(૧) એસ. પી. પંડિતે જે આઠ હાથપોથી ઉપરથી આ નાટક સંપાદિત કર્યું તેમા ફક્ત બેમાં જ આ પદ્યો છે. (૨) વૃકના ટીકાકાર કાટયવેમે આ પદ્યો ઉપર ટીકા રચી નથી. (૩) ઘણાંખરાં પદ્યો પુનરુક્તિરૂપ છે. (૪) આ પદ્યો પાઇયમાં છે એટલે રાજા જેવું પાત્ર એ બોલે નહિ. (૫) આમાંનાં અપભ્રંશ પદ્યોને કાલિદાસનાં માનતાં અપભ્રંશ સાહિત્યનો સમય ઘણો પ્રાચીન માનવો પડે.

આની વિરૂદ્ધની દલીલો નીચે પ્રમાણે અપાય છે:

(૧) આ પદ્યો રાજા બોલતો નથી, પણ પડદા પાછળથી કેટલાક નટો બોલે છે, અથવા તો પશ્ચાદ્‌ભૂમિકામાં રહેલાં પાત્રો બોલે છે. ગમે તે હો, આ પશ્ચાદ્‌ભૂમિકાના સંગીતની ગરજ સારે છે અને ઉન્મત્ત રાજાની વિવિધ હીલચાલોને માટે યોગ્ય વાતાવરણ ખડું કરે છે. (૨) આ પદ્યો 'ધ્રુવા'રૂપ છે. (૩) ચોથા અંકના સંગીતવિધાનની રમણીયતામા વૃદ્ધિ કરવા કાલિદાસે આ પદ્યો યોજ્યા છે.

૪ 'અપભ્રંશ' મુક્તકોમાં જે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે તેનું દિગ્દર્શન Jaina Antiquary (Vol. XI, No 11)માં છપાયેલ "The Puranic & Historical References in the Apabhrams'a

અભિનવ થન—વાગ્ભટના અલંકારતિલકમા આ કૃતિનુ નામ ડૉ પિશેલના જોવામા આવ્યુ હતુ કોઇ સળગ અને સ્વતંત્ર 'અવહટ્ટ' કૃતિના દર્શનનો લાભ એમને મળ્યો ન હતો, જોકે એમની એ જાતની ઉત્કટ ઉત્કંઠા હતી. એના પરિણામે તો 'અપભ્રંશ'ના અભ્યાસને ઉપયોગી અને વેગીલો બનાવાય તેવી સામગ્રી એમણે એકત્રિત કરી પોતાના પાઇય ભાષાના વ્યાકરણની[1] પૂર્તિરૂપે 'અપભ્રંશ'ના અવતરણોને "Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa"ના નામથી બર્લિનથી ઇ સ ૧૯૦૨મા પ્રસિદ્ધ કર્યાં

દોહાકોસ—ઇ સ ૭૦૦ની આસપાસ થયેલ કાણ્હ અને સરહ દ્વારા રચાયેલી આ [2]કૃતિ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ શોધી હતી

હરિવંસપુરાણ અને પઉમચરિય—લગભગ ૧૮,૦૦૦ શ્લોકમા પ્રમાણવાળુ અને ૧૧૨ સંધિમા વિભક્ત હરિવંસપુરાણ અને ૧૨,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક અને ૯૦ સંધિવાળુ પઉમચરિય [3]સ્વયભૂએ રચેલા છે એ બને અપૂર્ણ રહેતા એ એમના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયભૂએ પૂરા કર્યા 'હરિ' વંશ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આ હરિવંસપુરાણમા ભામહ, દંડી, બાણ, હરિષેણ અને ચઉમુહ વિષે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આ પઉમચરિયમા રવિષેણ, ભામહ અને દંડી વિષે નિર્દેશ છે આ ઉપરથી આ બને ગ્રંથો ઇ સ ના ૭મીથી ૧૦મી સદીના ગાળામાં રચાયેલા છે એમ આપણે સહજ માની શકીએ આમ આ બાબત

---

stanzas of Hemacandra નામના" લેખમા છે Jaina Antiquary (Vol I, No XI, pp 20-26)માં પ્રો ક્ષિતેન્દ્રનાથ ઘોસાલનો "Women in Separation (Proṣita-bhartṛkā) in the Apabhramśa strophes of Hemacandra" નામનો લેખ છપાયેલ છે

[1] Ein Nachtrag zur Grammatik der Prākrit Sprachen ૨ આ ઇ સ. ૧૯૨૮મા એમ શહિદુલ્લાએ સંપાદિત કરી હતી. એની નવી આવૃત્તિ ડૉ પી. સી. બગચી (Bagchi)ને હાથે ઇ. સ ૧૯૩૯મા તૈયાર થઈ બહાર પડી છે ૩ જુઓ પૃ. ૨૧૦નુ પહેલું ટિપ્પણ.

તેમજ આ બંને દિગંબરીય ગ્રંથોના આરંભિક અને અંતિમ પદ્યો **જૈન ગૂર્જર કવિઓ** (ભા. ૧, પૃ. ૩૫–૩૬)માં અપાયેલાં છે.

[1]**પરમપ્પપયાસ** અને **જોગસાર**—દિ૦ **જોઇન્દુ** (યોગેન્દુ)એ આ બે 'અવહટ્ટ' કૃતિઓ રચી છે. ડૉ. ઉપાધ્યેએ એમનો સમય ઇ સ.નો છઠ્ઠો સૈકો સૂચવ્યો છે પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને હેમચંદ્ર કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

પરમપ્પપયાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પદ્યો છે. એમાં [2]એકેક પદ્ય [3]સ્રગ્ધરામાં, [4]માલિનીમાં અને ચતુષ્પદિકામાં, પાંચ પદ્યો ગાથામાં અને બાકીના ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પદ્યોમાં પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણમાં ગ્રન્થની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૯–૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫–૨૪માં વિકલ–પરમાત્માનું અને ત્યાર બાદ ૨૪ પદ્યોમાં સકલ–

---

૧ આની રચના ભટ્ટ **પ્રભાકરને** માટે કરાઇ છે "રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્ર-માલા"માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં૦ ટીકા સહિત ઇ. સ. ૧૯૧૫માં છપાઇ છે. આ ઋષભદાસ જૈનના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે S B J માં ઇ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. રા૦ જૈ૦ શા૦માં ઇ સ. ૧૯૩૮માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સં૦ છાયા, બ્રહ્મદેવની સં૦ ટીકા, દૌલતરામની હિંદી ભાષા–ટીકા, પાઠાન્તરો અને ડૉ. ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ એનો હિંદી સાર છે. વળી આમાં સં૦ છાયા અને પં૦ જગદીશચન્દ્ર શાસ્ત્રીના હિંદી અનુવાદ સહિત **જોગસાર** છપાયો છે. ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવનામાં સારાંશ, જૈન સાહિત્યમાં જોઇન્દુનું સ્થાન, પ૦ પ૦ગત દાર્શનિક મંતવ્ય અને ગૂઢવાદ (mysticism), પ૦ પ૦ અને સ૦ હે૦ની અપભ્રંશ ભાષાની તુલના, પ૦ પ૦ની બે કન્નડ ટીકા અને હાથપોથીઓનું વંશવૃક્ષ, અપભ્રંશાદિ કૃતિની સં૦ છાયાનો તીવ્ર વિરોધ ઇત્યાદિ બાબતો છે. ૨ જુઓ પૃ. ૭૧. ૩ આ છંદમાં કોઈ યોગીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોત્કીર્તનરૂપે આઠ પદ્યોની એક કૃતિ પાઇયમાં રચી છે; છેલ્લું પદ્ય સં૦માં છે. **નિર્જરમોષ્ટક** (પ્રા. નિયપ્પટ્ઠગ)ને નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ મા. દિ. જૈ. ગ્રં૦માં ગ્રંથાંક ૨૧રૂપે છપાઇ છે. ૪ **જિન-**વલ્લભસૂરિકૃત '**ઉલ્લાસિક્કમ**'થી યાને **લઘુ–અજિત–શાન્તિ–સ્તોત્ર**નાં ૧૭ પદ્યો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય સિવાયનાં ૧૫ પદ્યો માલિનીમાં છે.

પરમાત્માનુ નિરૂપણ છે પછીના ૬ પદ્યોમા જીવના પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિ બાબતો છે બીજા મહાધિકારમા શરૂઆતમા દસ પદ્યોમા મોક્ષનુ સ્વરૂપ, એકમા મોક્ષનુ ફળ અને ૨૯મા નિશ્ચય અને વ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ વિચારાયા છે પછીના આઠ પદ્યોમા અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪મા સમભાવ, ૧૪મા પુણ્ય અને પાપની સમાનતા અને ૪૧મા શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે પ્રરૂપણા છે અતમાં પરમ સમાધિનુ કથન છે. કુન્દકુન્દના [1]મોક્ખપાહુડ અને પૂજ્યપાદના [2]સમાધિશતકનો જોઇન્દુએ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવ્યો છે

જોગસારમા ૧૦૪ દોહા, બે સોરઠા (શ્લો ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચોપાઇ (શ્લો ૩૯) છે ૫૦ ૫૦નો વિષય તે જ આનો વિષય છે આમા આત્મજાગૃતિ પર ભાર મૂકાયો છે

નયચક્ર—વિ સ ૯૯૦મા દસણમાર રચનારા દિ૦ દેવસેને આ ગ્રથ 'દોહા' છદમા અવહટ્ઠમા ગ્ચ્યો હતો, પણ તે સમયના સમાલોચકને—શુભકરને એ છદ પસદ નહિ પડવાથી એ દેવસેનના શિષ્ય માઇલ્લધવલે એને 'ગાથા'મા ફેરવી નાખ્યો આજે આ 'અવહટ્ઠ' કૃતિ મળતી નથી પણ એનુ પાઇય રૂપાતર મળે છે એમ એના અતમાની ગાથાઓ જોતા જણાય છે આ કે બીજા કોઈ દેવસેને ૨૫૦ દોહામા સાવયાયાર રચ્યો છે

હરિવસપુરાણ—૧૨૨ સધિમા ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ દિ૦ ધવલે રચી છે એઓ વહેલામા વહેલા ૯ સ ની ૧૦મી સદીમા અને મોડામા મોડા ૧૧મી સદીમાં થયા હોય એમ લાગે છે

---

૧ દસણ (ગા ૩૬), સુત્ત (ગા ૨૭), ચારિત્ત (ગા ૪૪), બોહ (ગા ૬૨), ભાવ (ગા ૧૬૩), મોક્ખ (ગા ૧૦૬), લિગ (ગા ૨૨) અને શીલ (ગા ૪૦) એમ જે આઠ પાહુડ ગણાવાય છે અને જે જયચદ ચાવડાએ વીરસવત્ ૨૪૫૦મા છપાવ્યા છે તે પૈકી આ છઠ્ઠુ પાહુડ છે પહેલા ૭ પાહુડ શ્રુતસાગરની સ ટીકા સહિત મા દિ જૈ ગ્ર મા ઇ સ. ૧૯૧૭મા છપાયા છે ૨ આમા ૧૦૫ (૧૦૧ ?) સ પદ્યો છે.

[1]**પઉમસિરિચરિય**—'શ્રીમાલ' વંશના **માઘ** કવિના વંશજ અને એમનાથી સાતમીથી નવમી પેઢીના ગાળામાં થયેલા જણું'તા અને એ હિસાબે વિક્રમની દસમી સદીમાં થયેલા અને **પાર્શ્વ** કવિના પુત્ર દિવ્યદૃષ્ટિ ઉર્ફે **ધાહિલે** ચાર સંધિમાં વિભક્ત **પઉમસિરિચરિય** (પદ્મશ્રી-ચરિત્ર) રચ્યું છે. પહેલી સંધિમાં ૧૮, બીજીમાં ૨૨, ત્રીજીમાં ૧૦ અને ચોથીમાં ૧૬ કડવકો છે. આરંભમાં કર્તાએ ચન્દ્રપ્રભ જિનેશ્વરને પ્રણામ કર્યા છે.

ભવિસયત્તકહા—ડૉ. યાકોબી વગેરેને મતે ઇ. સ.ની [2]બારમી સદીમાં થયેલા **ધનપાલે** બાવીસ સંધિમાં **ભવિસયત્તકહા** યાને **સુય-પંચમીકહા** રચી. યાકોબીએ ઇ. સ. ૧૯૧૮માં આ સંપાદિત કરી. એની પ્રસ્તાવનામાં ' અવહટ્ઠ ' ભાષાના સ્વરૂપનો અને આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસ માટે એની જનનીરૂપ આ ભાષાના અભ્યાસના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરી એમણે આ ભાષા અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટેનાં પગરણ માંડ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. યાકોબીએ હરિભદ્રકૃત **નેમિનાહચરિયગત સણંકુમારચરિય** પ્રકાશિત કર્યું.[3] સાથે સાથે સંપૂર્ણ અનુવાદ અને કોશ આપવા ઉપરાંત એમણે આ ભાષા વિષે વિશેષ હકીકતો રજૂ કરી.

ઇ. સ. ૧૯૨૩માં **ભવિસયત્તકહા** સ્વ **દલાલે** અને સ્વ. **ગુણે**એ [4]ફરીથી પ્રકાશિત કરી અને એની પ્રસ્તાવનામાં એ સમય સુધીમાં બહાર પડેલી ' અવહટ્ઠ ' કૃતિઓની એમણે નોંધ લીધી. આ

---

૧ મૂળ કૃતિ ગુ૦ ભાષાંતર, શબ્દકોશ ઇત્યાદિ વિવિધ સામગ્રી સહિત ઇ. સ. ૧૯૪૮માં સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે. ૨ મહેશ્વરસૂરિકૃત **નાણપંચમી-કહાની** પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં ડૉ. અમૃતલાલ સ. ગોપાણીએ કહ્યું છે કે- " મહેશ્વરસૂરિરચિત પ્રાકૃત ગાથામય પંચમીકથાના દસમા કથાનક ભવિષ્યદત્ત ઉપરથી ઇસવી સનની બારમી સદીમાં થયેલ મનાતા ધર્કટવંશવણિક્ દિગંબર જૈન ધનપાલે ભવિસ્સયત્તકહા અથવા સુયપંચમીકહા અપભ્રંશ ભાષામાં રચી. " આ ધનપાલને દિગંબર ન માનતાં 'યાપનીય' માનવાનું મારું વલણ છે. જુઓ **ધર્મ-દેશના**નો મારો " ઉપક્રમ " (પૃ. ૧૨). ૩ જુઓ પૃ. ૧૯૭. ૪ ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦માં છપાયેલ છે.

[1]ભવિસયત્તકહાનો પદ્યાત્મક ભાગ ધનલ અને પુષ્પદન્તના લખાણ સાથે સરખાવી શકાય તેવો છે

સજમમજરી—જેસલમેરના ભંડારમા વિ સ ૧૧૦૯મા લખાયેલી અને [2]મહેશ્વરે રચેલી પચમીકહાની હાથપોથી છે આ મહેશ્વર તે જ જો સંજમમજરીના કર્તા શ્વે૦ મહેશ્વરસૂરિ હોય તો ૩૫ 'દોહા' છંદમાં રચાયેલી **સજમમજરી** ૧૧મી સદીની 'અવહટ્ટ' કૃતિ ગણાય આમા સયમનો મહિમા વર્ણવાયો છે ૫ આસ્રવ, ૫ ઇન્દ્રિય, ૪ કષાય અને ૩ દડ એમ ૧૭ના નિગ્રહરૂપે સયમના ૧૭ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ડૉ ગુણેએ સ છાયા સહિત આનુ સપાદન કર્યુ છે [3] **સજમમજરી** ઉપર પૂર્ણચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમહસસૂરિના શિષ્ય હેમસમુદ્રે (?) ટીકા રચી છે અને આ પાઇય અને સ૦ કથાઓથી સમૃદ્ધ છે આમા અનેક અવતરણો 'અવહટ્ટ'મા અપાયા છે એટલે આ ટીકા પણ આ ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે આ ટીકાકારે મૂળકાર વિષે કશુ જ કહ્યુ નથી, એઓ તો એમને 'પ્રકરણકાર' કહે છે શુ પ્રકરણકારના નામથી આ ટીકાકાર અજ્ઞાત હશે?

[4]**સચ્ચઉરમડણ-મહાવીરોચ્છાહ**—વિ સ ૧૦૨૯મા **પાઇયલચ્છીનામમાલા** રચનારા શ્વે૦ ધનપાલે આ કૃતિ 'અવહટ્ટ' ભાષામા ૧૫ ગાથાની રચી છે

---

૧ શ્રીધર નામના કોઇ દિગબરે સસ્કૃતમા **ભવિષ્યદત્ત-ચરિત્ર** રચ્યુ છે એની એક હાથપોથી વિ સ ૧૪૮૬મા લખાયેલી છે જુઓ ડૉ ગોપાણીની ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ ૩) ૨ જૈ સ પ્ર (વ ૧૫, અ ૬)મા "'મહેશ્વર'નામક સૂરિઓ" નામના મારા લેખમા આ નામના અનેક સૂરિઓની નોધ છે ૩ જુઓ ભા પ્રા સ મ નુ ત્રૈમાસિક (પુ ૧, પૃ ૧૫૭-૧૬૬) પ્રો વેલણકર દ્વારા સપાદિત અને ૭૭ પદ્યમા સુપ્રભાચાર્યે રચેલો વઇરાગસાર (સ. વૈરાગ્યસાર) આ સસ્થાના ત્રૈમાસિકના પુ ૯, પૃ ૨૭૨-૨૮૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે આ દિ૦ કૃતિમા અનેક સ્થળે "સુપ્પઉ ભણઇ' એ પાઠ આવ્યા કરે છે ૪ આ જૈ સા સ (ખડ ૩, અ ૩, પૃ ૨૪૧-૩)મા છપાયો છે આનો પરિચય પૃ ૨૪૫-૨૫૧મા છે

[1]તિસટ્ઠિમહાપુરિસગુણાલંકાર યાને [2]મહાપુરાણ દિ૦ કવિ [3]પુષ્પદંતે ૧૦૨ સંધિમાં ૧૩,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક શકસંવત્ ૮૮૭ (ઇ. સ. ૯૬૫,)માં રચ્યું છે અને એને આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ એ નામના બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. આમાં ૬૩ શલાકાપુરુષનો અધિકાર છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલી 'અવહટ્ઠ' કૃતિઓમાં આ સૌથી મોટી છે. આ જ કવિએ ચાર સંધિમાં [4]જસહરચરિય અને નવ સંધિમાં [5]નાયકુમારચરિય રચેલાં છે પશ્ચિમ ભારતના 'અવહટ્ઠ' સાહિત્યની પરાકાષ્ઠા તે આ પુષ્પદંતનો સમય છે.

કહાકોસ—[6]દિ૦ શ્રીચન્દ્ર મુનિએ ૫૩ સંધિમાં આ કૃતિ મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રચી છે. આ મૂલરાજ તે વિ સં. ૯૯૮થી ૧૦૪૩ સુધી રાજ્ય કરી ગયેલા મૂલરાજ હશે એમ નહિ હોય તો એઓ વિ. સં. ૧૨૩૩થી ૧૨૩૫ સુધી રાજ્ય કરનાર સોલંકી વંશના મૂલરાજ હશે

જંબુસામિચરિય—વિ. સં. ૧૦૭૬માં મહાકવિ વીરે આ રચ્યું છે. આમાં એમણે વાદી શાન્તિ કવિ, જય(? જયદેવ) કવિ, સ્વયંભૂદેવ, પુષ્પદંત અને દેવદત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ કૃતિનો પરિચય પ્રે૦ અ૦ ગ્ર૦માં પરમાનંદ જૈન શાસ્ત્રીએ "अपभ्रंश भाषा का 'जम्बूस्वामिचरित' और महाकवि वीर" નામના લેખમાં આપ્યો છે. એમાં એમણે કહ્યું છે

---

૧ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે આનું સંપાદન કર્યું છે અને એ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૩૭, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧માં ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૨ મે આ પુરાણ (ખંડ ૧, પૃ. ૪)ગત શ્રુતદેવતાની સ્તુતિનો "શ્રીપુષ્પદંતે કરેલી સરસ્વતીની સ્તુતિઓ" નામથી ગુ૦ અનુવાદ આપ્યો છે અને એ "દિગંબર જૈન" (વ. ૩૯, અં. ૧૨, પૃ. ૩૧૮, '૩૨૦)માં છપાયો છે. અહીં નાયકુમારચરિયમાંની સરસ્વતીસ્તુતિ પણ મે સાનુવાદ આપી છે ૩ એમનો વિસ્તૃત પરિચય પં. નાથૂરામ પ્રેમીએ જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ (પૃ. ૩૦૧-૩૩૮)માં આપ્યો છે. ૪ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૩૧માં છપાઇ છે. ૫ પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. ૬ જુઓ PLOIC (p. 22).

કે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમા ' અપભ્રંશ ' ભાષાનો આ સૌથી પ્રાચીન સ્વતંત્ર ચરિત-ગ્રન્થ છે.

સુદસણચરિય—વિ સ ૧૧૦૦ની આસપાસમા થઈ ગયેલા દિ૦ નયનન્દિએ આ ૧૨ સધિમા રચ્યુ છે ૫૬ સધિવાળા અને ૫૮ સધિવાળા એમ બે ભાગમા વિભક્ત કરાયેલ **આરાહણા** નામની કૃતિ નયનન્દિએ રચી છે તે શુ આ નયનન્દિની છે ?

પાસનાહપુરાણ—દિ૦ માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય પદ્મકીર્તિએ ૧૮ સધિમા પાર્શ્વનાથનુ ચરિત્ર આ કૃતિમા ગૂથ્યુ છે [1]

[2]**કરકંડચરિય**—કરકંડુ પ્રત્યેકબુદ્ધોમાના એક છે આ કૃતિમા તેર ગુફા વિષે ઉલ્લેખ છે એના કર્તા દિ૦ કનકામર છે

ભાવણસંધિ—શિવદેવસૂરિના શિષ્ય જયદેવ મુનિએ છ કડવામા બાસઠ પદ્યોમા આ રચી છે [3]

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે વિ સ ૧૧૭૪મા જે **નવતત્ત્વભાષ્ય-વિવરણ** રચ્યુ છે તેમા (પત્ર ૫૧ આ) **સુકુટસપ્તમીસન્ધિ** અને **માણિક્યપ્રસ્તારિકાપ્રતિબદ્ધરાસક**નો નિર્દેશ છે તેમાની બીજી કૃતિ ' અવહટ્ટમા ' છે

સુલસક્ખાણ—દેવચન્દ્રે આ ૧૭ કડવકમા રચ્યુ છે એની એક હાથપોથી પાટણના ભડારમા છે અને તે વિ સ ૧૧૯૧મા લખાયેલી છે

સ્તવન—વાદી દેવસૂરિએ વિ સ ૧૧૭૮મા સ્વર્ગે સચરેલા પોતાના ગુરુ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિષે એક સ્તવન રચ્યુ છે

જિનદત્તની કૃતિઓ—વિ સ ૧૨૧૧મા સ્વર્ગસ્થ થયેલા આ

---

૧ કારજા ભડારમા સવત્ ૧૪૭૩મા લખાયેલી આની હાથપોથી છે ૨ આ પ્રો હીરાલાલ જૈન દ્વારા સપાદિત થઇ ઇ સ ૧૯૪૪મા પ્રકાશિત થયુ છે ૩ આનુ સ. છાયા, શબ્દકોશ અને પ્રસ્તાવના સહિત સપાદન શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ કર્યું છે અને એ ભા પ્રા સ મ ના ત્રૈમાસિક (વ ૧૧, અ ૧)મા છપાયેલ છે આની નોધ મે " બાર ભાવનાનુ સાહિત્ય " નામના લેખમા લીધી છે

સૂરિએ [1]ચચ્ચરી, ૮૦ ગાથામાં [2]ઉવએસરસાયણ અને ૩૨ ગાથામાં કાલસરૂવકુલય એમ ત્રણ [3]કૃતિઓ રચી છે.

નેમિનાહચરિય—શ્વે. હરિભદ્રસૂરિએ આ વિ. સં. ૧૨૧૬માં નવ પંક્તિના [4]રડ્ડા(રદ્ધા) યાને વસ્તુ છંદમાં ૮,૦૩૨ શ્લોક જેટલું રચ્યું છે. એના પહેલા ભાગમાં જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ અને રાજીમતીના નવ ભવોનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં જે પહેલા કરતાં નાનો છે તેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો પણ છે.

છક્કમ્મુવએસ—અમરકીર્તિએ વિ. સં. ૧૨૪૭ કે ૧૨૭૪માં રચ્યો છે.

ભવ્વચરિય ઇત્યાદિ—જિનપ્રભસૂરિએ અનેક કૃતિઓ 'અવહટ્ઠ'માં રચી છે.[5] એમણે રચેલ [6]ભવ્વચરિય (ભવ્યચરિત્ર) ફા ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ ૧, અં. ૨)માં છપાયેલ છે. આ અંકમાં એમની વિવિધ 'અવહટ્ઠ' કૃતિઓની નોંધ છે.

---

૧ આ સંબંધમાં તેમજ સોલણની ચર્ચરિકા અને જિનેશ્વરસૂરિની ચાચરી, ચાચરિસ્તુતિ ને ગુરુસ્તુતિચાચરિ વિષે જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૫–૬, પૃ. ૧૫૪–૧૬૦)માં છપાયેલ મારા લેખ નામે "ચર્ચરી(ચર્ચરિકા)"માં કેટલીક બાબત છે. વિશેષમાં મેં 'ચર્ચરી' શબ્દ વિષે પણ વિચાર કર્યો છે ૨ આના ઉપર ઉપાધ્યાય જિનપાલે ટીકા રચી છે. તેમાં એમણે ચર્ચરી અને રાસક એ બન્ને 'પ્રાકૃત-પ્રબંધ' કહ્યા છે. જુઓ મારો ઉપર્યુક્ત લેખ (પૃ. ૧૬૦). ૩ આ ત્રણે કૃતિઓ ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦માં ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે સં૦માં પ્રસ્તાવના લખી છે, અને તેમાં 'અવબ્ભંસ' વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. ૪ આ છંદમાં હેમચન્દ્રસૂરિએ તુચ્છમજ્ઝહેથી શરૂ થતું એક અપભ્રંશ-મુક્તક આપેલ છે. ૫ જિનપ્રભસૂરિની 'અપભ્રંશ' કૃતિઓની એક કામચલાઉ યાદી મેં DCJM (Vol XVII, pt. 4, p. 14)માં આપી છે. ૬ આમાં મૂળેટીના રાજા વિષે ઉલ્લેખ છે અને એ અહીંની (સુરતની) 'ધીસ'ના વરરાજાનું સ્મરણ કરાવે છે. વિશેષ માટે જુઓ મારો લેખ નામે "હરિપુરાની ધીસ". આ લેખ અહીંના સાપ્તાહિક "પ્રતાપ"ના તા. ૨૬-૩-૩૮ના અંકમાં છપાયેલો છે.

શ્રાવકવિધિરાસ—ધનપાલે સાવયવિહિ રચી છે એ ઉપરથી ગુણાકરસૂરિએ વિ સ ૧૩૭૧મા આ રાસ રચ્યો છે[1]

મહાવીરકલસ—ધર્મદીપસૂરિએ 'અવહટ્ટ'મા ૨૬ (૨૭–૧[2]) ગાથામા આ કૃતિ રચી છે.[3] એમા જન્માભિષેકની હકીકત છે

સનેહયરાસ યાને સદેસરાસગ—અદ્દહમાણ ઉર્ફે અબ્દુલ રહમાન નામના મુસ્લિમે દૂતકાવ્યોની પદ્ધતિએ આ કૃતિ દોહા, ગાથા, રડ્ડા, પદ્ધડિયા, ડોમિલય, લક્કોડય (?) ઇત્યાદિ છદોમા રચી છે એ પાઇય અને અવહટ્ટમા છે એનો પ્રથમ પ્રક્રમ (શ્લો ૧–૨૦) લક્ષ્મીચદ્રકૃત સસ્કૃત ટિપ્પણક સાથે "ભા૦ વિ૦" (ભા ૨, અ ૧)મા છપાયેલ છે

અમરસેનચરિત અને નાગકુમારચરિત—દિ૦ ખુદસરા (બુધસરા) અને એમની પત્ની દીવાના પુત્ર કવિ માણિકરાજે વિ સ ૧૫૭૬મા આ બે 'અપભ્રશ' કાવ્ય રચ્યા છે પહેલા કાવ્યમા સાત સધિમા મુનિ અમરસેનનો જીવનવૃત્તાત છે એમાં કવિએ પોતાની ગુરુપરપરા વર્ણવી છે બીજા કાવ્યમા નવ સધિ છે અને એ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડુ છે કોઈ કોઈ સધિના પ્રારભમા સ મા પદ્ય છે ચોથી સધિની શરૂઆતમાં સાધુ ટોડર(મલ્લ)નો જયઘોષ છે[4]

સાવયધમ્મદોહા—આમા શ્રાવકોના આચારનુ આકર્ષક શૈલીમા ૫૨૨૫ દોહામા નિરૂપણ છે ઉપમા દ્વારા અહીં ઉપદેશ અપાયો હોવાથી એ રોચક બન્યો છે આના કર્તા લક્ષ્મીચન્દ્ર છે અને એઓ શ્રુતસાગર અને બ્રહ્મ નેમિદત્ત (ઇ સ ૧૫૨૮)ની પહેલાં થયા છે

---

૧ આ રાસ "આત્માનદ શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રથ" (હિદી વિભાગ, પૃ ૭૫–૮૦)મા છપાયો છે ૨ પહેલુ પદ્ય સસ્કૃતમા છે ૩ જુઓ જૈનસ્તોત્રસદોહ (ભા ૧, પૃ ૨૫૭–૨૬૨) ૪ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ "અનેકાન્ત" (વ ૧૦, કિ ૪–૫) ૫ પ્રથમ પદ્ય ણમકારેપિણુ થી શરૂ થાય છે એ ઉપરથી આ કૃતિને 'નવકારશ્રાવકાચાર' તરીકે ઓળખાવાય છે આ કૃતિ હિદી અનુવાદ, ટિપ્પની અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોષ અને પદ્યાનુક્રમણિકા સહિત "જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટિ" (કરજા) તરફથી ઇ સ ૧૯૩૨મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે

[1]મદનપરાજયગીત—આના રચનાર દિ० પં० મહેશ છે કે જેમણે સં.માં ૭ પદ્યમાં [2]દ્વાસપ્તતિ-તીર્થંકર-જયમાલની રચના કરી છે.

'અવહટ્ટ'ની બીજી પણ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે,[3] પણ તેનો પરિચય[4] વિસ્તારના ભયથી હું આપતો નથી. કોઇ કોઇ ભાગ 'અવહટ્ટ'માં હોય એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ છે. જેમકે વર્ધમાનસૂરિકૃત [5]આદિનાહચરિય, હેમચન્દ્રના ગુરુએ રચેલું [6]સંતિનાહચરિય, હેમચન્દ્રકૃત [7]કુમારવાલચરિય (સ. ૮, શ્લો. ૧૪-૮૩), [8]સુદંસણા-

---

૧ આનાં બે પદ્યો "અનેકાન્ત" (વ. ૧૦, કિ. ૪-૫, પૃ. ૧૬૫)માં છપાયાં છે. ૨ ૪ એજન, પૃ. ૧૬૫. ૩ ચઉક્કસાય એ અવહટ્ટની એક નાની કૃતિ છે. ૪ પ૦ જૈ૦ ભા.સૂ૦માં અપભ્રંશ કૃતિઓ નીચે મુજબનાં નામે નોંધાયેલી છેઃ

અજિતશાન્તિસ્તવ (લઘુ), અંજનાસુન્દરીકથા, અનાથિસન્ધિ, અન્તરંગરાસ, અન્તરંગવિવાહ, અન્તરંગસન્ધિ, અવન્તીસુકુમાલસન્ધિ, આરાત્રિક-સ્નપનવિધિ, ઉપદેશરસાયન, ઋષભજિનચરિત્ર-જન્માભિષેક, ઋષભજિનચરિત્રપારણક, ઋષભજિનચરિત્રસ્તવ, ઋષભજિનચરિત્રસ્તુતિ, કલ્યાણકપ્રકરણ, ગૌતમસ્વામિચરિત્રકુલક, ચતુર્વિંશતિકા, ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક, ચતુર્વિંશતિજિનનમસ્કાર, ચર્ચરી, ચર્ચરીસ્તુતિ, ચર્ચરીગુરુસ્તુતિ, ચૈત્યપરિપાટિ, જન્માભિષેક, જમ્બૂચરિત્ર, જિનગણધરનમસ્કાર, જિનજન્મમહ, જિનજન્માભિષેક, જિનપ્રતિમાકોશ, જિનમહિમા, જિનસ્તુતિ, જિનસ્તોત્ર, જિનાગમવચન, જીવાનુશાસ્તિસન્ધિ, જ્ઞાનપ્રકાશકુલક, દંગડ, દાનાદિકુલક, દૂહામાઇ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તવન, ધર્મઘોષસૂરિસ્તુતિ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તોત્ર, ધર્માધર્મવિચાર, ધર્મોપદેશકુલક, નમસ્કારસૂત્રફલ, નર્મદાસુન્દરીસન્ધિ, નવફણપાર્શ્વનમસ્કાર, નેમિનાથજન્માભિષેક, નેમિનાથબોલી, નેમિનાથરાસ, પદ્મશ્રીચરિત્ર, પશ્ચાત્તાપકુલક, પાર્શ્વનાથજન્મકલશ, પાર્શ્વનાથજન્માભિષેક, પ્રત્યેકબુદ્ધચરિત્ર, ભવ્યકુટુમ્બચરિત્ર, ભવ્યચરિત્ર, ભાવનાકુલક, ભાવનાસાર, મદનરેખાસન્ધિ, મલ્લિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, મુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ, મુનિમુક્તાવલી, મુનિસુવ્રતસ્વામિસ્તોત્ર, મોહરાજવિજય, વજ્ર(વઇર)સ્વામિચરિત્ર, વીરજિનપારણક, વીરજિનવિજ્ઞપ્તિકા, શાન્તિનાથસ્તુતિ, શાલિભદ્રમાતૃકા, શ્રાવકવિધિ, સંયમમંજરી, સીતાચરિત્રસત્ત્વ, સુભદ્રાચરિત્ર, સુભાષિતકુલક, સુલસાચરિત્ર, સ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા, સ્તોત્રસંગ્રહ ને સ્થૂલભદ્રસન્ધિ. ૫-૬ જુઓ પૃ. ૧૧૩. ૭ જુઓ પૃ. ૧૧૬. ૮ જુઓ પૃ. ૧૧૯.

ચરિય, ભવભાવણાની સ્વોપજ્ઞ[1]વૃત્તિ, સુપાસનાહચરિય, ધર્મદાસકૃત ઉવએસમાલા ઉપર વિ સ ૧૨૩૮મા રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલી દોઘટ્ટી નામની વૃત્તિ, [2]કુમારવાલપડિબોહ, [3]રત્નમંદિરગણિએ રચેલી [4]ઉપદેશતરગિણી, [5]સિરિવાલકહા, યશઃકીર્તિકૃત [6]ચદપ્પહચરિય, પાઇય પિંગલ, શાતિસૂરિકૃત સાગરદત્તરાસ, વિ સ. ૧૬૫૭-મા હેમવિજયગણિએ રચેલો [7]કથારત્નાકર, ઇત્યાદિ

---

૧ આ વૃત્તિ (ભા ૧, પત્ર ૧૫૦આ-૧૫૫આ)મા ગાથા ૨૨૬૯-૨૩૩૦ દ્વારા જન્માભિષેકનુ 'અપભ્રશ'મા વર્ણન છે એવી રીતે ભા ૨, પત્ર ૪૭૨આ-૪૮૪મા ગાથા ૩૮-૧૬૩ દ્વારા પુષ્પચૂલના હરણ તરીકેના ભવનુ 'અપભ્રશ'મા લખાણ છે વળી એમની ઉવએસમાલામા પણ 'અપભ્રશ'મા લખાણ છે ૨ આમાના 'અવહટ્ટ' ભાગનો ડૉ આલ્સડોર્ફ વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે આ વિદ્વાને 'અવહટ્ટ'ના વ્યાકરણ અને છદ વિષે અનેક નિબધ લખ્યા છે અને તે Apabhrams'a Studien એ નામથી ઇ સ ૧૯૩૭મા પ્રસિદ્ધ થયા છે કુમારવાલપડિબોહમા સખ્યાબધ 'અપભ્રશ' પદ્યો છે એમાના કેટલાક એ જ સ્વરૂપમા સિ૦ હે૦ (અ ૮, પા ૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા જોવાય છે વિશેષમા આ વૃત્તિમાના 'અપભ્રશ' પદ્યો પર સ ૦મા 'દોગ્ધકવૃત્તિ' રચાયેલી છે અને તે "હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન ગ્રન્થમાલા" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે મે આનો પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે અહીંના "ગુ૦ મિત્ર તથા ગુ૦ દર્પણ" (સાસાહિક)ના તા ૨૯-૭-૪૫ ને તા ૨૬-૮-૪૫ના અકમા પ્રસિદ્ધ થયો છે ૩ એમણે વિ સ ૧૫૧૭મા ભોજપ્રબન્ધ રચ્યો છે ૪ આના ૨૬૮આ પત્રમા વસન્તવિલાસનો ઉલ્લેખ છે અને વિશેષમા આ જૂના ગુજરાતી ફાગનુ કઈક પાઠભેદપૂર્વક ઉદ્ધરણ પણ એમા અવતરણરૂપે અપાયેલુ છે, પણ એમા વસતવિલાસના કર્તાના નામ વિષે નિર્દેશ નથી કોઇ રત્નાગરનુ નામ સૂચવે છે તો કોઈ નરર્ષિનુ, પણ એ ખ્યાલી હોવા વિષે શકા રહે છે આ બાબત મે "આપણા 'ફાગુ' કાવ્યો" નામના લેખમા ચર્ચી છે જુઓ જૈ સ પ્ર (વ ૧૧, અ ૬, પૃ ૧૬૯-૧૮૪) ૫ જુઓ પૃ ૧૭૧ સિરિવાલકહામાનુ 'સિદ્ધચક્ર'નુ ચૈત્યવદન 'અવહટ્ટ'મા છે ૬ આના આદ્ય બે પદ્યો પાઇયમા છે, જ્યારે બાકીનો તમામ ભાગ 'અવહટ્ટ'મા છે ૭ આ દસ તરગમા ૨૫૮ કથાઓ ગુમ્ફિત થયેલી અને હર્ટલ દ્વારા જર્મન અનુવાદ કરાયેલી કૃતિ છે

શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ [1]**અપભ્રંશપાઠાવલી**માં ઇ. સ ના સાતમા સૈકાથી તે અગ્યારમા સૈકા સુધીની પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી ૧૪ ઉદ્ધરણો સં. છાયા સહિત આપ્યાં છે.

કથાકોષ—પ્રે૰ અ૰ ગ્રં૰માં શ્રી. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીનો "જૈન સાહિત્ય" નામનો લેખ હિન્દીમાં પૃ. ૪૪૮–૪૫૪માં છપાયો છે. એના પૃ. ૪૫૩માં એમણે કહ્યું છે કે **શ્રીચન્દ્રે** 'અપભ્રંશ' ભાષામાં એક કથા-કોષ રચ્યો છે.

સુભાષિતસંગ્રહ—આનંદવર્ધને 'અવહટ્ઠ'માં કોઇ સુભાષિત-સંગ્રહ રચ્યો હશે એમ ડૉ. કોનોએ **કર્પૂરમંજરી** (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૩)માં સૂચવ્યું છે.

શિલાલેખ—કનકામરકૃત **કરકંડુચરિય**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે બુંદેલખંડ પ્રાન્તની અંદર કે આસપાસથી જે ત્રણ શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંનો એક 'અપભ્રંશ' ભાષામાં છે અને એની નીચે એનો સં૰ અનુવાદ છે.

સાહિત્ય—પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્ગત સ્વ. દલાલનો નિબંધ, જૈ. સા. સં. ઇ. (કંડિકા ૨૦૫, ૨૫૯, ૨૯૬, ૪૩૩–૪૩૬) અને જૈ૰ ગૂ૰ ક૰(ભા ૧)નો પ્રારંભિક ભાગ, અંગ્રેજીમાં પ્રો. હીરાલાલ જૈનનો "Apabhramś'a Literature" નામનો [2]લેખ, **ભવિસ્સયત્ત-કહા**ની પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ આ સાહિત્યનો કંઇક ખ્યાલ કરાવે છે.

અપભ્રંશનો સમય—"જૈ૰ સિ૰ ભા૰" (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૩૮–૪૦)માં પં. પરમાનન્દ શાસ્ત્રીનો "अपभ्रंश भाषा का काल"

---

૧ "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" તરફથી આ ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. અહીં **ચતુર્મુખ** અને **સ્વયંભૂ** એ બેને એક ગણવાની શ્રી. **મોદીએ** ભૂલ કરી છે. જુઓ "ભારતીય વિદ્યા" (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૭–૬૧)માં છપાયેલો શ્રી. **નાથૂરામ પ્રેમી**નો લેખ નામે "चतुर्मुख और स्वयंभू दो भिन्न कवि हैं".

૨ જુઓ અલ્લાહાબાદથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત "Allahabad University Studies" (Vol. I, pp. 157–185).

નામનો લેખ છપાયો છે પૃ ૩૮મા એમણે કહ્યુ છે કે વિક્રમની સાતમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી ઉત્તરોત્તર રૂપમા અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યિક સ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઇલ્લરાજના પુત્ર મહેન્દુ ઉર્ફે મહાચન્દ્રે વિ સ ૧૪૮૭મા [1]સતિનાહચરિય પૂર્ણ કર્યુ છે (પૃ ૪૦) કવિ [2]રૂઇધૂએ અપભ્રંશમા [3]ત્રેવીસ ગ્રન્થો રચ્યા છે[4] કવિ માણિક્યરાજે નવ સધિમા નાગકુમારચરિય વિ સ ૧૫૭૯મા રચેલુ છે[5] મહેન્દ્રસેનના શિષ્ય પ ભગવતીદાસે "મૃગાકલેખાચરિત્ર" વિ સ ૧૭૦૦મા રચ્યુ છે[6]

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધી જે ગ્રથો ઉપલબ્ધ થયા છે તે વિચારતા એમ લાગે છે કે પ્રાચીન 'અવહટ્ટ' સાહિત્યના નિર્માણમા જૈનોનો સબળ ફાળો છે, નહિ કે અજૈન લેખકોનો ભારતવર્ષમા અને ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમા 'અવહટ્ટ' ભાષા અમુક શતાબ્દીઓ સુધી રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca) હતી એ હકીકત ઉપરથી તો અજૈનોને હાથે પણ 'અવહટ્ટ' ગ્રથો રચાયા હોવા જોઇએ એમ લાગે છે વળી દસમી સદીની પૂર્વેનુ ઉપલબ્ધ 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય મુખ્યતયા દિગબરીય છે અગ્યારમી સદીથી તે છેક પદરમી સદી સુધી તો શ્વેતામ્બરોએ પણ આ સાહિત્યને વિવિધ કૃતિઓ રચી પુષ્ટ કર્યુ છે ભારતના પૂર્વ ભાગમા ઉત્તર હિંદના બૌદ્ધોએ 'અવહટ્ટ' કૃતિઓ રચી છે (ઇ સ ના આઠમા સૈકાના) વિનીતદેવ કહે છે કે બૌદ્ધોના 'સમિતીય' સપ્રદાયે 'અવહટ્ટ'નો, મહાસધિકોએ પ્રાકૃતનો અને સ્થવિરવાદીઓએ પૈશાચીનો ઉપયોગ કર્યો છે[7]

---

૧ આનો પરિચય "અનેકાન્ત" (વ ૫, કિ ૬-૭)મા અપાયો છે ૨ એમના સુકોશલચરિત પર એક લેખ જૈ સિ ભા (ભા ૧૦, કિ ૨)-મા પ રામજી ઉપાધ્યાયે લખ્યો છે ૩ જૈ સા. સ ઇ (પૃ ૫૨૦) જોતા એમ જણાય છે કે વિક્રમની સોળમી સદીમા થઇ ગયેલ સિદ્ધસેન ઉર્ફે રઇધૂએ મહેસરચરિય અને ભવિસ્સયત્તચરિય રચ્યા છે ૪ જુઓ "અનેકાન્ત" (વ ૫) ૫ એજન, પૃ ૩૯ ૬ એજન, પૃ ૪૦ ૭ જુઓ PLCIC (p 22).

અપભ્રંશનું મહત્ત્વ, સૌષ્ઠવ ઇત્યાદિ—પટના કૉલેજના પ્રો. જગન્નાથ શર્માએ **અપભ્રંશ-દર્પણ** નામનું [1]પુસ્તક [2]હિન્દીમાં રચ્યું છે આમાં 'અપભ્રંશ' ભાષા કેટલાં યે વર્ષો સુધી રાષ્ટ્ર-ભાષા તેમજ સાહિત્ય-ભાષા રહી એ વાત ભૂમિકામાં દર્શાવાઇ છે. પુસ્તકના આરંભમાં 'અપભ્રંશ'ની ઉત્પત્તિ વિષે નિરૂપણ છે. 'અપભ્રંશ' સાહિત્યનું મહત્ત્વ અને એનું સૌષ્ઠવ તેમજ હિન્દી [3]કવિઓ ઉપર એનો પડેલો પ્રભાવ વિચારાયેલ છે. **ભવિસ્સયત્તકહા**ના આધાર ઉપર **રામચરિતમાનસ** અને **પદ્માવત** જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ રચાયાનો અહીં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં 'અપભ્રંશ'નું વ્યાકરણ અપાયું છે. ત્રીજા ભાગમાં અપભ્રંશ-ગ્રન્થોમાથી ઉદ્ધરણો અપાયાં છે, અને એનો હિન્દી અનુવાદ અપાયો છે. જાયસીએ અને તુલસીએ જેવી રીતે કેટલીક ૩૨ માત્રાઓવાળી ચોપાઇની અર્ધાલિયા પછી ૪૮ માત્રાગાળા દોહા મૂકયા છે તેવી જ રીતે ૩૨ માત્રાવાળી અર્ધાલિયાવાળા પંઝટિકાના અને 'અલ્લિલા' નામના છંદો પછી ધનપાલે ૬૨ માત્રાવાળા 'ઘત્તા' નામના છન્દ મૂક્યા છે. વળી જેમ જાયસી અને તુલસીમાં '[4]તુક'ની કડી દરેક ચરણના અંતમાં—ક્રમમાં ક્રમ બે ચરણોમાં મળે છે તેમ ધનપાલમાં પણ છે. એમ આ ત્રણ ગ્રન્થોની પદ્ધતિની સમાનતા સચવાઇ છે.

'અવહટ્ટ' સાહિત્યનાં અંગો—'અવહટ્ટ ભાષાનું' કોઇ

---

૧ સાહિત્ય સુમનમાલા કાર્યાલય, બાંકીપુર, પટણાથી આ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ જૈ. સિ. ભા. (ભા. ૧૨, કિ. ૧, પૃ. ૪૨). ૨ મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ (ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦)ના સમકાલીન ચંદેલ્લ-(Chandella)નાં પદ્યો લુઘત અર્થાત્ જવાન હિંદવી (હિંદી)માં રચાયાં છે. અમીર ખુશરુ હિન્દી પદ્યોના લેખક તરીકે મસુદ ઈબ્ન સદ (Masud ibn sad) કે જેમનું ઇ. સ. ૧૧૨૧ કે ૧૧૩૦માં અવસાન થયું તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ GPL (p. 2). ૩ મૈથિલીમાંના વિદ્યાપતિ જેવા પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓ 'અપભ્રંશ'નું સ્મરણ કરાવે છે. ૪ જોડકણા જેવી કવિતા.

[1]વ્યાકરણ આ ભાષામા રચાયુ હોય તો તે મળતુ નથી એની રીતે કોશ, છદ, અલકાર (કાવ્યશાસ્ત્ર) કે નાટકની કોઇ કૃતિ આ જ ભાષામા રચાયેલી જણાતી નથી બાકી જેમ મ૦ અને પાઇય છદો છે તેમ પાઇયથી એક રીતે ભિન્ન ગણાતા 'અવહટ્ટ'ને પણ પોતાના [2]છદો છે

૧ ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૯મા અપભ્રશ-વ્યાકરણ એ નામથી છપાયેલા પુસ્તકમા સિ૦ હે૦ (અ ૮, પા ૪)ના સૂ ૩૨૯-૪૪૮ (મોટા અક્ષરે), બાજુમા પદચ્છેદપૂર્વક એ જ સૂત્રો, એની પદચ્છેદપૂર્વકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ગુ મા સૂત્રાર્થ અને વિવેચન, 'અપભ્રશ' ઉદાહરણોની સ ૦ છાયા, 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય'ના સ ૮ના શ્લો ૧૪-૮૩, એની સં૦ છાયા અને વ્યાકરણ-દૃષ્ટિએ કેટલીક વાર વિવેચન તેમજ અતમા પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે સૂત્ર અને 'અપભ્રશ' ઉદાહરણોની અને પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે "પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય" માથી લીધેલા ઉદાહરણોની વર્ણાનુક્રમી છે અનુવાદક અ૦ કેશવરામ કા શાસ્ત્રી છે ૨ પ્રો વેલણકરે છંદોની કેટલીક કૃતિઓ સપાદિત કરી છે, અને થોડા જ વખત ઉપર હેમચન્દ્રસૂરિકૃત છન્દોડનુશાસનના આઠે અધ્યાયોનુ મૂળ તેમજ એના પહેલા ત્રણ પૂરતી સક્ષિપ્ત ટીકા 'જયદામન્' નામના સસ્કરણમા રજૂ કરી છે સાથે સાથે અહીં જયદેવકૃત સ જયદેવચ્છન્દસ્, શ્રીભટ્ટ મુકુલના પુત્ર હર્ષે રચેલી એની સ ટીકા, જયકીર્તિએ સ મા રચેલ છન્દોડનુશાસન, અને ભટ્ટ કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર સપાદિત કર્યા છે વળી એમણે અગ્રેજીમા ઉપોદ્ઘાત (પૃ ૭-૬૦) પણ લખ્યો છે આ સસ્કરણ "હરિતોષસમિતિ" (મુબઇ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૯મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે પ્રો વેલણકરે છંદોને અગે વિવિધ લેખો લખ્યા છે Apabhrams'a Metres I and II (J U B 1933 & 1936), Apabhrams'a and Marāthī Metres (New Indian Antiquary, Poona, 1938), Music and Metres (Poona Orientalist, October, 1943), Apabhrams Metres III Mātrā-vrttas and Tāla-vrttas (Radhakumud Mookerji's Commemoration Vol, 1947), અને Prākrta and Apabhrams'a metres (Classified List and Alphabetical Index (J B B R A S, N S, Vol 22, 1946) J B B R A S (N S, Vol 19)મા છન્દોડનુશાસન (અ૦ ૪-૫)નુ અને એના Vol 20 (A D 1944)મા અ ૬ ને ૭નુ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત એમણે સપાદન કર્યુ છે

'અવહટ્ટ'માં આખ્યાન-સાહિત્ય પુષ્કળ છે, પરંતુ એ પદ્યમાં છે. રૂપકાત્મક [1]પ્રબંધો છે. વળી [2]કુલય, [3]સુભાષિતસંગ્રહ, સ્તોત્રો અને [4]શિલાલેખો તેમજ [5]ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—તત્ત્વજ્ઞાન, [6]ગૂઢવાદ ઇત્યાદિને લગતી કૃતિઓ પણ છે. તત્તી સીઅલીવાળું પદ્ય આ ભાષાની અનેકાર્થી કૃતિ ગણી શકાય. આમ હોવા છતા વિષયોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય જ૦ મ૦ સાહિત્યની સાથે બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ મરહટ્ટી સિવાયની પાઇય ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય મળે છે તેની સાથે સરખાવતાં એ આ તમામથી ચડે તેમ છે.

'અપભ્રંશ'ના કવિઓની મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ— શ્રી. રાહુલ સાંકૃત્યાયને **હિંદી ધારા**માં આ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી જૈ. સ. પ્ર. (વ ૧૫, અં. ૧, પૃ. ૮)માં નીચે મુજબ લખાણ રજૂ કરાયું છે:—

"અપભ્રંશના કવિઓને વિસ્મરણ કરવા આપણા માટે હાનિકારક વસ્તુ છે. આ જ કવિઓ હિન્દી કાવ્યધારાના પ્રથમ સ્રષ્ટા હતા. તેઓ અશ્વઘોષ, ભાસ, કાલિદાસ અને બાણની કેવળ એંઠી પતરાળી નહોતા ચાટતા, પરંતુ તેમણે એક યોગ્ય પુત્રની માફક આપણા કાવ્યક્ષેત્રમાં નવું સર્જન કર્યું છે, નવા ચમત્કારો અને નવા ભાવો પેદા કર્યા છે એ સ્વયંભૂ (જૈન કવિ) આદિની કવિતાથી સારી રીતે માલમ પડી જશે. નવા નવા છંદોની સૃષ્ટિ કરવી તેમાં તો તેમનું અદ્ભુત કવિત્વ છે. દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, છપ્પય આદિ કેટલાયે સેંકડો નવા નવા છંદોની તેમણે સૃષ્ટિ કરી, જેને હિંદી કવિઓએ બરાબર અપનાવ્યા છે, જોકે

---

૫૦ એ૦ આ૦માં વૈદિક, સંસ્કૃત અને પાઇય છંદોની મીમાંસા છે. એના અનુસંધાનરૂપે શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રચેલા **પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો**માં અવહટ્ટ છંદો જેટલે અંશે ગુજરાતી પિંગળને ઉપકારક છે તેટલે અંશે એની આલોચના છે. આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે.

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૯. ૨ જુઓ પૃ ૧૩૧. એમાં હું **સિદ્ધકુલય** ઉમેરું છું. ૩ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૪ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૫ દા. ત. **સાવયવિહિ, સાવયધમ્મદોહા** ઇત્યાદિ. ૬ દા. ત. ૫૦ ૫૦.

પ્રધાને નહિ એ આપણા વિદ્યાપતિ, કબીર, સૂર, જાયસી અને તુલસીના ઉજ્જીવક અને પ્રથમ પ્રેરક રહ્યા છે તેમને છોડી દેવાથી વચલા કાળમા આપણને ઘણી હાનિ પહોંચી છે અને આજે પણ એની સભાવના છે ”

રાજસ્થાની—આ ભાષા ઉત્તર ભારતની વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓમા સૌથી પ્રાચીન છે અને એ ‘ અવહટ્ઠ ’ની સૌથી મોટામા મોટી પુત્રી છે એમ કેટલાક માને છે.[1]

ગુજરાતી—આ ભાષા સો૦ દ્વારા ગૌર્જરી અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી છે એમ મનાય છે “ ગુજરાતીને અપભ્રંશનુ ઋણ ” એનુ જૂ૦ ગુ૦ ભા૦નુ સાતમુ પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાએ ‘ અપભ્રંશ ’માંથી શુ શુ લીધુ છે તે સૂચવે છે

પાઇય છંદો—**જયદામન્**ના ઉપોદ્ઘાત(પૃ ૧૨ ને ૧૪)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે લૌકિક (classical) સ માના અર્ધસમવૃત્તો એ પ્રાકૃત કવિઓ—છંદશાસ્ત્રીઓનો વારસો હોવાનો ઘણો સભવ છે પૃ ૨૪મા કહ્યુ છે કે પ્રાકૃત છંદોમાના ઘણાખરાનુ સગીત તાલમાત્રા ઉપર આધાર રાખે છે પૃ ૩૫મા એવુ કથન છે કે જયદેવ એ જૈન અને પ્રાચીન ગ્રથકાર છે અને એઓ પિંગલ પછી થોડાક સૈકાઓ બાદ થયા છે એમ માનવામા અત્યારે તો કોઈ હરકત જણાતી નથી ધ્રુવાઓ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમા રચાતી અને ગવાતી (પૃ ૧૯) આર્યા પ્રાકૃત વેષમા ગાથા તરીકે (પૃ ૨૩) અને આર્યાગીતિ પ્રાકૃત વેષમા સ્કધક તરીકે (પૃ ૨૬) ઓળખાવાય છે પિંગલ, ભરત અને જયદેવ એ ત્રણ પ્રાચીનતમ છંદશાસ્ત્રીઓ છે (પૃ ૧૮) વૈતાલીય અને એના સબધીઓ (cognates) એ મૂળ શુદ્ધ પ્રાકૃત છંદ હોવાનો ઘણો સભવ છે (પૃ ૧૨) ગલિતકો, ખજકો અને શીર્ષકો એ સર્વે ચોક્ખી રીતે પ્રાકૃત છંદો છે (પૃ ૪૫)

સમસંસ્કૃત—સં૦ અને પાઇય ભાષાઓના બધારણ એવા છે કે

---

[1] જુઓ ચા૦ ચા૦ સા૦ (પૃ ૪૫)

એમાં કેટલાક શબ્દો અને કેટલાંક રૂપો સમાન છે. આ હકીકત કેટલીક પાઇય ભાષાઓને દા. ત. મ૦ અને સો૦ને લાગૂ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લઇને આપણા દેશમાં એવી રચનાઓ થઈ છે કે જેને એક કરતાં વધારે ભાષામાં ગૂંથાયેલી ગણી શકાય. હરિભદ્રસૂરિકૃત ચાર પદ્યોમાં રચાયેલી અને 'સંસારદાવાનલ'થી શરૂ થતી [1]સ્તુતિ, જિનવલ્લભસૂરિકૃત [2]**મહાવીરસ્તોત્ર**, જયશેખરસૂરિકૃત **વીરસ્તવન**, જિનપ્રભસૂરિકૃત ષડ્ભાષામય **ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવનમાંનો** એક ભાગ, આ જ સૂરિએ રચેલા અષ્ટભાષાત્મક **ઋષભસ્તવનનો** એક ભાગ તેમજ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સહજસાગરકૃત ૨૮ પદ્યનું **જિનસ્તવન** એ સમસંસ્કૃત [3]કૃતિઓ ગણાય છે.

રત્નશેખરગણિએ માલિની છંદમાં ૨૫ પદ્યોમાં જે [4]**ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન** રચ્યું છે તે સં૦, મ૦ અને સો૦ એમ ત્રણ ભાષાની દૃષ્ટિએ સમાન છે.

અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં 'ભાષા-શ્લેષ'નો અધિકાર આવે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે 'સમસંસ્કૃત' ઇત્યાદિ જાતનાં પદ્યો નાટક, કાવ્ય વગેરેમાંથી રજૂ કરાય છે. દા. ત હેમચન્દ્રસૂરિએ **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૫, સૂ ૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ નામે **અલંકારચૂડામણિ** (પૃ. ૩૩૧)માં **માલતીમાધવ** (અં. ૬)નો શ્લો. ૧૦ સં૦ ને પ્રાકૃતના સંયોગના ઉદાહરણરૂપે, **કાવ્યાલંકાર**(અ. ૪)નો શ્લો. ૧૮ સં૦ ને માગધી માટે, શ્લો. ૧૯ સં૦ ને પૈશાચી માટે, શ્લો. ૨૦ સં૦ ને શૌરસેની માટે અને શ્લો. ૨૩ સં૦ ને 'અપભ્રંશ' માટે રજૂ કર્યા છે વળી

૧ આમાં અનુનાસિકની વાત બાજુએ રખાય તો એકે જોડાક્ષર નથી. ૨ આ સૂરિએ પોતાની કૃતિ નામે **મહાવીરસ્તોત્રના** અંતમાં એને 'સમસંસ્કૃત' કહેલ છે. ૩ આ તમામ કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેં **સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાની** મારી સં૦ ભૂમિકા (પૃ. ૨૪)માં આપ્યો છે. ૪ આના આદ્ય પદ્ય માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત ભૂમિકા (પૃ. ૨૫).

એમણે પૃ ૩૩૨મા દેવીશતકનુ નિમ્નલિખિત ૭૪મુ પદ્ય [1]૭ ભાષામા સમાનતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યુ છે —

" अलोलकमले ! चित्तललामकमलालये ! ।
पाहि चण्डि ! महामोहमङ्गभीमवलामले ! ॥ ७४ ॥ "

[2]અર્ધ-સંસ્કૃત—પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃતમા અને બાકીનો અડધો ભાગ મ૦મા હોય એવી કેટલીક ' અર્ધ-સંસ્કૃત " કૃતિઓ છે જેમકે ધનપાલકૃત **વીરસ્તવ**, **ધમ્મરયણપગરણ** (ગા ૨)ની દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૯૯આ-૧૦૮આ)માનો ૨૫૧ પદ્યમા રચાયેલી **ભીમકુમારકથા**, રત્નશેખરસૂરિકૃત **અર્થદીપિકા** (પત્ર ૮૫આ-૯૨અ) માથી ૩૮૭ શ્લોક જેવડી **શીલવતીકથા**, વિનયવિજયગણિકૃત [3]**વિજ્ઞપ્તિપત્ર**માંના કેટલાક પદ્યો, ધર્મઘોષસૂરિકૃત નવ પદ્યમા રચાયેલુ [4]**જિનસ્તવન**, રામચન્દ્રસૂરિકૃત [5]**આદિદેવસ્તવ**, ઇત્યાદિ

અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ—જિનકીર્તિસૂરિએ પાચ ભાષામા **જિનસ્તવન** રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે

સોમસુન્દર(?)સૂરિએ છ ભાષામા એક સ્તોત્ર રચ્યુ છે ધર્મવર્ધનગણિએ [6]૭ ભાષામા **પાર્શ્વનાથસ્તવન** રચ્યુ છે એમની પૂર્વે જિનપ્રભસૂરિએ પણ [7]ષડ્ભાષાત્મક [8]**ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવન**[9] ૧૩ પદ્યમા રચેલુ છે

---

૧ શ્રીપાલ કવિને 'ષડ્ભાષાચક્રવર્તી 'નુ બિરુદ હતુ ૨ જુઓ પૃ ૧૧૯ ને ૧૨૫ (ટિ ૧) તેમજ જૈ સ્તો સ (ભા ૧)ગત ૨, ૩૧ ને ૩૨ ક્રમાંકવાળી કૃતિઓ ૩ આનુ પ્રથમ પદ્ય સ્તુ૦ ચ૦ની " ભૂમિકા " (પૃ ૨૬)મા અપાયુ છે ૪ આ જૈ સ્તો સ (ભા ૧, પૃ ૧૩-૧૪)મા છપાયુ છે ૫ એજન (પૃ ૯૨) ૬ આ પૈકી સંસ્કૃત, માગધી, શૌરસેની, બે પ્રકારની પૈશાચી અને અપભ્રંશિકા એમ ભાષાઓના નામ અંતિમ પદ્યમા ગણાવાયા છે આ અંતિમ પદ્ય માટે જુઓ સ્તુ ચ ની " ભૂમિકા " (પૃ ૨૫) ૭ સં, મ૦ સૌ૦, મા૦, પૈ૦, ચૂ૦ પૈ૦, અપભ્રંશ ને સમસંસ્કૃત (શ્લો ૧ ૧-૧૨) ૮ આ **પ્રકરણરત્નાકર**(ભા ૨, પૃ ૨૬૯-૨૭૦)મા છપાયુ છે ૯ ૧૩મા સમસંસ્કૃત પદ્ય માટે જુઓ સ્તુ ચ ની " ભૂમિકા " (પૃ ૨૫)

[1]સોમસુન્દરસૂરિએ સં૦, પ્રાકૃત (મહારાષ્ટ્રી), માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ સાત ભાષામાં ઋષભ, શાન્તિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વીર એ પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો સાત સાત પદ્યોમાં રચ્યાં છે.[2] મહીકલશગણિના શિષ્ય ચારિત્રસુન્દરગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં આ લિપિબદ્ધ કર્યાં છે.

જિનપ્રભસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સં. વગેરે સાત ભાષામાં તેમજ સમસંસ્કૃત એમ આઠ ભાષામાં **ઋષભસ્તવન** રચ્યું છે.

રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય સંઘકલશે આઠ ભાષામાં **સમ્યક્ત્વરાસ** રચ્યો છે.[3]

પાઇય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ—બીજા થરની પાઇય ભાષામાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યના સર્જનમાં મુખ્ય પ્રેરક બળો મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ એ બે મહાવિભૂતિઓ છે, અને એ સર્જનમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર આ બંનેના સાક્ષાત્ શિષ્યો છે. અશોક ચક્રવર્તીએ આ ફાળાના પ્રચારને અને વેગને આગળ ધપાવનારું એક કાર્ય એ કર્યું કે એ સમયની પાઇયરૂપ કથ્ય ભાષાઓને રાજભાષાનું ગૌરવવંતું પદ સમર્પ્યું અને તેમ કરીને લોકોને એને સન્માનવાને પ્રેર્યા. આગળ જતાં સં. તરફ ફરીથી રુચિ સજીવન થઇ અને વૈદિક દર્શનકારોનો એ તરફ એટલો બધો પક્ષપાત કેળવાયો કે જૈન શ્રમણોને અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પણ સં૦માં પોતાના આચાર-વિચારના—તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને ક્રિયાકાંડના ગ્રંથો રચવા પડ્યા. બીજા થરની ભાષાનો રોજના વ્યવહારની ભાષારૂપે ઇ. સ. ૯૦૦માં અંત આવ્યો. એ પૂર્વે કેટલીક સદીથી એ ભાષામાં પ્રતિભાપૂર્ણ કૃતિઓ રચી શકનારાઓએ પાઇયને પડતી મૂકી સં૦ને મને કે કમને અપનાવી લીધી હતી. એની એક સાબિતી તે વિ. સં.

---

૧ જુઓ **જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય** (પૃ. ૧૦૬). ૨ પૃ. ૯૯–૧૦૬માં પાંચે જિનેશ્વરોનાં સ્તોત્રો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૨)ની સ્વ. મુનિ ચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૫).

૯૬૨મા રચાયેલી મનાતી **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામા** એના કર્તા સિદ્ધર્ષિએ પ્રારભમા નીચે મુજબ રજૂ કરેલા ઉદ્દગારો છે —

" सस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हत ।
तत्रापि सस्कृता तावद् दुर्विग्धहृदि स्थिता ॥ ४१ ॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला ।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥ ४२ ॥
उपाये सति कर्तव्य सर्वेषा चित्तरञ्जनम् ।
अतस्तदनुरोधेन सस्कृतेय करिष्यते ॥ ४३ ॥ "

પાઇય યુગ—લોકભાષાના વિશિષ્ટ ઉત્થાનનો—ગૌરવનો યુગ તે 'પાઇય યુગ' એ પાઇય યુગનો વ્યાપક અર્થ છે એના કરતા કઇક સ કુચિત અર્થમા હુ અહીં આ પ્રયોગ કરુ છુ સમગ્ર પાઇય સાહિત્યના વિવિધ અગોનો વિચાર કરતા સહેજે જણાશે કે એમા જેટલો હિસ્સો જૈનોનો અને તે પણ [1]શ્વેતામ્બરોનો છે એટલો અજૈનોનો નથી આનુ એક કારણ એ છે કે જેમ વૈદિકોએ પોતાની દાર્શનિક કૃતિઓને માટે સ૦ ભાષાનો આશ્રય લીધો તેમ લગભગ ૨ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર જૈન મહર્ષિઓએ જૈન દર્શનના નિરૂપણ માટે પ્રાય પાઇય ભાષાનો—અ૦ મા૦નો આશ્રય લીધો ઉત્તરોત્તર મહર્ષિઓએ આ પ્રણાલિકા અમુક કાળ સુધી ચાલુ રાખી એ વાતની, નિજ્જુત્તિ અને ભાસરૂપ જે આગમોનાં વિવરણો જ૦ મ૦મા રચાયેલા મળે છે તે સાક્ષી પૂરે છે આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રાદિનુ પ્રણયન અમુક સમય સુધી લગભગ પાઇયમા જ કરાયુ. એને અનુલક્ષીને આપણે એ સમયને 'પાઇય યુગ' કહી શકીએ જેમ આ યુગની એક વિશિષ્ટતા તે પાઇય ભાષાનુ સેવન છે તેમ એની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એમા આગમિક દૃષ્ટિને જેટલુ સ્વતન્ત્ર સ્થાન

---

૧ દિ૦ ગ્રથકારોએ સ૦ કૃતિ રચવા માડી ત્યાર પછી એ પરપરામા પાઇય કૃતિઓ ભાગ્યે જ રચાઈ છે, જ્યારે શ્વે૦ પરપરામા તો સ૦ કૃતિઓની સાથે સાથે પાઇય કૃતિઓ છેક યશોવિજયગણિ સુધી રચાઈ છે અને આજે પણ કેટલાક પાઇય સ્તોત્ર વગેરે રચે છે

જેમ પાઇય સાહિત્ય સં. કરતાં વિષયોની વિવિધતામાં ઉતરતું છે[1] તેમ પ્રત્યેક વિષય સંબંધી કૃતિઓની સંખ્યામાં પણ એ હીન છે. હા, કથાત્મક સાહિત્યમાં પાઇય કૃતિઓ સં૦ કરતાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે ખરી. કેટલાક વિદ્વાનોનું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પાઇય કથાઓ, વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કિસ્સાઓ, ટુચકાઓ ઇત્યાદિ જોઇને સં૦માં એ જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે[2] અને તેમ છતાં એ સં૦ સાહિત્ય પાઇયની બરાબરી કરી શક્યું નથી, કેમકે કથા વગેરે માટે જેટલી પાઇય ભાષા યોગ્ય છે એટલી સં૦ નથી, કારણ કે કથા એટલે લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને એ માટે લોકભાષા અર્થાત્ પાઇય ભાષા જ વિશેષ અનુકૂળ છે.

શંકરાચાર્યની **શારીરક** ભાષ્ય જેવી કૃતિમાં જે જાતનું ઉચ્ચ કોટિનું સરળ અને સરસ ગદ્ય છે અને જેનો જોટો સં. સાહિત્યમાં પણ **દશકુમારચરિત** જેવી કોઇક જ કૃતિમાં ભાગ્યે જોવાય છે તેવું પ્રાસાદિક ગદ્યાત્મક લખાણ કઇ કઇ પાઇય કૃતિમાં છે એ પ્રશ્ન હું પાઇય સાહિત્યના વિશેષજ્ઞોને ભળાવું તો કેમ ?

[3]**નિષ્કર્ષ**—આપણે વ્યાકરણ વગેરેને લગતી પાઇય કૃતિઓ વિષે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી નીચે મુજબનો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે:—

(૧) અ૦ મા૦માં અ૦ મા૦નું વ્યાકરણ રચાયું હશે એવી રીતે મ૦માં મ૦નું વ્યાકરણ પણ હશે.

(૨) 'દેશ્ય' શબ્દોના સાતેક કોશો રચાયા હશે. તેમાંથી ફક્ત એક જ મળે છે.

---

૧ આથી કોઈ અનભિજ્ઞ જન એમ માનવા પ્રેરાય કે સમગ્ર સાહિત્ય—વાઙ્મય અને સંસ્કૃતિને લગતી તમામ બાબતો સં૦ ભાષામાં જ ગૂંથાયેલા સાહિત્યમાં સમાઇ જાય છે તો એ એનો ખોટો ખ્યાલ છે–ખાલી ભ્રમ છે અને કોઇ જાણકાર પણ આવી વાત કરે તો એ એનો કદાગ્રહ છે, કેમકે પાઇય સાહિત્યનું એક તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજું પૂરક તરીકે મૂલ્ય છે. ૨ જુઓ પૃ. ૨૨૧. ૩ જુઓ પૃ. ૪૮–૪૯.

(૩) જ૦ મ૦મા રચાયેલા બે કોશો મળે છે એક મ૦ ભાષાનો અને બીજો ' દેશ્ય ' શબ્દોનો[૧] વિશેષમા આ બને શ્વે૦ની કૃતિ છે

(૪) મ૦મા છદશાસ્ત્રો રચવામા જૈનોનો તેમજ અજૈનોનો પણ ફાળો છે એકદર [૨]નવેક છદશાસ્ત્રો અત્યાર સુધીમા ઉપલબ્ધ થયા છે

(૫) પાઇયને—અવહટ્ટને પણ કેટલાક સ્વતત્ર છદો છે [૩]

(૬) અલકારશાસ્ત્રનો એક જ ગ્રન્થ અને તે પણ જ૦ મ૦મા મળે છે

(૭) હરિએ રચેલુ કાવ્યશાસ્ત્ર મળતુ નથી જુઓ પૃ ૭૩

(૮) પ્રાચીન ભારતીય નાટકોમાના લગભગ બધા જ દ્વૈભાષિક છે[૪] એમા સો૦નો હિસ્સો અન્ય પાઇય ભાષાઓ કરતા અધિક જણાય છે

(૯) સાત [૫]સટ્ટયો ઉપલબ્ધ થયા છે

(૧૦) અ૦મા૦મા બે નોધપાત્ર કથાત્મક કૃતિ છે (૧) **નાયાધમ્મકહા** ને (૨) **ઉવાસગદસા** આ બને ટૂકી વાર્તાના આદર્શરૂપ છે

(૧૧) અ૦ મા૦મા, જ૦ મ૦મા અને પેમાઈમા રચાયેલુ પુષ્કળ કથસાહિત્ય નાશ પામ્યુ છે

(૧૨) જ૦ મ૦મા રચાયેલુ અને જૈન મતવ્ય રજૂ કરતુ પ્રાચીન **રામાયણ** મોજુદ છે, પણ એવુ સ્વતત્ર **મહાભારત** મળ્યુ નથી

(૧૩) જ૦ મ૦મા [૬]અનેક જાતની કથાના સ્વતત્ર-ગ્રથો મળે છે,

---

૧ **રયણાવલી**મા લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા ' દ્રાવિડ ' શબ્દો છે ૨ જુઓ પૃ ૨૩૨-૩ ૩ જુઓ પૃ ૨૧૩-૨૧૫ ૪ આમાના લગભગ ગણનાપાત્ર તમામ નાટકોનો ગુ મા અનુવાદ થયો છે જુઓ "સુન્દરમ્"કૃત **અર્વાચીન કવિતા** (પૃ ૫૩૮-૫૯૧) ૫ "સસ્કૃત સાટ્ટ૧૦, ઉભયપદીનો અર્થ ' પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવુ ' થાય છે પ્રાકૃતમા નવા ઘડાયલા સટ્ટઅ અને જવણિઆ બોલ સૂચવે છે કે સટ્ટઅ પ્રાકૃતની પેદાશ છે "—૫૦ ઐ આ (પૃ ૨૭૮) ૬ **મહાવીરચરિયના** યાને **વીરજિણચરિયના** ચોથા પત્થાવમા જે **નરસિહ** રાજા ને **શીલવતી**ની કથા છે તે ચદન રાજા ને એની પત્ની **મલયગિરિ**ને લગતી લોકકથાનુ સ્મરણ કરાવે છે ' ચન્દનમલયાગિરિ ' ચઉપાઇ નામની એક કૃતિ ભદ્રેશ્વર મુનિએ વિ સ ૧૬૭૫ની આસપાસમા રચી છે આ કૃતિ સચિત્ર સ્વરૂપે આ મુ સ્મા ગ્ર (પૃ ૨૫૬-૨૯૨)મા છપાઇ છે એના પૃ ૨૭૬મા પાચ દિવ્યોની હકીકત છે

અને એ સર્વે શ્વે૦ની કૃતિઓ છે. આ પૈકી અંજણાસુંદરીચરિય 'ખરતર' ગચ્છની સાધ્વી ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૭માં રચેલી છે. આમ કથાસાહિત્યના સર્જનમાં [1]સ્ત્રીઓનો પણ ફાળો છે.

(૧૪) [2]પાઇયમાં અનેક [3]મહાકાવ્યો રચાયાં હોવા છતાં **રાવણવહ**, **ગઉડવહ** અને **લીલાવઈકહા** જેવી ગણનાપાત્ર જૂજ કૃતિઓ હજી સુધી મળી છે.

(૧૫) અજૈનોને હાથે મ૦માં રચાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક જ મળે છે. દા. ત. **મહુમહવિજય** નામનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી.

(૧૬) પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગેયતાની દૃષ્ટિએ મ૦નું સ્થાન સૌથી મોખરે ગણાય છે.

(૧૭) ઊર્મિ-ગીતો (lyric songs) તરીકે તેમજ સુભાષિતોનાં સંગ્રહ તરીકે પણ ઉપલબ્ધ પાઇય સાહિત્યમાં [4]**ગાહાસત્તસઈ** અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ગા૦સ૦ની ૮૯મી ગાથામાં કૃષ્ણ અને રાધાનો અને ૨૬૧મીમાં વાર યાને અઠવાડિયાના દિવસનો ઉલ્લેખ છે.[5]

(૧૮) 'ગલિતકવાદ' એ પાઇયમાં એક અભિનવ કલાત્મક ઘટના છે.

(૧૯) પાઇય સાહિત્યોમાંથી સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સામગ્રી જેટલી મળે છે એટલી સં૦ સાહિત્ય વિશાળ અને અવિચ્છિન્ન હોવા છતાં એમાંથી મળતી નથી. જુઓ PLCIC (p. 8).

---

૧ પ્રો. જે. બી. ચૌધરી (Chaudhari) દ્વારા રચાયેલ Sanskrit Poetesses (Vol. II)માં કેટલીક 'પ્રાકૃત' કવયિત્રીઓ વિષે ઉલ્લેખ છે. ૨ પુરાણો અસલ પાઇયમાં હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ દર્શાવવા પાર્જિટરે જે વિધાનો કર્યાં છે તેની આ. સ્મૃ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૦૧-૪)માં છપાયેલા ડૉ. પુસલકરના લેખ " Were the Purāṇas originally in Prakrit"-માં આલોચના છે. ૩ આનાં લક્ષણ ભામહે અને દંડીએ રજૂ કર્યાં છે. ૪ આની અનેક વાચના (recension) મળે છે. એ સૌમાં લગભગ ૪૩૦ પદ્યો સમાન રૂપે છે. ૫ ઇ. સ.ની પાંચમી સદીમાં સંકલિત પંચતન્ત્રમાં રાધિકાનો અને બુધ ગુપ્તના ઇ. સ. ૪૮૪ના એરણ(Eran)ના શિલાલેખમાં વારનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૦) મધ્યકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પાઇય સાહિત્ય અનુપમ પ્રકાશ પાડે છે [1]

(૨૧) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસની સાચી અને સર્વાંગીણ સમજ માટે સં૦ સાહિત્યનો અભ્યાસ જેટલો આવશ્યક છે તેટલો અને કોઇક અપેક્ષાએ તો એથી પણ વધારે આવશ્યક પાઇય સાહિત્યનો અભ્યાસ છે

(૨૨) અ૦મા૦ સાહિત્ય કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાના દુર્ગમ સ્થળો ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે [2]

(૨૩) અ૦મા૦ સાહિત્ય અને [3]પાલિમા રચાયેલુ બૌદ્ધોનુ સાહિત્ય પરસ્પર દ્યોતક, પૂરક, પ્રેરક અને સમર્થક છે

---

૧ "All India Oriental Conference"ની તા ૭-૧૧-૪૯ની બેઠકમા જિનવિજયજીએ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યાનુ "પ્રબંધ"ના તા ૨૭-૯-૪૯ના અકમા લખાણુ છે —

"મધ્યકાળના ભારતીય જીવનના સાચા ધબકારા આપણને પ્રાકૃત સાહિત્યમા જ સાભળવા મળે છે ગુપ્તકાળના પ્રારભથી ચૌલુક્ય સમય સુધીમા જે રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, ચાહમાન, પરમાર વગેરે રાજવશોનો અભ્યુદય થયો, અને જે રાજસ્થાનમા તથા કચ્છ-કાઠિયાવાડમા સખ્યાબંધ નવી જાતિઓનો ઉદ્ભવ અને હિંદુ સમાજમા તેનો સમાવેશ થયો એનુ ચિત્ર આપણને બીજે ક્યાય નહીં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમા જ મળી શકે એમ છે સસ્કૃત ભાષામા સાહિત્ય રચવાનો પ્રવાહ ગુપ્તકાળ સાથે કઈક પાતળો થાય છે અને એ જ કાળથી પ્રાકૃત ભાષામા લખવાનો પ્રવાહ વેગબધ ચાલે છે"

૨ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મદિર તરફથી ઇ સ ૧૯૨૨મા છપાયેલી આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (પૃ ૪૧-૧૦૫)મા અ૦ શમનાગયણ પાઠકનો "ચાણક્ય કૌટિલ્ય" નામનો લેખ છપાયો છે આ લેખ (પૃ ૫૪)મા કહ્યુ છે કે "જૈન શાસ્ત્રોમા યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમા વપરાય છે, અને ચાણક્યનો અર્થ કરવામા જૈન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની સપૂર્ણ મદદ લેવી જોઇએ એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે" ૩ જુઓ આગમોનુ દિગ્દર્શન (પૃ ૯, ૫૦, ૫૩, ૬૪, ૭૫, ૭૮, ૧૨૨ ને ૧૬૧) તેમજ H C L J (pp 221-3)

(૨૪) રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca)નું સ્થાન અપભ્રંશાદિને મળ્યું છે તેવું સ્થાન સં૦ને કદી મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(૨૫) આન્તર-પ્રાન્તીય કોશની રચનામાં 'અપભ્રંશ'નો વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ સહાયક થઈ પડે તેમ છે.

(૨૬) 'અપભ્રંશ' કાવ્યોમાં ધ્વનિ (sound) અને અર્થનો તેમજ બાહ્ય ગેયતા અને આંતરિક લયનો પરસ્પર એવો સદ્યોગ છે કે જે ભારતીય સાહિત્યમાં અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવાય છે.

(૨૭) સજીવ 'અપભ્રંશ' બોલીઓ એ મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય (middle Indo-Aryan) ભાષાનું આદ્ય સ્વરૂપ છે.

(૨૮) 'અપભ્રંશ'માં ગદ્યમાં લખાયેલી કોઈ કથા હજી સુધી મળી આવી નથી.

(૨૯) અપભ્રંશમાં તાંત્રિક સાહિત્ય છે. દા. ત. [1]ડાકાર્ણવ.

(૩૦) 'અપભ્રંશ'ના વિસ્તૃત નિરૂપક હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ 'અપભ્રંશ'ના **પાણિનિ** છે. એમનું ઉદાહરણપૂર્વકનું [2]સિ. હે. નામનું [3]વ્યાકરણ, એમનાં **કુમારવાલચરિય** ને [4]**છન્દોડનુશાસન** અને એમની **રયણાવલી** એ પાઇય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય સાધનો છે.

(૩૧) 'અપભ્રંશ'ના કવિઓનું સર્જક બળ પ્રશંસનીય છે.

(૩૨) હિંદીના કેટલા યે કવિઓ 'અપભ્રંશ'ના કવિઓના ઋણી છે.[5]

(૩૩) લગભગ ૩,૫૦૦ વર્ષ સુધી—અતિપ્રાચીન સમયથી માંડીને

---

૧ જુઓ પૃ. ૨૪૧. ૨ સિ૦ હે૦ (અ. ૮)ના બીજા પાદમાંનાં નામોનો ને ચોથા પાદગત ધાતુના આદેશોનો શબ્દ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પં. બેચરદાસે "હેમચન્દ્રના આદેશ-વિધાનો" નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં.માં પૃ. ૨૧૯-૨૩૭માં છપાયો છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૯. ૪ આના પત્ર ૧અમાં જે पच्चूसगयથી શરૂ થતી ગાથા છે તે **લીલાવઇકહા**માં ૧૦૯૧મી ગાથારૂપે જોવાય છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૧૪.

તે આજ દિન સુધી જે ભાષાના અવિચ્છિન્ન ઝરણાનુ પ્રતિબિંબ લોકના સાહિત્યમા જોવાય છે એ ભારતીય–આર્યભાષા (Indo-Aryan) આ દૃષ્ટિએ જગતના કોઇ પણ ભાષા–સમૂહના ઇતિહાસમા અજોડ છે [1]

(૩૪) જૈનો અને બૌદ્ધોએ પાઇય ભાષામા કૃતિઓ રચી છે તેનુ એક કારણ એ છે કે એનો અભ્યાસ એમને પોતપોતાના સપ્રદાયની મૌલિક કૃતિઓ સમજવામા સુગમતા કરી આપે તેમ છે

(૩૫) યુરોપમા પાઇયનો પ્રચાર દોઢેક સૈકાથી છે [2]

(૩૬) સ૦ તરફના પક્ષપાતના અતિરેકથી પાઇય સાહિત્યની થયેલી ઉપેક્ષા પાઇય સાહિત્યના નાશનુ એક સબળ કારણ છે [3]

(૩૭) સ એ કેવળ પડિતોની જ ભાષા છે, જ્યારે પાઇય એ પડિતોની તેમજ આમ જનતાની ભાષા છે અન્ય શબ્દોમા કહુ તો સ એ વૈભવશાલીઓની પ્રતિનિધિ છે, જ્યારે પાઇય એ દરિદ્ર-નારાયણની યે પ્રતિનિધિ છે

---

૧ જુઓ PLCIC (p 7) ૨ પાઇયનુ સૌથી પહેલુ સ્વતત્ર વ્યાકરણ લૅટિન ભાષામા પ્રો લાસને ઇ સ. ૧૮૩૭મા રચ્યુ એમ ડૉ બનારસીદાસે Shri Mahāvīra Commemoration Volume [શ્રીમહાવીરસ્મૃતિગ્રથ (ભા ૧)]મા એમના લેખ નામે "त्रिदेशों में प्राकृतका प्रचार" (પૃ ૨૦૫)મા કહ્યુ છે ડૉ પિશેલે 'ડાક્ટરેટ'ની પદવી માટે લૅટિનમા De grammaticis pracriticis નામનો ૪૩ પૃષ્ઠનો નિબધ ઇ સ ૧૮૭૪મા બ્રેસ્લોથી લખ્યો આમા પાઇય ભાષાનુ સક્ષેપમા નિરૂપણ છે ડૉ પિશેલે જર્મનમા Grammatik der Prakrit–Sprachen નામનુ ૪૩૦ પૃષ્ઠનુ પુસ્તક ઇ સ ૧૯૦૦મા રચ્યુ છે આ વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ૮૬ પૃષ્ઠની કૃતિ નામે Materialien zur Kenntnis des Apabhrams'a Ein Nachtrag zur Grammatik der Prakrit–Sprachen રચી બર્લિનથી ઇ સ ૧૯૦૨મા છપાવી છે આ ઉપરાત જર્મન અનુવાદપૂર્વકનુ સિ૦ હે૦ (અ ૮) Grammatik der Prakrit–Sprachen નામથી બે ભાગમા ઇ સ. ૧૮૭૭–૮૦મા એમણે સપાદિત કર્યું છે. ૩ જુઓ પૃ ૨૨૧

(૩૮) પાઇય અને સં૦ એ બે મૂળે ભિન્ન ભાષા નથી, પણ એક જ સિક્કાની જાણે બે બાજુઓ છે. સામાન્ય જનતાની બોલચાલની— રોજના વ્યવહારની ભાષા તે પાઇય છે અને એના ઉપર વ્યાકરણના સંસ્કારરૂપ ઢોળ ચડાવાતાં એનું ઉદ્ભવેલું કૃત્રિમ—સંસ્કારિત સ્વરૂપ તે ' સંસ્કૃત ' છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ભાષાને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે અને મળે છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એ ભાષાએ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૌલિક પાઇય સ્વરૂપની સાથે સાથે સં૦ સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે અને એ એમ કરે છે. આમ ભાષાના પાઇય અને સં૦ એ બે સ્વરૂપોને કોઇ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા નથી. ગુજરાતીનો વિચાર કરીશું તો એનાં પણ પાઇય-ગુજરાતી અને સં૦ ગુજરાતી એમ બે રૂપ છે એમ આપણે કહી શકીશું. આ હકીકત અંગ્રેજી ઇત્યાદિ ભાષાને પણ લાગૂ પડે છે એટલે કે પાઇય-અંગ્રેજી, સં૦ અંગ્રેજી ઇત્યાદિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર [1]**પાઇય ભાષાઓ અને સાહિત્ય**ની આછી રૂપરેખા આલેખતાં મારે હાથે જે કંઇ દોષ ઉદ્ભવ્યા હોય તેને અંગે હું વિમલસૂરિકૃત [2]**પઉમચરિય** (પ. ૧૧૮)ના

---

૧ **આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા** (પૃ.૧૯૫–૨૩૧)માં પં. બેચરદાસનો "પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય" નામનો લેખ છપાયો છે. ભાષાના દૈવી અને માનુષી એ બે પ્રકારોની સમજણ, ભાષાની વિષમતાનાં-અનેકતાનાં કારણોનો નિર્દેશ, પાલી(લિ) અને પ્રાકૃતનો અભેદ, પ્રાકૃતના મૂળ કાઠા તરીકે વેદસમયની લૌકિક ભાષાનો ઉલ્લેખ તેમજ વૈદિક અને પ્રાકૃત ભાષાઓની તુલના એટલી બાબતો ભાષાને અંગે વિચારાઇ છે. આના પછીનો સાહિત્યને લગતો વિભાગ આના હિસાબે મોળો છે. એમા પાલિમાં રચાયેલાં ત્રણ પિટકો અને એના ૧૭ (૭+૫+૫) વિભાગોનો તથા અ. મા. આગમોનો નામોલ્લેખ છે તેમજ બૌદ્ધોના તેમજ જૈનોના કેટલાક મૌલિક અને આદિમ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા છે.

૨ "ભારતીય વિદ્યા" (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૯૩–૨૧૨)માં પં. નાથૂરામજી પ્રેમીનો "पउमचरिय और पद्मपुराण" નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પાઇય અને સં. એ બે **રામાયણ**ની તુલના છે. વળી **પઉમચરિય**ને **વીરસંવત્** ૫૩૦ની કૃતિ માનવાની તરફેણમાં મત ઉચ્ચારાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૯૭)

નિમ્નલિખિત પદ્યના ભાવનુ સૂચન કરુ છુ —

" ऊण अइरित्त वा ज एत्थ कय पमायदोसेण ।
त मे परिपूरेउ समन्तु इह पण्डिया सव्व ॥ ११६ ॥ "

અન્તમાં વિક્રમસિંહે રચેલા ' પારસી-સંસ્કૃત ' કોષના મંગલાચરણરૂપ અને સં०, પ્રા०, સૌ० અને માગધીમા રચાયેલા ચરણવાળુ નિમ્નલિખિત [1]પદ્ય રજૂ કરી સૌ કોઇનુ સાનંદ મંગળ ઇચ્છુ છુ —

[2]" यद्गौरद्युतिदेहसुन्दररदज्योत्स्नाजलौघे मुदा
दट्ठूणासणसेयपकयमिण नूण सर माणस ।
एय चिंतिय झत्ति एस करदे न्हाणम्मि हसो मदिं
शा पक्खालदु भाल्दी भयवदी जड्डाणुलित्त मण ॥ "[3]

---

१ પ્રે० અ० ગ્ર० (પૃ ૩૬૭–૩૭૧)મા ડૉ બનારસીદાસનો "विक्रमसिंहरचित पारसी–सस्कृत कोष" નામનો લેખ છપાયો છે તેમા પૃ ૩૭૦મા આ પદ્ય અપાયુ છે ચોથા ચરણની શરૂઆતમા सा છપાયુ છે તે शा જોઈએ એટલો મે ફેરફાર કર્યો છે ૨ જેના ગૌર (શ્વેત) પ્રભાવાળા દેહ અને સુન્દર દાતની ચન્દ્રિકારૂપ જલસમૂહમા (એના) આસનરૂપ શ્વેત કમળને સાનંદ જોઈને આ ખરેખર ' માનસ ' સરોવર છે એમ વિચારી એમા સ્નાન કરવાનો વિચાર આ હંસ કરે છે તે ભગવતી ભારતી જડતાથી લિપ્ત ચિત્તનુ પ્રક્ષાલન કરો ૩ આ નિબંધ પૂરો કર્યા પછી જોસફ ટી શિપલે (Shipley) દ્વારા સંપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol 1) મારા જોવામા આવ્યુ એમા પૃ ૪૮૧-૪૯૦મા ભારતીય સાહિત્યના એક વિભાગરૂપે 'પ્રાકૃત' સાહિત્ય ઉપર ડૉ ઉપાધ્યેનો લખેલો લેખ છપાયેલો છે આમાથી એકાદ બાબત સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ નવીન બાબત આ નિબંધ તપાસી જતી વેળા ઉમેરવા જેવી જણાઈ છે મારે અંગ્રેજીમા આ સંબંધમા વિસ્તૃત પુસ્તક લખવાની ભાવના છે અને એથી મે એ દિશામા થોડોક પ્રયાસ પણ કર્યો છે એનુ પૂરેપૂરૂ સક્રિય ફળ આવે તે પહેલા પણ કોઈ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનને હાથે આ વિષયનુ સાંગોપાંગ અને સમુચિત નિરૂપણ થઈ એ પ્રકાશિત થશે તો મને આનંદ થશે.

પુરવણી

પૃ. ૯, પં. અંત્ય. **પચ્ચક્ખાણ-ભાસ** ઉપર જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિક્રમસંવત્ ૧૭૫૮માં રચેલા ગુજરાતી વાર્તિકમાં ગુજરાતીને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને સાથે સાથે એની પ્રશંસા કરી છે. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ ગુજરાતીને 'લોકગિરા' કહી છે.

પૃ. ૫૧, પં. ૨૨. આમાં માગધી ભાષા અને સાહિત્યનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

પૃ. ૬૯, પં. ૬. આ કૃતિના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્નલિખિત ૧૪મું પદ્ય વિચારતાં એમ લાગે છે કે અશ્વતર, કપિલ, કંબલ, કોહલ, કૌણ્ડિન્ય અને વસિષ્ઠ એ છયે પણ કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર કે પછી નાટ્યશાસ્ત્ર રચી તેમાં છંદોનું નિરૂપણ કર્યું હશેઃ—

"वाञ्छन्ति यतिं पिङ्गल-वसिष्ठ-कौण्डिन्य-कपिल-कम्बलमुनयः ।
नेच्छन्ति भरत-कोहल-माण्डव्या-ऽश्वतर-सैतवाद्याः केचित् ॥ १२ ॥"

[1]**છંદોઽણુસાસણ**—જિનેશ્વરસૂરિએ ૨૩ ગાથામાં આ છંદને લગતી નાની કૃતિ જ. મ.માં રચી છે. એમાં ગાથા અને એમાંથી ઉદ્ભવતા અન્ય છંદોનું નિરૂપણ છે.

છંદકોસ—જૈનાનન્દ-પુસ્તકાલયની ૨૭૬૦ ક્રમાંકવાળી ચાર પત્રની હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૧૪માં શ્રાવક દેદા દ્વારા લખાયેલી છે એમ એની અંતિમ પંક્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. એની પહેલાંની ત્રીજી પંક્તિ નીચે મુજબ છેઃ—

"जयप्रभेण दोहेहरस्थितेन लिखितोऽयं छन्दकोसः"

આ ઉપરથી જયપ્રભ જ આ **છંદકોસ**ના રચનાર હોય એમ લાગે છે.

---

૧ **જિનરત્નકોશ** (પૃ. ૪૬૫)માં આનો **છંદોઽનુશાસન** તરીકે નિર્દેશ છે. આના ઉપર મુનિચન્દ્રસૂરિએ સં.માં વૃત્તિ રચી છે.

આ છન્દકોસમા ૭૫ ગાથા છે તેમા પહેલી અને છેલ્લી ગાથા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે —

' आजोयणट्ठियाण सुरनरतिरियाण हरिससजपे(ण)णी ।
सरसरसवन्नछदा सुमहत्था जयउ जिणवाणी ॥ १ ॥ "

" इय पाइयछदाण कइवइ(य)नाम(मा)इ सुप्पसिद्धाइ ।
भणियाइ लक्खलक्खणजुय(या)इ इह छंदकोसम्मि ॥ ७१ ॥ "

છ'દોલક્ખણ—અમદાવાદના ડહેલાના ભડારમા છન્દોલક્ષણ નામની જે પાઇય કૃતિ હોવાનો જિનરત્નકોશ(પૃ ૧૨૭)મા ઉલ્લેખ છે તે આ છે

[1]છન્દશેખર—રાજશેખરની આ કૃતિનુ પાચમુ–અતિમ પ્રકરણ જે સ મા છે એમા ' ઉત્સાહ 'થી માડીને ' દ્વિપદી ' સુધીના અપભ્રશ છન્દો વિષે નિરૂપણ છે

પિગલસાર—જિનરત્નકોશ(ભા ૧, પૃ ૨૪૯)મા આ કૃતિ પાઇયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે વિ સ ૧૬૬૨ની આસપાસમાં થઇ ગયેલા કવિ રાજમલ્લે પાઇય, અપભ્રશ તેમજ સ મા પિગલગ્રન્થ (છન્દોવિદ્યા) રચેલ છે[2] તે શુ આ જ કૃતિ છે?

પૃ ૭૫, પ ૧૬ પછી **હસ્તિમલ્લના નાટકો**—[3]જ સ ૧૨૯૦થી ૧૩૪૭ના ગાળામા વિદ્યમાન, સ અને કાનડી ભાષાના જાણકાર અને ગોવિન્દભટ્ટના પુત્ર દિગબર હસ્તિમલ્લે **અજના–પવનજય**, [4]**મૈથિલી–કલ્યાણ**, [5]**વિક્રાન્તકૌરવ** યાને **સુલોચના** અને **સુભદ્રાહરણ** એમ ચાર નાટકો રચ્યા છે આ ઉપરાત **ઉદયનરાજ**, **ભરતરાજ** અને **મેઘેશ્વર** એ ત્રણ નાટકો તેમજ **પ્રતિષ્ઠાતિલક** પણ એમની કૃતિ તરીકે ગણાવાય છે[6]

---

૧ આની એક હાથપોથી વિ સ ૧૧૭૯મા લખાઇ છે જુઓ જિનરત્નકોશ (પૃ ૪૬૫) ૨ જુઓ શ્રી મૂલચદ કિ કાપડિયા તરફથી વીર–સ ૨૪૭૪મા પ્રકાશિત **જૈનાચાર્ય** (પૃ ૧૩૯) ૩ જુઓ **જૈનાચાર્ય** (પૃ ૧૮૬) ૪ આ મા દિ જૈ ગ્ર મા વિ. સ ૧૯૭૩મા પ્રકાશિત છે ૫ આ મા દિ જૈ ગ્ર મા વિ સ ૧૯૭૨મા પ્રસિદ્ધ થયેલુ છે ૬ જુઓ **જૈનાચાર્ય** (પૃ ૧૮૭)

પૃ. ૭૮, પં. ૧૭ પછી. **વીથી**—રામપાણિવાદે **ચન્દ્રિકા** અને [1]**લીલાવતી** નામની બે વીથી રચી છે.

પૃ. ૮૨, ટિ. ૧ (ચાલુ). **તરંગવઈ**-વિસેસા૦ની [2]હેમચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહદ્વૃત્તિ નામે **શિષ્યહિતા** (પત્ર ૬૪૯)માં **તરંગવઈ**નો લૌકિક કથા તરીકે ઉલ્લેખ છે તો શું આ કથા **અણુઓગદ્દાર** (સુ. ૧૩૦, પત્ર **૧૪૯**આ) ઇત્યાદિમાં લોકોત્તર કથા તરીકે નિર્દેશાયેલી કથાથી ભિન્ન છે?

પૃ. ૮૯, પં. ૭. ૧૧ ઉપાખ્યાનોથી અલંકૃત આ **પઉમચરિય**માં રૂપગંધ અને માત્રાબંધની વિવિધતા જોવાય છે. આમાં [3]દોધક છંદ સાત વાર, શશિકલા એક વાર અને [4]શાર્દૂલવિક્રીડિત ચાર વાર વપરાયેલ છે. ૫૦ એં૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

"પછી છંદ [5]બૃહત્સંહિતામાં છે નહિ. આ વિશિષ્ટ પ્રયોગના આધારે હું વિમલસૂરિને વરાહમિહિર અને [7]માઘના પછી સાતમા શતકના અંતમાં મૂકું છું."

૫૦ ચ૦ (પ. ૧૧૮, શ્લો. ૧૩૦)ને અંગે ૫૦ એં૦આ૦માં કહ્યું છે:—

"પ્રસ્તુત ગાથામા જે **પઉમચરિય**ની રચનાનું વર્ષ નોંધ્યું છે, તે અન્ય જૈન કવિએ પૂર્વકાળમાં રચેલ પ્રાકૃત પઉમચરિય સમ્ભવે છે, નહિ કે ઉત્તરકાળમાં વિમલસૂરિએ રચેલ **પઉમચરિય.**"

આ એક વિલક્ષણ બલ્કે અસંગત કલ્પના છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે ૫૦ ચ૦ ઉપર ગ્રીક અસર છે એમ માની એનો રચનાસમય નક્કી

---

૧ આ એક અંકવાળી વીથી ઇ. સ. ૧૯૪૭મા Journal of the Travancore Univ. Oriental Mss. Library (III, 2–3)માં છપાઇ છે. ૨ આને બદલે ૫૦ એં૦ આ૦ (પૃ. ૨૦૩)માં હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે તે ભૂલભરેલો છે. ૩ આ છંદમાં **શિશુપાલવધ** (સ. ૪)નું ૪૫મું પદ્ય છે, અને સ. ૧૫નું ૯૬મું પદ્ય સ્રગ્ધરામાં છે. ૪ ૫૦ એં૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં **માઘે** આ એક વાર વાપર્યાનું કહ્યું છે તે કથન ભ્રાન્ત છે, કેમકે સ૦ ૧, શ્લો. ૭૫; સ૦ ૧૭, શ્લો. ૬૯; અને સ૦ ૧૯, શ્લો. ૨૦ એમ ત્રણ શ્લોકો શાર્દૂલ૦માં છે. ૫ શશિકલા. ૬ આમાંના કેટલાંક પદ્યોના છંદનાં નામ વિષે આપણે અદ્યાપિ અજ્ઞાત છીએ. ૭ આ કવિના **શિશુપાલવધ** (સ. ૭)ના શ્લો. ૧૬–૧૮ ને ૪૨ ઉત્તરાપથની સ્ત્રીના પહેરવેશ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

કરતી વેળા એ વાત ધ્યાનમા રાખવી ઘટે કે **યવન-જાતક**ની નેપાનની હાથપોથી કેટલાક વર્ષો પર મળી આવી છે એમા ગ્રીક અસર છે, છતાં એનો સમય ઇ સ ૧૬૯નો ગજૂર કરાયો છે.

પૃ ૧૦૪, પ ૧૬ પછી **સિરિચંદકેવલિચરિય**—સિદ્ધર્ષિએ (ગુમ)-સવત ૫૬૮મા એટલે કે [1]વિ ગ ૯૭૪મા જે સ મા **શ્રીચન્દ્રકેવલિચરિત્ર** રચ્યુ છે તેમા એમણે આની પૂર્વે રચાયેલા પાઇય ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

પૃ ૧૦૫, પ ૧૫ આ કથાનો જિનરત્ને સ માં પદ્યરૂપે **લીલાવતીસાર** એ નામથી ઉદ્ધાર કર્યો છે આ મહાકાવ્યના દ્વિતીય ઉત્સાહની પુષ્પિકા ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂળ કથા પાઇયમા છે અને એનુ નામાતર **નિર્વાણલીલાવતીકથા** છે જુઓ જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૪૩)

પૃ ૧૦૬, પ ૧૪ પાર્વતી અને ઈશ્વરના ભક્ત આ કવિએ પોતાની પત્નીની પ્રાર્થના પરથી કહેલી [2]દિવ્ય-માનુષ પ્રકારની આ [3]**લીલાવઈકહા** કાવ્યાલકારમા દર્શાવાયેલા કથાના લક્ષણને અનુરૂપ છે [4]મુખ્યતયા ગાથામા રચાયેલી આ કથાનો શ્લો ૬૦૭ [5]ગલિતક (?)માં, શ્લો ૧૧૭૦ પૃથ્વીમા, શ્લો ૧૨ વશસ્થમા અને શ્લો ૨૪ અને ૬૬૮

---

૧ જુઓ જૈ સા મ ઇ (પૃ ૧૮૫-૬) ૨ બીજા બે પ્રકારો તે માનુષ અને દિવ્ય છે જુઓ ગા ૩૫ **ધ્વન્યાલોક** (ઉદ્દ્યોત ૩, પૃ ૧૪૫)મા દિવ્ય-માનુષ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ૩ સિ જૈ ગ્ર તરફથી સ ટીકા, પરસૂચી અને ડૉ ઉપાધ્યેની અગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ (સ પર્યાય અને અર્થ વિનાના) શબ્દકોશ સહિત આ ઇ સ ૧૯૪૯મા છપાવાઈ છે આ ટીકાના કર્તા શ્વેતાબર મુનિ હશે એમણે 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિને પૃ ૨૦ ને ૨૯૩મા 'પ્રભુશ્રી' કહ્યા છે આથી આ ટીકાકાર એમના પછી (ઇ સ ૧૧૭૨ પછી) અને ટીકાની એક હાથપોથી ઇ. સ ૧૪૦૪ની મળે છે આ હિસાબે એના પહેલા થયા છે મલયસાગરકૃત ટીકાવાળી અજ્ઞાતકર્તૃક **લીલાવતી**ની હાથપોથી અહીના જૈનાનન્દ-પુસ્તકાલયમા છે ૪ શ્લો ૪૯ ને ૫૦ની વચ્ચે ગદ્યાત્મક લખાણ છે ૫ દરેક પાદમા સોળ અક્ષરો છે ર, ન, ન, જ અને જ એમ પાચ ગણ અને છેલ્લે ગુરુ અક્ષર છે આમ આ કોઈ અક્ષરવૃત્ત છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં છે. **લીલાવઈકહાની** ભાષા " મરહટ્ઠ–દેસિ–ભાસા " છે એમ કવિએ જાતે ગાથા ૧૩૩૦માં કહ્યું છે. એમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અપભ્રંશનો પાસ જોવાય છે. ડૉ ઉપાધ્યેએ [1]પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના સમય વિષે કામચલાઉ વિધાન તરીકે ઇ. સ. ૮૦૦નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. [2]એમણે કહ્યું છે કે લગભગ ૧૨૦ ગાથા પછીની સ. ટીકા [3]છાયા જેવી છે. ગા. ૨૪ વાગ્ભટના **કાવ્યાનુશાસનની અલંકારતિલક** નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પૃ. ૨૧)માં, ગા. ૨૫ **સરસ્વતીકંઠાભરણ**(પૃ. ૫૨૯)માં તેમજ ગા. ૧૦૯૧ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત [4]**છંદોઽનુશાસન**[5] (પત્ર ૧ અ)માં જોવાય છે. ગા. ૨૨૨ **વજ્જાલગ્ગ**ની ગા. ૬૫નું અને ગા. ૧૧૪૧ ગા. ૨૧૯નું સ્મરણ કરાવે છે.[6]

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૧. **મલયસુંદરીચરિય**—હરિરાજે આ ચરિત્ર

---

૧ આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૮–૪૦)માં **લીલાવતી** નામની કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વળી અહીં કથાના મુખ્ય દૃશ્યરૂપ સપ્ત–ગોદાવરી–ભીમ તથા કથાના નાયક હાલ તેમજ આ કથાની ભાષા વિષે વિચાર કરાયો છે. ૨ જુઓ એમની ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫). ૩ એજન (પૃ. ૧૫ અને ૮૬). છાયા તરીકે ખૂટતો ભાગ ડૉ. ઉપાધ્યેએ પૂરો કર્યો છે. ૪ ' એ ' અને ' ઓ ' પદને અંતે હ્રસ્વ હોઈ શકે એ દર્શાવવા આ અવતરણ અપાયું છે. આ માટેનું બીજું અવતરણ ગા. સ. (૧–૭૫)નું છે. પ્રથમ અવતરણનો પૂર્વાર્ધ **સુરસુંદરીચરિય** (પરિ. ૩, શ્લો. ૨૪૫)ના પૂર્વાર્ધ સાથે મળે છે. ૫ આમાં નૃત્ય સાથે સંબદ્ધ અને **પિંગલ** તથા **કેદાર** દ્વારા નહિ નિર્દેશાયેલા એવા નટચરણ અને નૃત્તગીતિ એ નામનાં બે સં. છંદોનાં લક્ષણો છે એ કોઈ જૈન (?) આચાર્યે નૂતન સંજ્ઞાઓમા સૂત્રોમાં રચેલી **રત્નમંજૂષા** (અ. ૩) સાથે પૂરેપૂરાં મળે છે. આ **રત્નમંજૂષા** ઉપર કોઇ જૈનનું ભાષ્ય છે. એમાં આ છંદોને અંગે જે એકેક ઉદાહરણ છે તે યતિની અપેક્ષાએ **છંદોઽનુશાસન**નાં ઉદાહરણ કરતાં કતરતાં છે જુઓ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ તરફથી ઇ. ૧૯૪૯માં પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત **સભાષ્ય રત્નમંજૂષા**નાં અંગ્રેજી ટિપ્પણ (પૃ. ૫૧–૫૨). વિશેષ માટે જુઓ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૬૬, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ થનારો મારો લેખ નામે " નટચરણ અને નૃત્ત(ત્ય)ગતિ. " ૬ જુઓ ડૉ. ઉપાધ્યેની પ્રસ્તાવના તેમજ અંગ્રેજી ટિપ્પણો. આ બંનેમાં કથાનો સારાંશ અપાયો છે.

પાઇયમા પદ્યમા ૮૦૦ શ્લોકમા રચ્યુ છે [૧] વળી કોઈકે ૧૨૯૬ ગાથામા પાઇયમા આ રચ્યુ છે [૨]

પૃ ૧૨૩, પ ૯ પછી [૩]નાણચન્દચરિય—વામનચન્દ્રે આ પાઇયમા રચ્યુ છે, અને એનુ કન્નડ ભાષાતર પૂજ્યપાદ યોગીએ કર્યું છે આ ભાષાતરનો ઉલ્લેખ ઇ સ ૧૬૫૯મા રચાયેલા આ જ નામના કન્નડ ગ્રથમા છે

જસહરચરિય—માનદેવેન્દ્રે આ રચ્યુ છે એના ઉપર પદ્મસુન્દરગણિની વૃત્તિ છે [૪]

પૃ ૧૨૭, પ ૧૪ ધર્મદાસગણિની **ઉવએસમાલા**માં લગભગ ૭૦ કથાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે એના અનુકરણરૂપ અને આશરે એના એક પચમાશ જેવડી **ધમ્મોવએસમાલા**મા ૧૫૮ કથાનુ સૂચન છે વિ સ. ૯૧૫મા ૫૭૭૮ શ્લોક જેવડા સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં કેટલાક [૫]અવતરણો છે આ વિવરણ સામાજિક, સાસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે [૬] આમા જ મા મા સુભાષિતો છે [૭]વિવરણગત કથાઓમા પદ્યની સાથે સાથે ગદ્ય પણ છે

ધમ્મોવએસમાલા ઉપર વિજયસિહસૂરિએ વિ સ ૧૧૯૧મા આ વિવરણને આધારે ૧૪૮૭૧ શ્લોકપ્રમાણ વિસ્તૃત વિવરણ પાઇયમાં રચ્યુ છે, પણ બેમાથી એકે વિવરણકારે મૂળકારના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી [૮]

નેમિચરિય ને કુમુણિચરિય—જયસિહસૂરિકૃત [૯]વિવરણની પ્રશસ્તિ

---

૧ જુઓ **જિનરત્નકોશ** (પૃ ૪૬૫) ૨ એજન (પૃ ૩૦૨) ૩ **જિનરત્નકોશ** (પૃ ૪૬૫)મા આને જ્ઞાનચન્દ્રચરિત્ર કહ્યુ છે ૪ એજન(પૃ ૪૬૬). ૫ પૃ ૭મા વદિકાચાર્યની કોઈ કૃતિમાથી સ અવતરણ અપાયુ છે અવતરણોની સૂચી પરિશિષ્ટ તરીકે અપાઈ છે ખરી પણ એના મૂળનો નિર્દેશ નથી ૬ પૃ ૭૫મા રાધાવેધનો, પૃ ૮૨મા કબલચણનો અને પૃ ૧૯૦મા યન્ત્રમય કપોતનો નિર્દેશ છે ૭ વિવરણ (પૃ ૧૫૯)માની ગામડિયાની કથા " મૂરખો " નામની લોકવાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે આ કથામા જોહાર શબ્દ ' જુહાર 'ના અર્થમા વપરાયો છે ૮ વિ સ ૧૩૨૪ની આસપાસમા મુનિદેવસૂરિએ સ વિવરણ રચ્યુ છે તેમા પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે ૯ વિવરણના અતમા મહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધરો

(પૃ. ૨૨૯)માં આ સૂરિએ [1]નેમિચરિય નામની પોતાની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વિવરણમાં જે [2]દુમુણિચરિય અને દ્વિમુનિચરિત્રની કેટલીક વાર ભલામણ કરાઈ છે તે કૃતિ શું આ વિવરણકારની છે અને પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં સૂચવ્યા મુજબ શું એ પ્રાકૃતમાં છે?

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. [3]ગુરુતત્તવિણિચ્છય—ગુરુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનરૂપ આ પ્રાસાદિક કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ જ૦ મ૦માં ચાર ઉલ્લાસોમાં રચી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૦૮, ૩૪૩ ૧૮૮ અને ૧૬૬ [4]ગાથા છે. પ્રથમ ઉલ્લાસમાં વ્યવહાર-દૃષ્ટિ અને નિશ્ચય-દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખલા-દલીલપૂર્વક સમજાવાયું છે. તર્ક અને સિદ્ધાંતનું સમતોલપણું સાચવીને બીજા ઉલ્લાસમાં આગમાદિ પાંચ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. ત્રીજા ઉલ્લાસમાં પાર્શ્વસ્થાદિ કુગુરુઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં ઉપસંપદ્ લેવાની અર્થાત્ ગચ્છાંતર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન તો એટલુ બધું વિશદ, વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયું છે કે જૈન સંઘનો અને ખાસ કરીને સાધુસંઘના વિશિષ્ટ અને સમુચિત બંધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરો પાડે છે. ચોથા ઉલ્લાસમાં સુગુરુનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. પુલાકાદિ પાંચ નિર્ગ્રન્થોનું નિરૂપણ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા વિસ્તારથી અપાયું છે કે એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય છે ટૂંકમાં,

---

અને જંબૂસ્વામીથી માંડીને દેવવાચક સુધીના ૨૪ શ્રુતસ્થવિરોનું સંકીર્તન છે, અને ત્યાર બાદ ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી ૩૧ પદ્યની પ્રશસ્તિ જ. મ.મા છે.

૧ સં. છાયા સહિત પ્રકાશિત **ધમ્મોવએસમાલા**ની ઇ. સ. ૧૯૪૯ની આવૃત્તિના "પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય" (પૃ. ૧૫)માં આની તાડપત્રીય પ્રતિગત પ્રશસ્તિનો થોડોક ભાગ અપાયો છે. આ કૃતિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી હશે. ૨ આના વિષયાદિ માટે જુઓ. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અં. ૯)મા છપાયેલો મારો લેખ "દુમ્મુણિયચરિય યાને દુમુણિચરિઅ(ય)" ૩ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ, ગુ૦ પ્રસ્તાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા તેમજ ચાર પરિશિષ્ટો સહિત આ કૃતિ જૈ૦ આ૦ સ૦ તરફથી ઇ. સ ૧૯૨૫માં છપાવાઈ છે. ૪ આ એકંદર ૯૦૫ ગાથામાંની કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓમાંથી અહીં વણી લેવાઈ છે અને એ બાબત સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં સૂચવાઈ છે.

ભારતીય સપ્રદાયોમા ગુરુ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારને આ ચરણકરણાનુયોગની સવૃત્તિક કૃતિ અમૂલ્ય સાધનરૂપ છે

[1]કુવક્ખકોસિયસહસ્સકિરણ યાને **પવયણપરિક્ખા**—[2]અગિયાર વિસ્સામ (વિશ્રામ)મા વિભક્ત આ પદ્યાત્મક કૃતિને એના કર્તા મહોપાધ્યાય [3]ધર્મસાગરગણિએ પ્રથમ નામથી ઓળખાવી છે, જ્યારે હીરવિજયસૂરિએ આ કૃતિને માન્ય કરતી વેળા એનુ બીજુ નામ પાડ્યુ છે અને એના પ્રત્યેક વિસ્સામના અતમા વિ સ ૧૬૨૯ના ચૈત્ર સુદ દસમની તિથિ નોધી છે પહેલા વિસ્સામમા તીર્થના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ છે ત્યાર પછીના દસ વિસ્સામમા દિગબર, પૌર્ણમીય, ખરતર, આચલિક, સાર્ધપૌર્ણમીય, (ત્રિસ્તુતિક) આગમિક, લુપક, કડુક, બીજામતિ અને પાશચન્દ્રીયના મતોની આલોચનાપૂર્વક તે તે મતોની ઉત્પત્તિ ગ્રથકારે સૂચવી છે ગ્રથનો લગભગ એક ચતુર્થાશ જેટલો ભાગ ખરતરોની ચર્ચાને લગતો છે, બીજા ચતુર્થાશ જેટલા ભાગમા દિગબરો અને લુપકોને લગતી હકીકત છે, બાકીના અડધા ભાગમા અવશિષ્ટ સાતનો અધિકાર છે આ દસેને ગ્રથકારે 'કુપાક્ષિક' કહ્યા છે

પૃ ૧૬૨, પ ૧૧ પછી **સિદ્ધભૂપદ્ધતિ-ટીકા**—ઉત્તરપુરાણની પ્રશસ્તિમા નિર્દેશાયેલ આ કૃતિ ધવલાકાર વીરસેને ક્ષેત્રગણિતને અગે રચી છે શુ આ અપ્રાપ્ય કૃતિ પાઇયમા હશે?

---

૧ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત આ કૃતિ પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગમા ઋ. કે શ્વે સસ્થા તરફથી ઇ સ ૧૯૩૭મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે બીજા ભાગના અતમા સ મા બીજક છે સપાદક આગમોદ્ધારકે બને ભાગમા સાક્ષીભૂત ગ્રથો, વિશેષ-નામો, સાક્ષીરૂપ પાઠો અને સ વિષયાનુક્રમ આપેલ છે ૨ આમા અનુક્રમે ૧૦૧, ૭૫, ૧૪૧, ૨૩૯, ૫૯, ૧૩, ૩૬, ૧૭૩, ૮૨, ૧૨ ને ૬૯ પદ્યો છે ૩ એમણે ૬૨ ગાથામા તત્ત્વતરગિણી વિ સ ૧૬૧૫મા રચી એને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે આ કૃતિમા તિથિઓની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિષે 'તપા' ગચ્છની માન્યતાને આગળ રાખી ખરતરોની માન્યતાનુ ખડન કરાયુ છે આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સ વૃત્તિ સહિત ઋ કે શ્વે સસ્થા તરફથી ઇ સ ૧૯૩૪મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૪. [1]કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પં. નેમિચન્દ્ર જૈનની હિંદી [2]પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ૧૧મી સદીમાં પાટણમાં એક [3]જૈન ગણિતનો ગ્રંથ લખાયાનો ઉલ્લેખ છે. એનું નામ તો અપાયું નથી, પરંતુ આમાં મિશ્રિત પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્રેણિ, વ્યવહાર અને કુટ્ટકની રીતે અપાયાનો ઉલ્લેખ છે. સર્વનંદીએ [4]ગણિત–જ્યોતિષને અંગે કોઈ કૃતિ રચી છે (પૃ. ૬).

પૃ. ૧૭૨, પં. ૨ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)માં અર્હચ્ચૂડામણિસારને પ્રશ્નશાસ્ત્રનો સૌથી પ્રથમ સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગણ્યો છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે અને એના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનું નામ બતાવાય છે. આ કૃતિનાં બે આદ્ય પદ્યો અહીં અપાયાં છે.

પૃ. ૧૭૩, પં. ૧૦. આયનાણતિલય—આ 'આય'પ્રશ્નપ્રણાલીની કૃતિ છે.[5] જિનરત્નકોશમાં સૂચવાયા મુજબ વોસરિસદ્દે ૭૫૦ ગાથામાં ૨૫ પ્રકરણોમાં સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત આ કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૭૭, પં. ૭. સૂયગડ (સુય૦ ૧, અ. ૮)ની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૯૨)ની શીલાંકસૂરિકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે યોનિપ્રાભૃતકથી અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય–વીર્ય જાણવું. તાર્કિકશિરોમણિ મલ્લવાદીએ એક પદ્ય રચી એના પર જે દ્વાદશાર–નયચક્ર નામનું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય રચ્યું છે તેના ઉપર સિંહસૂરગણિની ટીકા છે. એમાં યોનિપ્રાભૃતના ઉલ્લેખપૂર્વક

૧ આ સં. કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને વિવેચન તેમજ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત ભારતીય જ્ઞાનપીઠ(કાશી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૨ આમાં પાટી–ગણિત, બીજ–ગણિત, સમતલ–રેખાગણિત, ઘનરેખા–ગણિત, ગોલીયરેખા–ગણિત, ચાપીય અને વક્રીય ત્રિકોણમિતિ, પ્રતિભા–ગણિત, શૃંગોન્નતિ–ગણિત, પંચાંગનિર્માણ–ગણિત, જન્મપત્રનિર્માણ–ગણિત, ગ્રહયુતિ અને ઉદયાસ્ત સંબંધી ગણિત એમ ગણિતના અનેક પ્રકારો સંબંધી માહિતી અપાયેલી છે. ૩ જૈન ગણિતના વિકાસનો સુવર્ણયુગ છઠ્ઠીથી બારમી સદીનો ગણાય છે. એને અંગેની મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિ ૧૮મી સદી સુધી રચાઈ છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫–૬). ૪ ફલિત–જ્યોતિષ ઉપર જૈન ગ્રંથો છે. સાથે સાથે કેટલીક જૈન કૃતિનાં નામ છે. ૫ આનાં બે આદ્ય પદ્યો કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧)માં અપાયાં છે.

સચિત્ત અને અચિત્ત એમ બે પ્રકારની યોનિનો નિર્દેશ છે એમ કહી ટીકાકારે સચિત્ત યોનિના દ્રવ્યોના સયોજનથી દાત વિનાના મનુષ્યો, સર્પો ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરાય છે અને અચિત્ત યોનિના દ્રવ્ય મેળવવાથી સોનુ, રૂપુ, મોતી, પરવાળા બને છે એમ કહ્યુ છે

પૃ ૧૯૪, ૫ ૨૩. એમ કૃષ્ણમાચારિયરે History of Classical Sanskrit Literature (pp 412-423)મા વડ્ઢકહા અને એના રૂપાતરો વિષે નિરૂપણ કર્યુ છે

પૃ ૨૦૩, ૫ ૧૮ મહમદ ગઝનવીને હાથે ઇ સ ૧૦૨૬મા થયેલા સોમનાથના ભગનો ઉલ્લેખ આમા છે,[1] જોકે અન્ય સમકાલીન કૃતિમા એ જણાતો નથી

પૃ ૨૧૭, ૫ ૯ 'અપભ્રશ'નુ વ્યાકરણ નામે Historical Grammar of Apabhrams'a ડૉ ગજાનન વાસુદેવ તગારે (Tagare) દ્વારા ચાર પ્રકરણમા તૈયાર કરાયુ છે[2] એમા ઉપોદ્ઘાતમા 'અપભ્રશ' શબ્દ વિષે ચર્ચા છે, અને રચના-સમય અનુસાર કેટલીક 'અપભ્રશ' કૃતિઓનો સક્ષિપ્ત પરિચય છે વિશેષમા પ્રદેશ અને સમયને લક્ષીને પાશ્ચાત્ય, દાક્ષિણાત્ય અને પૌર્વાત્ય 'અપભ્રશ'ની કૃતિઓ નિરનિરાળી ગણાવાઇ છે

પૃ ૨૨૮, ૫ ૧૨ [3]ડાકાર્ણવ—આ એક પદ્યાત્મક 'અપભ્રશ' કૃતિ છે એના નામનો અર્થ 'જ્ઞાનનો સાગર' થાય છે આ તત્રાત્મક કૃતિ અઠ્ઠાવીસ અશમા વિભક્ત છે મૂળ સ૦ છાયા, તિબેટી રૂપાતર

---

૧ આથી તો પાઇયલચ્છીનામમાલા વિ સ ૧૦૨૯મા નહિ, પણ ૧૦૬૯મા રચાયાનુ માનવા હુ પ્રેરાઉ છુ ૨ આ "ડેક્કન કૉલેજ પોસ્ટ-ગ્રૅજ્યુએટ ઍન્ડ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ" તરફથી ઇ સ. ૧૯૪૮મા છપાયુ છે ૩ આનુ સપાદન શ્રી નાગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરીએ કર્યુ છે અને એ કલકત્તાથી "મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ ઍન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડ" તરફથી ઇ સ ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે

અને અંગ્રેજી ટિપ્પણ સહિત અપાયેલ છે. પ્રારંભમાં અંગ્રેજીમાં ૬૪ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના છે. એમાં વ્યાકરણ અને છંદ વિષે નિરૂપણ છે.

પૂર્તિ—પૃ ૭૮, પં. ૧૭. ઇ. સ.ના ૧૮મા સૈકામાં ઘનશ્યામે **નવગ્ગહચરિય** નામનું સટ્ટક અને **કલિદૂષણ** નામની સમસંસ્કૃત કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૨૧, પં. ૭ (પછી). [1]**રયણચૂડકહા**—આ કથા **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**ના પ્રશિષ્ય યશોદેવગણિએ રચી છે.

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. [2]**ભાસારહસ્સ**—આ કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ જ. મ માં ૧૦૧ પદ્યોમાં રચી છે. એમાં ભાષાના પ્રકારો સાધુજીવનને લક્ષીને વિચારાયા છે. એના ઉપર સ્વોપજ્ઞ વિવરણ છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૩. [3]**પણ્હાવાગરણ**, **સમવાય** ઇત્યાદિમાં નક્ષત્રો સંબંધી જેટલું નિરૂપણ છે એટલું કોઇ અજૈન કૃતિમાં જણાતું નથી. **જોઇસકરંડગ**માં લગ્નનું જે નિરૂપણ છે તે ભારતીય જ્યોતિષની કેટલીક નવીન બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે.

કેટલીક સૂચનાઓ[4]

પૃ. ૧૦, ટિ. ૧. **નરેન્દ્રચન્દ્રસૂરિ**ને બદલે **નરચન્દ્રસૂરિ** હોવું જોઇએ.

પૃ. ૨૩, પં. ૩. **અપભ્રંશ–કાવ્યત્રયી**ની ભૂમિકા(પૃ. ૮૮)માં **સંક્ષિપ્તસાર** પ્રમાણે ' મહારાષ્ટ્રીમિશ્રાર્ધમાગધી 'નો ઉલ્લેખ છે.

પૃ ૨૩, પં. ૧૯–૨૦. **ઢક્ક**(ટક્કી)ને બદલે **ટક્ક**(ટક્કી) જોઇએ.

પૃ. ૨૬, પં. ૧૮. ઓઢ્ઢજ નહિ પણ ઓડ્ડજ જોઇએ.

પૃ. ૫૬, પં. ૧૯. ૧૦૨૯ સમુચિત નથી. **પાઇયલચ્છીનામમાલા**ની રચના ' ધારા 'માં વસતાં થયેલી છે. **ભોજ**ના રાજ્ય–સમયમાં ' ધારા '

---

૧ જ્ઞાનસાગરકૃત સં. **રત્નચૂડકથાનક**નું પ્રો. હર્ટલે કરેલું જર્મન ભાષાંતર Indische Marchenromaneમાં ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયું છે. ૨ આ મૂળ એની સં. છાયા સહિત શેઠ **મનસુખભાઇ** ભગુભાઇ તરફથી છપાવાયું છે. ૩ આમાં નવ ગ્રહોનાં નામ છે. ૪ પં. **લાલચન્દ્રે** એમનો આશય મારા શબ્દમાં રજૂ કરવા લખ્યું હતું તે પ્રમાણે આ કાર્ય મેં કર્યું છે. સૂચનાઓના મૂલ્યાંકન વિષે તો વિશેષજ્ઞ સ્વયં વિચારી લેશે.

રાજધાની થવાનુ મનાય છે અમિતગતિએ વિ સ ૧૦૫૦મા રચેલો **સુભાષિતરત્નસંદોહ** મુંજના રાજ્યમા રચાયાનો એના અતમા ઉલ્લેખ છે **ભોજના** રાજ્યસમયનો વિ સ ૧૦૭૮નો લેખ મળે છે એથી આ નામમાલા વિ સ ૧૦૬૯મા રચાઇ હોવી જોઇએ

પૃ ૬૩, ૫ ૪ **નદિયડ્ઢં**(સ નદિતાઢ્ય) ગ્રથનુ નામ જણાય છે

પૃ ૬૮, ૫ ૧૦ 'મેવાડ' નહિ પણ રણથભોર (મારવાડ) જોઇએ

પૃ ૭૮, ૫ ૨૫ **ચન્દ્રલેખાવિજય** નામનુ પ્રકરણરૂપક હેમચન્દ્ર-સૂરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રે રચ્યુ છે જુઓ જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૪). પરિચય માટે જુઓ એનુ પૃ ૬૪

પૃ ૮૪, ૫ ૧૨ સોડ્ઢલે **ઉદયસુન્દરીકથામા** **અશોકવતીનો** નિર્દેશ કરી એના કર્તા શ્વે૰ ચન્દનાચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે **અશોકવતી** સ મા હશે

પૃ ૮૯, ૫ ૧૭ **ધમ્મોવએસમાલાના** જયસિંહસૂરિકૃત વિવરણમા પૃ ૮૮મા વ૰હિડીનો કણ્હ-જણ્ય **હિડી** તરીકે નિર્દેશ છે

પૃ ૧૦૦, ૫ ૧૭ 'દાક્ષિણ્ય-ચિહ્ન' એ નામ 'દાક્ષિણ્ય' ગુણને આભારી હશે આ સૂરિના પૂર્વજોનો સબંધ ઉત્તરાપથ સાથે હોવાનુ ને **કુવલય-માલાની** રચના પણ જાવાલિપુરમા થયાનુ આ કૃતિ પરથી જણાય છે

પૃ ૧૦૩, ૫ ૫-૬ જે ભા ગ્ર સૂ (પૃ ૪૪)મા થોડુક સુધારી 'ऽस्मादभिन्नो ज्ञायते' વાચવાનુ પ લાલચન્દ્ર સૂચવે છે

પૃ ૧૦૬, ૫ ૧૭ ને **૨૬** પ્રત્યેક પરિચ્છેદમા ૨૫૦ અને કુલ્લે ૪૦૦૦ ગાથા છે

પૃ **૧૦૭**, ૫ ૨૫ તેમજ પૃ ૪૭, ૫ ૧૫ 'નાણ' શબ્દ સપાદકે જોડ્યો છે તે યોગ્ય નથી ખરુ નામ **પચમીમાહપ્પ** હોવુ જોઇએ[1]

પૃ ૧૦૭, ૫ ૨૫ આ કથાના એક ચતુર્થાશનો પ લાલચન્દ્રનો

---

૧ જુઓ ઇ સ ૧૯૪૯ના જુનના "પુસ્તકાલય"ના અકમા છપાયેલી પ લાલચન્દ્રની સમાલોચના

ગુ. અનુવાદ **પંચમી-માહાત્મ્ય** નામથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

પૃ. ૧૧૧, પં. ૯-૧૦. જે. ભાં. ગ્રં. સૂ.માં ક્રમાંક ૧૩૧ અને ૧૩૭ તરીકે જે **વિલાસવઈકહા**ની નોંધ છે તે એક જ ગ્રંથની છે. તેથી એ બંનેનો પૃ. ૪૫માં ભેગો પરિચય અપાયો છે. આ ગ્રંથનો થોડો નમૂનો અ૦ કા૦ ત્ર૦ની ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧-૨)માં અપાયો છે. આ ગ્રંથની જેસલમેરના હાથપોથીઓની પ્રતિકૃતિ (photo) તૈયાર કરાવાઈ છે. જૈ. સા. સં. ૪(પૃ. ૨૧૭)માંનું લખાણુ ઉપર્યુક્ત પૃ. ૪૫ગત સં. લખાણુનો સારાંશ છે.

પૃ ૧૧૧, પં. ૧૭. જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી આ કૃતિ "વિજયચંદ-કેવલિચરિય" એ નામથી છપાવાઇ છે. 'અભયદેવ' એવો પાઠ માની 'અમૃતદેવ' નામ સૂચવાયું લાગે છે.

પૃ. ૧૧૩, પ. ૮. આ કૃતિના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જૈ. ભાં સૂ. (પૃ. ૩૫૦)માં અપાયા છે

પૃ. ૧૧૭, પં. ૨૦. આની પ્રશસ્તિપૂર્વક આના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જૈ. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦-૨)માં અપાયા છે.

પૃ. ૧૧૮, પં. ૧૬-૭. **મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ** અને **ગુણચન્દ્ર-ગણિ**ને સંભળાવાયેલો આ **કુમારવાલપડિબોહ** એ **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ કુમારપાલને દૃષ્ટાંતપૂર્વક આપેલા ઉપદેશોનું ફળ છે; કુમારપાલની દિનચર્યા તો **કુમારવાલચરિય**માં છે.

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૬. **અંજણાસુંદરીચરિય**નો અંતિમ ભાગ જે. ભાં. ગ્રં. સૂ.(પૃ. ૪૯)માં અને આ ચરિત્રનો પરિચય(પૃ. ૫૪)માં છે. "સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો" નામના [1]લેખમાં આનો નિર્દેશ છે.

---

૧ પં. લાલચન્દ્રનો આ લેખ વિ. સં. ૧૯૯૮માં "મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા"નાં સુવર્ણમહોત્સવ અંક(પૃ. ૫૫-૬૨)માં છપાયો છે.

પૃ ૧૨૯, ૫ ૧૩ રૂપકાત્મક કૃતિઓ તરીકે ભવભાવણા અને મોહપરાજયનાટક તેમજ પ્રાચીન ગુ મા રચાયેલા [1]ત્રિભુવનદીપક-પ્રબન્ધનો ઉલ્લેખ થઇ શકે

પૃ ૧૩૩, ૫ ૧ સેતુસરણિ એ ટીકાનુ નામ તો નથી?

પૃ ૧૩૫, ૫ ૯-૧૧ કુવલયમાલામા તિઉરિસચરિયનો ઉલ્લેખ છે આ પાઇય કૃતિ હોવા સભવ છે એના કર્તા દેવગુપ્ત એ આ કથાકારના પૂર્વજ ગુરુ દેવગુપ્તસૂરિ હોવા જોઇએ કે જેમનો પરિચય આ કથાની પ્રશસ્તિમા છે.

પૃ ૧૪૦, ૫ ૨૫ વત્સલ નહિ પણ ધધન નામ હોવુ જોઇએ આ ગૃહસ્થે પરિગ્રહપ્રમાણુ કર્યું એને અગેની રચના પાઠ્યમાં છે એના રચનાર ધધન નહિ પણ ધર્મઘોષસૂરિના કોઇક શિષ્ય હશે આ કૃતિનો આદ્ય ભાગ ૫ જૈ ભા સૂ (ભા ૧, પૃ ૭૯૨)મા છે ઇસિમડલયોત્તના કર્તા ધર્મઘોષસૂરિ અન્ય હશે એ બાબત પદ્મ-મદિરગણિની વૃત્તિ સાથેની આ સ્તોત્રની આવૃત્તિમા વિચારાઇ છે

પૃ ૧૪૩, ૫ ૧૯ હુને બદલે દ્ધ તો નહિ વચાયો હોય?

પૃ ૧૪૬, ૫ ૮ જલ્હણદેવની ટીકા નામે સસશતીછાયાના આદ્ય ને અતિમ ભાગ ૫ જૈ ભા સૂ (પૃ ૧૭૮-૧૮૧)મા અપાયા છે

પૃ ૧૪૭, ૫ ૯ વિસમબાણલીલા એ નામ પરથી તો આ કૃતિમા કામદેવની લીલાનુ વર્ણન હશે

પૃ ૧૪૭, ૫ ૧૮ ૧૫૩ ગાથાવાળા એક ગાહાકોસના આદ્ય અને અતિમ ભાગ ૫ જૈ ભા સૂ (પૃ ૭૩૨)મા અપાયા છે

પૃ ૧૫૪, ૫ ૨૦ 'દેવસૂરિના શિષ્ય મુનિચદ્રસૂરિ' એ ઉલ્લેખ બરાબર નથી ૫ જૈ ભા સૂ (પૃ ૧૩૫)મા શ્રાવકવ્રત એ નામપૂર્વક આ કૃતિના આદ્ય ને અતિમ ભાગ અપાયા છે તેમા વ્રત સ્વીકારનાર કહે છે કે હુ સમ્યક્ત્વ સહિત ગૃહિ-વ્રતો સ્વીકારુ છુ અતિમ ઉલ્લેખ

---

1 આ જયશેખરસૂરિકૃત સ પ્રબોધચિન્તામણિનુ રૂપાતર છે

પ્રમાણે પરોપકાર કરવામાં ઉદ્યત મુનિચંદ્ર મુનીશ્વરે આ વ્રતોને સંક્ષેપથી સારી રીતે ઉદ્ધર્યાં. મુનિચન્દ્રસૂરિના યુગપ્રવર શ્રુતધર સુગુરુના શિષ્ય દેવસૂરિ પાસે વ્રતો સ્વીકારાયાં તેને લગતી આ કૃતિ દેવસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચી હશે. આ કૃતિની હાથપોથીના પ્રારંભમાં દેવસૂરિગુરુની પાદુકાઓને પ્રણામ કરાયો છે તેથી પણ આ અનુમાન પુષ્ટ બને છે.

પૃ. ૧૬૪, પં. ૩. કર્તાએ આ કૃતિનો **તીર્થકલ્પ** તેમજ (અંતમાં) **કલ્પપ્રદીપ** એ નામે નિર્દેશ કર્યો છે. આનો કેટલોક ભાગ સં. માં છે. [1]**શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ** (પૃ. ૧૮–૨૧)માં આ કૃતિનો કેટલોક પરિચય પં. **લાલચન્દ્રે** આપ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે ૧૩૬૪ને બદલે ૧૩૮૫ જોઇએ.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૪. **નિવ્વાણકંડ** તો થોડીક ગાથારૂપ છે.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૩. ૫. જૈ. ભાં. સૂ (પૃ ૮)માં **ચૂડામણિ** અને **લીલાવતી**નો થોડોક ભાગ અપાયો છે એ ઉપરથી **લીલાવતી** સં.માં હોય એમ લાગે છે

પૃ. ૧૭૧, પં. ૧૯. **હસ્તકાંડ**નો વિષય સામુદ્રિક હશે

પૃ. ૧૭૧, પં. અંત્ય અને પૃ ૧૭૨, પં. ૧૬–૨૦. **ત્રૈલોક્યપ્રકાશ**માં અર્ઘકાંડ છે અને એમાં મેઘમાલાનો વિષય છે. **ત્રૈલોક્યપ્રકાશ**નું અપર નામ **મેઘમાલા** નથી. **નચ્ચતાજિક**નું બીજું નામ **જ્ઞાનદર્પણ** છે. **ભુવનદીપક**ના કર્તા પદ્મપ્રભસૂરિ છે અને એ ગ્રંથ ત્રૈ. પ્ર થી ભિન્ન છે. ત્રૈ. પ્ર.નું **ત્રૈલોક્યદીપક** એવું નામાંતર નહિ હશે. ત્રૈ. પ્ર. હાલમાં બિકાનેરથી છપાયો છે તે જોવો જોઇએ.

પૃ. ૧૭૪, ૧૭૬ ને ૧૮૩. જુદાં જુદાં ‘ દાર ’ નામથી સૂચવાયેલી કૃતિઓ નિમિત્તજ્ઞાનના કોઇ એક મુખ્ય ગ્રંથના વિભાગરૂપ જણાય છે.

પૃ. ૧૭૫, પં. ૧૨. વાચનાચાર્ય વગેરે નિર્દેશો જોતાં **કરલક્ખણ** શ્વેતાંબરીય કૃતિ જણાય છે.

---

૧ “ શ્રીજિનહીરસાગરસૂરિ–જ્ઞાનભંડાર ” (મારવાડ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૯માં છપાવાયેલ છે.

પૃ ૧૭૫, પ ૧૭ આ કૃતિનુ જાણીતુ નામ કાલ-જ્ઞાન છે એની એક પ્રાચીન હાથપોથી વડોદરાના સ્વ જમનાદાસ વૈદ્ય પાસે હતી એ ઉપરથી એની 'ફોટોકોપી' વર્ષો પહેલા વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મદિરે તૈયાર કરાવી છે

પૃ ૧૭૬, પ ૧૫ પ જૈ ભા મૂ (પૃ ૮૩-૮૪)મા આઠ પદ્યો છપાયા છે

પૃ ૧૭૭ ને ૧૮૦ 'પાહુડ' અતવાળા ગ્રથો પુવ્વના વિભાગ જ હોય એમ એકાતે કહી ન શકાય

પૃ ૧૮૨, પ ૨ આતરિક વિપને લગતુ "ગધવ્વ-નાગદત્તક્ખાણય" ધમ્મોવએસમાલાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ ૧૮૬-૯)મા છે

પૃ ૧૮૪, પ ૨૩ નયુંદાચાર્યે જૈન દીક્ષા છોડી દીધા બાદ કોકશાસ્ત્ર(ચોપાઈ)ની રચના કરી એમ એમણે કહ્યુ છે

પૃ ૧૮૫, પ ૩ ઠક્કર ફેરુના પિતાનુ નામ ચંદ્ર છે પાઇયમા ચદાસુણ એ સમાસને લઇને ચદનુ ચદા બનાવાયુ છે સ મા 'પરમ-જૈન-ચન્દ્રાગજ' છે એમની બીજી કૃતિ રયણપરિક્ખા જે અલાવદીનના રાજ્યમા રચાઇ છે તેમા એમના પિતાનુ નામ ઠક્કુર ચદ્ર જણાવેલ છે

પૃ ૧૮૫, પ ૬ આ 'વિક્રમ' સવત્ સમજવો જોઇએ

પૃ ૧૮૫, પ ૨૩ વિન્છિન્નને બદલે વિરિયન્ન જોઇએ

પૃ ૧૮૭, પ ૨૫ સ મા નહિ, પાઇયમા છે એ મ છાયા સાથે J R A S મા ૧૮૯૫મા પૃ ૫૧૬-૮મા તેમજ સ્વ પૂરણચદ નાહરના જૈનલેખસગ્રહ(ખડ ૧, પૃ ૨૫૬-૨૬૧)મા પ્રકાશિત થયો છે ધમ્મોવએસમાલાની પ્રસ્તાવના(પૃ ૧૬)મા એનુ સૂચન છે

પૃ ૧૯૨, પ ૧૫. વઙ્ઢકહા એ નામ ઉચિત લાગે છે[1] કુવલય માલાની જેસલમેરની હાથપોથીમા આ પાઠ પણ મળે છે 'વઙ્ઢ' શબ્દ પાઇયમા છે

---

[1] પૃ ૬૨ ને ૯૫ માટે પણ આ સૂચન છે

પૃ. ૧૯૩, પં. ૯ ને ૨૪. સુસુહયંદાનું સં. સુસુખચન્દ્રા કરી સરસ્વતી સુંદર વદનરૂપ ચંદ્રવાળી છે તેમ બૃહત્કથા પણ સુમુખ અર્થાત્ પ્રારંભિક ભાગદ્વારા ચંદ્રની જેમ આહ્લાદ પમાડનારી છે એમ અર્થ કરાવો જોઈએ.

પૃ. ૧૯૮, પં. ૬. કુવલયમાલામાંના પરિચયપૂર્વક એનો 'અપભ્રંશ' ઉલ્લેખ અ૦ કા૦ ત્ર૦ની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૪–૧૧૦)માં છે.

પૃ. ૨૦૦, પં. ૨૪. પરમપ્પપયાસનાં કેટલાંક પદ્યો હૈમ પ્રાકૃત વ્યાકરણગત ઉદાહરણો સાથે અ૦ કા૦ ત્ર૦ની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૩)માં સરખાવી પ૦ પ૦ની પ્રાચીનતા દર્શાવાઇ છે.

પૃ ૨૦૨, પં. ૧–૨. પઉમસિરિચરિય અને એના કર્તા વિષે "પુસ્તકાલય"ના ૧૯૪૯ના જુનના [1]અંકમાં પં. લાલચન્દ્રની સમાલોચના છે. એમના મતે માઘ કવિના વંશજ તરીકેની માન્યતા શંકાસ્પદ છે.

પૃ ૨૦૨, પં. ૧૭ નાગરી લિપિમાં ફરીથી સંપાદિત કરી એ બન્નેના સ્વર્ગગમન બાદ આ પ્રકાશિત કરાઇ છે.

પૃ ૨૦૩, પં. ૯. ભવિસયત્તકહાના ઉપોદ્ઘાતમાં આ છપાઇ છે. આ કૃતિનો પરિચય પંચમી–માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવનામાં અપાયો છે.

પૃ. ૨૦૪, પં. ૯. આ કૃતિ અને એના કર્તાનો પરિચય "જૈન"માં વિ. સં. ૧૯૮૨–૩માં છપાયેલી લેખમાળા નામે "સિદ્ધરાજ અને જૈનો"માં પં. લાલચન્દ્રે આપ્યો છે.

પૃ. ૨૦૫, પં. ૧૮. સ્તવનને બદલે 'ગુરુવિરહાલાપ' નામ ઠીક લાગશે.

પૃ. ૨૨૨, પં. ૧૧ આધુનિક આર્ય ભ.પાઓ સંસ્કૃત–સ્વરૂપી નહિ, પણ પ્રાકૃત–સ્વરૂપી છે; પ્રાકૃત શરીરવાળી છે; પ્રાકૃત ધાતુઓથી બંધાયેલી છે. એથી એ નામથી એ ઓળખાય તે જરૂરી છે. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરેને આ નામથી ઓળખાવવા પાછળ વિદ્વાનોનો–કવિઓનો આ આશય

---

૧ આ અંકમાં નાણપંચમીકહાની પણ સમાલોચના છે. વળી મહેશ્વરસૂરિઓ વિષેના ભ્રાન્ત ઉલ્લેખની નોંધ છે.

રહેલો છે વ્યાકરણનિયમબદ્ધ પ્રાકૃત અને એના નિયમોની ખાસ પરવા વિના પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રાકૃત (દેશી ભાષાઓ) એવો વિવેક કરાય તો ભ્રમ નહિ થાય (પૃ ૨૦, પ ૧૯)

પૃ ૨૨૫, પ ૧૨ ઉત્તર૦મા કપિલ, નમિ રાજર્ષિ, પ્રત્યેકબુદ્ધ વગેરેની કથાઓ છે

પૃ ૨૨૫, પ ૧૬ નેમિનાથના પાઇય અને અવબ્ભસમા રચાયેલાં ચરિત્રોમા—પાડવ-ચરિત્રોમા મહાભારત અતર્ગતરૂપે દર્શાવાયુ છે

પૃ ૨૨૬, પ. ૬ તીર્થંકરોના પાઇયમા વિસ્તારથી રચાયેલા ચરિત્રોમા મહાકાવ્યના લક્ષણો ઘણે અશે ચરિતાર્થ થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એ મહાકાવ્ય ગણાય

પૃ ૨૨૭, પ ૭-૮ પ જૈ ભા સ.(પૃ ૧૭૨)મા 'કૌટલીય અર્થશાસ્ત્ર' એવો ઉલ્લેખ છે કૌટિલ્યને બદલે 'કૌટલ્ય' એવો ઉલ્લેખ મળે છે

પૃ ૨૨૮, પ ૧૧ પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેમા રચાયેલી કથાઓ વિચારવી ઘટે, કેમકે 'દેશી' ભાષાઓને પણ સાક્ષરોએ 'અપભ્રશ' તરીકે ઓળખાવી છે જૈ ધ પ્ર સ તરફથી પ્રકાશિત અને ઉપાધ્યાય ક્ષેમરાજે રચેલી ઉપદેશ-સપ્તતિ-વૃત્તિમા પદ્યમા કેટલીક કથાઓ છે

[1]પ્રો. કાપડિયાની કૃતિઓ

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ મુખ્યતયા પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થોનું સંપાદન કર્યું છે[2] અને એ પૈકી કેટલાક સં. ને પાઇય ગ્રન્થોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી કે એ બંને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે પણ કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે, સં.માં [3]પદ્યાત્મક રચનાઓ કરી છે, તેમજ ગુ. અને અંગ્રેજીમાં [4]લેખો લખ્યા છે. એમના આ સાહિત્યમાંથી જે અપ્રસિદ્ધ છે તેની કામચલાઉ યાદી અપાય છે:—

(૧) અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

[5]A History of the Non-canonical Literatuie of the Jainas (parts I-II); The Jaina Religion & Literature ([6]Vol. II); Educational Problems of to-day; Matter, Space and Time: English Translation of Vajjālagga and Usāṇiruddha; The Jaina Conception of Celibacy; The Jaina Gospel of Truth; The Jaina Theory of Evolution and Involution; The Jaina View-points & Aspects.

ગણધરવાદ યાને સત્યાર્થીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન; અનેકાન્ત-મીમાંસા; શ્રમણ-સંહિતા; શ્રાદ્ધ-સંહિતા, તસ્કર-સ્મૃતિ; ભમરડાનું ભાગવત;

---

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ **ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર** (પુ. ૬, પૃ. ૮૧-૨) તેમજ ફા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ. ૫, અં. ૧). ૨ HCLJ (pp. XI-XII)માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ૩૮ કૃતિઓની નોંધ છે. આ ઉપરાતની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ તે DCJM (Vol. XVII, pt. 4), **કંસવધ, આગમોનું દિગ્દર્શન, અનેકાન્તજયપતાકા** (ખંડ ૨) ને The Jaina Religion and Literature (Vol. I) છે. ૩ પ્રસિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિતાઓની સૂચી **કંસવધ, આગમોનું દિગ્દર્શન**, તેમજ પૃ. ૨૫૧માં અપાઇ છે. ૪ પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લેખોની યાદી HCLJ, **પતંગપુરાણ** અને **પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ** એ ત્રણ પુસ્તકમાં છે. ૫ આ પુસ્તક છપાવાય તો આને અંગે પ્રકાશન-દાન આપવાનું મુંબઇ વિદ્યાપીઠે ઠરાવ્યું છે. ૬ આ પુસ્તક લગભગ લાહોરમાં છપાઇ રહેવા આવ્યું હતું એ અરસામાં ત્યાં હિંદુઓની મિલ્કત વગેરેનો ઇ. સ. ૧૯૪૭માં નાશ થતાં આ પુસ્તકનો છપાયેલો તેમજ છપાવવાનો ભાગ મુદ્રણાલયમાં બળી ગયા. મારી પાસે સંપૂર્ણ કૃતિ છે.

ગોશાલકનું જીવનવૃત્તાત, સસ્કૃત શબ્દોના પાઇય સમીકરણો, પાનાની રમતો અને કરામતો, 'કર્પૂરમ જરી'નો અનુવાદ, ઉસાણિરુદ્ધનો સમશ્લોકી અનુવાદ, જૈન કૃતિઓમા નિર્દેશાયેલા અજૈન ગ્રથો અને ગ્રથકારો

(૨) [૧]અપ્રસિદ્ધ લેખો

ગુજરાતી ભાષામા પોર્ટુગીઝ શબ્દો, ગુજરાતી પદ્ય માટેના શબ્દો, અલકારશાસ્ત્ર સબધી જૈન કૃતિઓ, આચારમાના વિશિષ્ટ શબ્દો

Exposition of Soul in the Jaina Canon, A bird's eye-view of the Pāiya Literature, A Critical Survey of the Verse & Metres in the Jaina Canon, A set of the Stereotyped Phrases in the Jaina Canon, Birds and Beasts in the Jaina Canon, Etymologies from the Cunni on Uttarajjhayana, Intelligence-tests in the ancient Jaina Literature, References to Fabulous Objects by Jaina Writers, Riddles in the Jaina Canon, Solids formations and sections, Quotations from Mahābhārata and Bhagvad-Gītā in the Jaina works, Doctrine of Karman in the Jaina Canon, The Jaina View about Vedas, The subtle Vegetation Kingdom in Jainism[૨]

(૩) પ્રકાશિત અભિનવ પદ્યરચના

સન્ત-હરિયાલી	સાર્વજનિક ક્રમાક ૫૭	ઑક્ટોબર '૪૮
નિવેદન	,, ,, ,,	,, ,,
ભારતી-સ્તવન	ગુજરાતી દીપોત્સવી અક ૨૦૦૪	તા ૩૧-૧૦-૪૮
,, (સમજૂતી સાથે)	પ્રભાકર	તા ૧૪-૧૧-૪૮
ધૂનીને સબોધન (ધૂમકેતુ)	,,	તા ૫-૧૨-૪૮
પરમાત્મબત્રીસી	દિગબર જૈન (વ ૪૧, અ ૧૨)	
મછીપાળી	ગુ મિત્ર તથા ગુ દર્પણ	તા ૫-૭-૪૯
આનન્દ-ક્ષીર	તાત્ત્વિક પ્રશ્નોત્તર (ભા ૧)	ઇ સ ૧૯૪૯
આનદ-તરગ	આનદસુધાસિન્ધુ (ભા ૨)	ઇ સ ૧૯૫૦
આનન્દ-સ્મરણ	ગુ મિત્ર તથા ગુ દર્પણ	તા ૯-૫-૫૦

૧ લગભગ દોઢસો ગુજરાતી લેખો અપ્રસિદ્ધ છે ૨ જુઓ NIA (Vol VIII, Nos 4-6)માં છપાયેલ એમનો લેખ (પૃ ૮૬)

(૪) ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી પ્રકાશિત લેખો

A detailed exposition of Nāgari, Gujarāti & Modī scripts; Foliation of Jaina Mss. and Letter-numerals; Outlines of Jaina Palæography; The Jaina manuscripts.

અમથી અને એનું મિત્રમંડળ; 'અંબોડા' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; અર્વાચીન ભાષામાં ભૂતકાળનાં રૂપોનો દુકાળ; આદિમ ભાષા; એકીભૂત શબ્દો; 'કાંસકી' શબ્દના પર્યાયો અને એની વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક અપૂર્ણાંકવાચક શબ્દોની ઉપપત્તિ અને વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક ઉચ્ચારમાં ખામી, કોણે શું ખાધું ? કોમલાર્થક વચન અને તેની સાધકતા; 'ખિસકોલી' સંબંધી જૈન ઉલ્લેખો; 'ગણિ' શબ્દની ઉપપત્તિ ઇત્યાદિ; ગાડરિયો પ્રવાહ; ગુજરાત અને લિપિકદંબક, લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષર-શિક્ષણ; ગુજરાતી અને હિંદીમા તફાવત; ગુજરાતી શબ્દનાં મૂળ જાણવાનાં સાધનો; ચંભો, ટિક્કો, ટીકો, ટેંગો, ટીમ, ડેંગો, ટેયું અને ટેયો; છૂપી બોલીઓ; જુહાર અને જોહર; જૈન કૃતિઓમાં ચો, ચી, ચું ને ચેં પ્રત્યયનો પ્રયોગ; ટબો અને એના સગાવહાલાં; 'તરી'અંતવાળા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ; દુહો, દોહો અને દોહરો એ શબ્દોની નિષ્પત્તિ; પતંગપરિકરની પરિભાષાનો પરામર્શ; 'પરોણી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; પરિપૂર્ણ ભાષાઃ સર્વોપરિ ભાષાઃ આદર્શ-ભાષા; પીવા માટેનાં પાત્રો; પેંડા તમારે પેંડા; પેંડા સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખો; પ્રભાતના પર્યાયો અને તેની વ્યુત્પત્તિ; બનાવટી સંસ્કૃત; બહુરૂપી શબ્દો; બાળકોની ભાષા, યુગલિક શબ્દો; રસોઈમાં વપરાતાં કેટલાંક સાધનો; રામણદીવો: વ્યુત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ; રૂઢિ-પ્રયોગો; લોઢી યાને તાવી; વહુ વિષે વિચાર; વર વિષે વિચારો; વાણીવિનોદ; વિલક્ષણ સમીકરણ; વિશેષનામોનો અવતાર; શબ્દસિદ્ધિ; શબ્દકોનું દિગ્દર્શન; શબ્દોની સરિતા; શેમુષીની સાહેલી; શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ શબ્દોના પર્યાયો; સગપણસૂચક શબ્દો; સ્ત્રીઓ અને ભાષા.

(૫) કેટલાંક ગ્રંથાવલોકન

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય : ગુજરાતી (તા. ૧૯-૭-૩૭)
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભા. ૧) : ફાર્બસ ગુ.સ.ત્રૈ. (પુ. ૨, અં. ૧)
શ્રીમહાવીરકથા : માનસી (વ. ૭, અં. ૧)
અહિંસાની તાલીમ : ,, (વ. ૧૦, અં. ૧)
ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ : ,, (વ. ૧૦ અં. ૨)
રસોઇનું રસાયણ : ,, (વ. ૧૦ અં. ૩)
The Traditional Chronology of the Jainas : ABORI (XVII, 2)